

॥ श्रीगणेशाय नमः

गुरुमण्डल ग्रन्थमालायाः दशममुष्पम्

श्रीमन्महर्षियास्काचार्य्य प्रणीतम्

जन्ममार्गाश्रमवासि—भगवद् दुर्गाचार्य्य विरचितया
श्रृज्वर्याख्य टीकया सहितम्

तृतीयो भागः

५, छाडव रो ,
कलकत्ता

प्रेममालाः
२००६

प्रथमं संस्करणम्
५०००

खैस्ताब्दः
१९५२

Curumandal Series No X.

NIRUKTAM

(*Naigamam Kandam*)

Maharshi Yaskacharya

WITH A

COMMENTARY BY

Bhagwat Durgacharya

Volume III

FIRST EDITION 5000

Clive Row,
Calcutta.

Christian Era.
1952

विषय सूची

—(०):—

प्रकरणम्	विषय	पृष्ठाङ्काः
अथ चतुर्थाध्यायः	(नैगमध्याख्या)	३४१
प्रथमः पादः	(नैग० ४, १, १—६)	३४१
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, १, १०—२७)	३७०
तृतीयः पादः	(नैग० ४, १, २८—४८)	३६४
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, १, ४९—६२)	४२७
अथ पञ्चमाध्यायः	(नैगमध्याख्या)	४५६
प्रथमः पादः	(नैग० ४, २, १—३३)	४५६
द्वितीयः पादः	(नैग० ४, २, ३४, ४६)	४६६
तृतीयः पादः	(नैग० ४, २, ४७—६४)	५२४
चतुर्थः पादः	(नैग० ४, २, ६५—८४)	५४६

निरुक्तम्

द्वितीयः सर्गः
अथ नैमा
अथ चतुर्थः
प्रथमपादः

—(३:)—

ॐ । एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् ।
येकशब्दानि तान्यतोऽनुकमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च
मांस्तदैकपदिकमित्याचक्षते जहा जघानेत्यर्थः ॥ १ ॥

“एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम्” । किमर्थमिदमुच्यते ? न
अदृष्टं तत्तदु पक्षव्यम्, इदं वृत्तमिदं पक्षिष्यत इति ।
वृत्तं तत्तदनुक्तमपि प्रतीयते, यथा वक्ष्यमाणमिति । आह,—
।पतो निगमनाप यदुक्तं यद्वा पक्षव्यं प्रतिजानीथ, समास-
तन्मां हि सुखमाधस्त्यं प्रकरणमवधारयिष्यामहे, गृहीतार्थं
याथ विस्तरेणोत्तरग्रन्थमुच्यमानं सुखमवगोत्स्यामहे ।

तेजमवधारयि,—

विस्तार्यं हि तमज्ञानमृषिः सद्दक्षेपतोऽवर्षीत् ।
यं हि विदुषो ह्येके समासव्यासधारणम् ॥”

भणु,—समासतो यदुक्तं यच्च पठ्यम् “एकार्थमनेकशब्द-
मिति”—एतत् पुरस्तात् सूचितम्, एतावन्तः समानकर्माणां
धातवः, एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि,—इत्यनेन वाक्येन
यदेतत् “गौरिति पृथिव्या नामधेयम्”—इत्यन धारम्य नामाख्य
श्लोपसर्गनिपातानां प्रपञ्चनञ्च, तत्त्वमेदप्य्याप्तसङ्ख्यासन्दिग्धं
दाहरणतन्निर्बचनव्याख्याप्रविभागेनोक्तम् । स एव नैघण्टुकस्य
प्रकरणस्य निगमव्याजेन सर्वथाऽप्यर्थः सङ्क्षेपत उक्तः, शास्त्र-
सम्बन्धश्चैवमनुसृतो भविष्यति । प्रकरणद्वयस्य चास्यैवमपु-
रुक्ता प्रदर्शिता भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण एकार्थमनेकशब्द-
मित्युक्तम् । एकोऽर्थः पृथिव्यादिः, अनेकेषां गवादिशब्दानाम्
यत्र तत्त्वभूतः कथ्यते, अनेके च गवादिशब्दाः पृथिव्यादेरेक-
स्यार्थस्य यत्राभिधायिनः कथ्यन्ते, तदिदमेकार्थमनेकशब्द-
प्रकरणम् । अत्रैकेनार्थनानेके शब्दा लक्ष्यन्ते, अनेकैः शब्दैरेकोऽर्थः
ततो लक्षितलक्षणया वृत्त्या प्रकरणं लक्ष्यते । अत्र यथा
गतिकर्मणां द्वाविंशतिशतसङ्ख्यानामविशिष्टं गमनमेकोऽर्थः
उक्तः, तथापि प्रसिद्ध्यानुरोधाय “कसति” “लोठते”, “श्चोतते”
—इत्येवमादयः प्रतिनियतसत्त्वगमनविषया एव द्रष्टव्याः
तद्यथा,—य एवोत्कटिक उरसा धा गच्छति, स एव कसते
त्युच्यते, नेतरो य उद्धुष्यो गच्छति । तथा च,—य एव निम्ने
प्रदेशेन कश्चिदचेतनो लोष्ट्रादिरन्यो धा चेतनः पुरुषादिः अकाम-

एवं गच्छतिकर्मणामेकार्थत्वेऽपि सति प्रसिद्धे सामर्थ्याद् गमन-
विशेषेषु यथार्थं विनिवेशो द्रष्टव्यः । देशान्तरगामिस्तु घटन-
पूर्विका, सर्वेषां समानं कार्यम् । ^{नामरी} ^{मैत्र} ^{सुवर्त} ^{एकार्थत्वमेवामुक्तिम्}
सामान्य शब्दाश्च कचिद् विनैर्वाचिनी भवन्ति; विशेषशब्दाश्च
कचित् सामान्यवाचिनः, तदुच्यते ।

एकार्थमनेन समासतो नैगमकं पुनस्तत्समुत्पत्तिम्
इदानीं यदुच्यते, तत् समासतः प्रतिपाद्यते ।—“यानि
अनेकार्थानि एकशब्दानि” पुरस्तात् समासतः सूचितानि, एता-
द्यतामर्थानामिदमभिधानमित्येवम्, “तानि” “अतः” परम्
“अनुक्रमिष्यामः” व्याख्ययेत्यभिसम्बन्धः । किलक्षणा पुनरिह
व्याख्या ? इति । तदुच्यते,—

“तत्त्वं पठ्यापशब्देन व्युत्पत्तिश्च द्वयोरपि ।

निगमो निर्णयश्चेति व्याख्येयं नैगमे पदे ॥”

यान्येतानि दयत्यकृपायादीनि पदानि अनेकीर्यैरपदया-
दानदहनहिसादिभिर्यवन्ति, यानि चैतान्यर्थजातान्युपदयादान-
दहनहिसादीनि, एकशब्दवाच्यानि, तान्येवमितरेतरविशेषण-
विशेष्यभावलक्षणोपलक्षितानि, एकप्रकरणतामुपगतानि, एवप्र-
कारया ऐक्यपदिकप्रकरणव्याख्यया ‘अनुक्रमिष्यामः’ वर्णयिष्यामः ।
अत्रार्थस्याप्रतीयमानस्य पठ्यायाभिधानेन विमर्श्य प्रतिपादनं
व्याख्या, शब्दस्यापि व्युत्पादनं व्याख्या । एवमेते द्वे व्याख्ये ।
तयोर्गोपरिष्ठानमेकस्याः कार्यम्, शब्दपरिष्ठानमेकस्याः ।
तदेतदुभयकप्येकैकस्मिन् नैगमे पदे यथासम्भवं व्याख्यास्यते ॥

आह,—किमेतदनेकार्थान्येव वेद्यन्तानि अस्मिन् प्रकरणे व्याख्यायन्ते ? नेत्युच्यते,—“अनवगतसंस्कारांश्च निगमान्” । ‘अनवगतसंस्कारान्’ अविज्ञातसंस्कारानित्यर्थः । येषां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारो न साकल्येन प्रायते, तांश्च निगमान् भवैव व्याख्यास्यामः । पूर्वाणि घानेकार्थानि अनवगतसंस्कारांश्चेति च शब्दः ॥

तदेतदेवप्रकारं प्रकरणं यथैतदुभयं व्याख्यायते, “तत्” “देकपदिकम्” “इति” अनेन नाम्ना अन्येऽप्याचार्याः “भाचक्षते” निरुद्धा हीयमस्मिन् प्रकरणे सम्प्रज्ञेयमिति प्रायः । पूर्वस्मिन् प्रकरणे गणशः पदानां विरचनापेक्ष्यैव देकपदिकमुच्यते, अत्र त्वेकैकमेव पदं समाप्तातम् । तद्यथा,—“जहा, निधा”—इत्येवमादीनि । यत्र पुनः क्वचिदनेकान्यपि समाप्तातानि, तद्यथा,—“देवो देवाच्या रुपा” “सोमो अक्षाः”—इत्येवमादीनि तत्रैव तत्प्रयोजनं वक्ष्यामः ॥

एवं प्रकरणार्थं सहक्षेपतः प्रतिज्ञाय ब्रह्मेण वर्णवृत्तित्वाच्च प्रथमं यत् पदं, तदुपादीयते,—“जहा(१)”—इति । आह,—किमेतदनवगतसंस्कारमुतानेकार्थम् ? उच्यते,—स च जहीत्यनेनानुपपन्नसंस्कारेणोक्तो भवति । अत्र हन्तेर्जहातेश्च सन्देह इति भाष्यकारेणावधूतं “जघानेत्यर्थः”—इति । आह,—कुतः पुनर्विशेषावधारणं हन्तेरेवात्र रूपम्, न पुनर्जहातेः ? इति ।

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमवधीत् ।
 जहा को अस्मदीयते । मर्या इति मनुष्यनाम मर्यादा-
 मिधानं वा स्वान्मर्यादा (मर्यादादीयते मर्यादा)
 मर्यादिनोर्विभागो मेयतिराक्रोशकमापापकं जघान कमहं
 जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते निधा पाश्या भवति यन्नि-
 धीयते पाश्या पाशसमूहः पाशः पाशयतेर्विपाशनात् ॥२॥

कतमः पुनरसी निगमः ? इत्याह,—“को नु मर्याः (अ०
 सं० ६, ३, ४६, २)”—इति । त्रिशोकस्येयमार्थम् । गायत्री ।
 महाभते महदुपधे तुचासीतिषु शस्यते । अस्यामृचि जहेत्यस्य
 शब्दस्य पूर्वोत्तरपदाविरोधप्रकरणशब्दसाम्यार्थोपपत्तिमिः
 संस्कारानयगमेऽपि सति हन्तेरेव विशेषेणार्थोऽप्यतिष्ठते, न
 जहातेः । कथम् ? इति, शृणु,—“मा न् एकस्मिन्नागसि मा
 द्वयोः त्रिषु । घधीर्मा शूर भूरिषु ॥” (अ० सं० ६, ३, ४८,
 ४) । ‘मा’ ‘नः’ ‘एकस्मिन् भागसि’ ‘घधीः’ हे ‘शूरः’ । ‘मा’
 ‘द्वयोः’ भागसोः घधीः । ‘उत’ अपि च ‘त्रिषु’ अपि भागस्तु
 मा घधीः । ‘भूरिषु’ अपि अपराधेषु ‘मा घधीः’ इति । एत-
 स्मिन् प्रकरणे प्रवीति “को नु मर्याः”—इति । हे ‘मर्याः’
 मनुष्याः ! बुद्धानेव तावत् पृच्छामि,—‘अमिथितः’ अनाक्रुष्टः,
 परमपि वा किञ्चिदनुक्तः, अपि च ‘सखा’ समानध्यानः, ‘सखा-
 यम्’ एव समानध्यानमेव सन्नम् (यथा मयतामहं यज्ञे समान-

ज्यानः, एवं सन्तम्) 'अब्रवीत्' । को न्वेवमाह ! 'अमिथितः
 अनाकुष्टो ब्रूयाद् यः कश्चित्,—यथा यूयमनाहूताः सन्तो मा
 ब्रूत मा घधीरिति । "जहा को अस्मदीपते" । अपापकशब्दोऽत्र
 भाष्यकारेणाध्याहृतः प्राक् जहाशब्दस्य अर्थोपघोतनार्थम्,—
 'अपापकं' सन्तं "कमहं" "जघान" हतवान् "जातु" कदाचिदि-
 त्यर्थः । "अपापकं" "कम्" "अहम्" "जातु"—इति सर्वमेतत्
 अध्याहृतं भाष्यकारेण, 'जहा' शब्दस्य निराकाङ्क्षीकरणार्थमध-
 स्ताशोपरिष्ठाद्य, एवं हि जहाशब्दः परिसमाप्तार्थो भवति । न
 कदाचिदपि कश्चिदपापको मया हतपूर्वं इति, पापकारिणन्तु
 हर्मीत्यभिप्रायः । ते यूयमपापा एवाज्जम् भूयास्थ, न वो
 हनिष्यामि । यत् पुनरेतदुक्तं भवद्भिः 'भूरिष्यप्यागस्सु,
 मास्मान् घधीः'—इति, कथमागस्कारी न हन्यते !
 श्वा पुरोडाशमघन्तिष्यात्, न च कस्यचिन् कस्मिंश्चिदपि श्वता
 स्यात्, सर्वं वा असमञ्जसमेव स्यात्, यदि पापकारिणो न
 हन्येत्, अथ मनुष्यानापापानपि त्वं हंस्येवेति । अत्र ब्रूमः,—
 "कः" "अस्मन्" अस्मत्तः अपापकारी सन् "भीतः" 'ईप्ते'
 "पलायते" इत्यर्थः, न कश्चिदप्यपापकारी भूतः उद्विजमानः
 पलायते, स हि शुद्धेन चेतसा अमिमुष एव मामभ्येति, य एष
 पापकारी भवति, स एवापराधशङ्कितया बुद्ध्या अस्मत्तो
 भीतः पलायते इत्यभिप्रायः । अत्रापि कोऽस्यदित्येतस्मान्
 पञ्चमीयोगात् ईप्तेर्गमनमात्रसामान्यवाचिनः सतो गमनविशेषे
 पलायनेऽवस्थानम् । को हि एषां निवेदि-

शब्दश्चाध्याहृतः ? न ह्यमीतः कश्चित् पलायते । इत्येष
तार्थः ॥

अथैकपदनिरुक्तम् ।—“मर्या इति” मनुष्यनामसु पठितम् ।
न चैतत् “मनुष्यनाम” एव । तस्योक्ता व्युत्पत्तिः,—
“मनुष्यो मरणधर्मा” इति । अथ “वा” “मर्यादा-
नम्” एव अत्र “स्यात्” न मनुष्यनाम । यदा मर्यादाभि-
तदभिप्रेतं भवति, तदैवमर्थवत्तास्य योजयितव्या,—
“मर्यादा, मर्यादादीयते” । का नु एषा मर्यादा,—यतो
ऽसन्तो यूयमनाहता अनाक्रुष्टाश्च असदभिपोगं सत्तायः
मम सबुद्धं मा वर्धयिः ? इति, मैत्रेयाय्यमित्यभिप्रायः ।
“मर्यादा, मर्यादादिनोर्विभागः” । संश्रिता या भूमिरपक्षीणा,
यैत्युच्यते (विषयान्त इत्यर्थः), आदिन्यस्य विषयस्योप-
पद्यते । संश्रितायाश्च भूमेरादेश्च विभागकारिणी या
सा मर्यादैत्युच्यते । “मेघतिराक्रोशकर्मा” । वतसः
ऽश्चमभिमेयतीति प्रसिद्धमश्वमेधे मेघतेराक्रोशकर्मत्वम् ।
पि च शाली मेघनक इत्युच्यते, स ह्यमीक्ष्णमाक्रुश्यते,
इति च सः ॥

अपापकम्”—इत्यस्य भाष्यपदस्यापरो व्याख्यामार्गः,—
“अप्यपपापकं सन्तं मा वर्धयि रिति ? अद्यान कमहं
अपकमपापकं वा ? कोऽस्मदीतः पलायते ? न कश्चि-
रम्योऽहमित्यभिप्रायः । कलकृति सम्यग्धादिन्द्र एवायम् ॥
मेतस्मिन् मन्त्रे प्रकरणपूर्वोत्तरपदाधिरोधशब्दसारूप्या-

योऽपत्तिमिहन्तेरेष विशेषेणागोऽवतिष्ठते, न अहानेः, उह
 होतस्मिन् कल्प्यमाने प्रकरणं पूर्वोक्तगणि ३ पदानि विरुध्य
 शब्दसारूप्येऽपि सति । तस्मात्तत्र अहानेऽप्येकाशोऽस्ति, पा
 शोऽप्यात् हन्तेरेतद्रूपमित्युपपन्नं भवति ॥

एवमेव सर्वेष्वेवानवगतसंस्कारेषु योज्यम् ॥

“निधा (२)” — इति । एतन् पदमनवगतसंस्कारावस्य

व्याख्यानीयमैकपदिकव्याख्याधर्मेण प्रवृत्तानुवृत्त्या स व्याख्या
 तव्य इति तदभिधानाभिधेयनिगमनिर्वचनानुक्रमप्रवृत्त्या प्रम-
 — “निधा पाश्या भवति” — इति । पर्यायेण तत्त्ववचनम् ।
 यो बालमयः छायुमयो वा पाशसमूहः, पक्षिप्रहणार्थः, स
 पाश्येत्युच्यते । अधुना द्वावप्येता शब्दौ निर्वर्त्तन्ति, निधायार्थं
 पाशपाशब्दञ्च । — “यत्” यस्मात् इयं “निधीयते” नोवैधाय्ये
 पक्षिप्रहणार्थम् । तस्मात् निधिरिति प्राप्ता, निधानीति वा ।
 सेयमेव प्राप्ता सती निधेस्त्यनवगतसंस्कारेणोच्यते । पाश्यशब्द
 पर्यायाभिधानप्रसक्तं निर्वर्त्तीति प्रत्ययोत्पादनार्थम्, — “पाश्या
 पाशसमूहः” इति । पदान्निष्कृष्य तद्विधार्थो निरुक्तः, अधुना
 पदार्थं निर्वर्त्तीति, — “पाशः पाशयतेर्विपाशनात्” तेन हि विविध-
 मतिशयेन वा पाश्यते वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

ययः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाघ-
 मानाः । अप ध्वान्तमूर्णहि पूरि चक्षुर्मुमुक्षुः स्मान्नि-
 धयेव शब्दान् । वयो वैवद्वचनं (सुपर्णाः) सुपतना

आदित्परश्मय उपसेदुरिन्द्रं याचमाना अपोर्णुक्षाध्वस्तं
चक्षुश्चक्षुः रूपातेर्वा चष्टेर्वा पूर्द्धि पूरय देहीति वा मुञ्चा-
स्मान् पार्श्वैरिव बद्धान् पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः पार्श्वं
पशुमयमङ्गं भवति पशुं स्पृशतेः संस्पृष्टा पृष्ठदेशं पृष्ठं
स्पृशतेः संस्पृष्टमङ्गैरङ्गमङ्गनादञ्चनाद्वा श्रोणिः श्रोणतेर्गति-
चलाकर्मणः श्रोणिश्चलतीति गच्छन्तो दोः शिताम भवति
दोर्द्वेषतेर्षोनिः शितामेति श्लोकपूर्णिर्विपितो भवति श्यामतो
यकृत् इति तैटीकिः श्यामं श्यायतेर्पकृद् यथा कथा च
कृत्यते शितिमांसतो मेदस्त इति गालवः शितिः श्यतेर्मांसं
माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा मेदो
मेघतेः ॥ ३ ॥

अधुना यस्मिन् मन्त्रे निधाशब्दः पाशसमूहवाची. तमागीय
प्रयति, निधाशब्दनिगमार्थम् । कसमः पुनरसौ मन्त्रः ? इत्याह,—
“ययः सुपर्णा” इति । शक्त्यस्य गौरितीतेरियमार्थम् । त्रिष्टुप् ।
अग्निष्टोमे मरुत्यतीत्यशस्त्रस्य परिधानीयेना निधिदानीये सूक्ते ।
‘ययः’ “आदित्परश्मयः” । “येतेः” गत्यर्थस्य (प्रदा० प०)
नार्मीभूतस्य “यदुधक्तम्” चि., वी, ययः इति । ‘सुपर्णाः’
“सुपतनाः” एत एव “उपसेदुः” । उपसीदन्ति घुष्टायां रात्रा-

वहन्यहनि । कमपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम् । 'प्रियमेधाः
 प्रिययज्ञाः । ॥ एव यज्ञसहचारित्वात्, उद्गतेषूदितेषु हि तेषु
 यज्ञास्तायन्ते । 'अथयः' ॥ एव, अर्पणात्, प्रकाशकत्वात् ।
 'नाधमानाः' ॥ आदित्यमुपसेदुः । कमर्थं "याचमानाः" ?
 इति । "अपोर्णुंदि" अपावृणु जनानामेतत् 'ध्वान्तम्' "आध्यस्तम्"
 आच्छादितं समसा । 'बभ्रुः' 'पूर्दि' "पूरय" शुष्मदननुगृहीत-
 मसकलमिषेतेषां जनानामेतच्चभ्रुः, तत् पूर्दि, सकलं कुर्यित्यर्थः ।
 अथवा 'पूर्दि' "देहि" इति । यत्तुक्तं स्यात् भस्तं हि गच्छता
 त्वया एतेषां जनानामात्मनि च यच्चभ्रुः, तत् पुनरुद्यस्त्यमेतेभ्यो
 जनैभ्यो देहि । कथञ्च पुनर्देहि ? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्चास्मान्"
 'निषया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले
 "वस्तान्" । यापदेतत्तायदशोऽयं तमो नाशयित्वा एतेषां जनाना-
 मेतच्छुश्रुम, सकलं वा दुर्मः । एवं ह्येतन् त्ययैव वत्तं भविष्य-
 तीत्यभिप्रायः । एतमर्थं याचमाना उपसेदुः ॥

"वस्तुः" "क्यानेषां" दर्शनार्थस्य, "नष्टेषां" दर्शनार्थस्यैव ।
 एषमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्माक्रिधये' च वृद्धान्—इत्येवं
 वृद्धानां मन्त्रे वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निपाशाब्दस्य पाश
 मृदादस्यः कोऽयं स्यात् ?—'मुमुग्धि' 'वृद्धान्'—इत्येतौ शः
 देन वृद्धाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थमिधायिनं शब्दमाकाङ्क्षन्
 तत्रैव सति वक्ष्यमाणस्याव्याहाराद् विद्यमानस्य, निध
 शब्दस्य, अनयाः शब्दशोभये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थादि
 धावत्त्वव्यवस्था इति निपाशाब्दः एतस्मिन्निधायित्वेऽपनिष्ठे

इतरथा ह्यमितरैः पदैरसम्बन्ध्यमानोऽनर्थक एव स्यात् ।
तस्मादेवं सर्वत्रानवगतसंस्काराणामसिद्धार्थानां पदानां सामर्थ्या-
दाकाङ्क्षितरूप एवायंऽवस्थान भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्था-
तिगीर्यमयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः ॥

“शिताम (१)”—इति । एतदनवगतम् । अनुपपन्नस्यैव
पदम्, अभिजेयं चानुक्तस्यैव निगममेव प्रथमं पदस्यान्वयः ।
विप्रतिपक्षानेकार्थरचमस्येति । “पार्थ्वतः श्रोणितः शितामृतः”—
इति निगमः (य० मा० सं० २१, ४३) । पशुहविषः प्रैवेऽयं
मन्त्रदोषः । पतनः पुनरसौ प्रैवः ? “होता यक्षदिन्द्राग्नीछानस्य
हविष आत्तामय मध्यतो मेद उदुभृतम्पुत द्वेपोम्यः पुरा पौदयेव्या
गृभो घत्ता नून घासे भग्नाणां ययसप्रथमाना सुमन्क्षराणा
शतद्विषाणामनिप्यास्तानां पीयोपयसनानां पार्थ्वतः श्रोणितः
शितामृत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादघत्तानां करत एवाश्विना जुयेता
हविर्होतयेज ॥” (य० मा० सं० २१, ४३)—इति । सर्वं एष
गद्यः । घामदेवस्थानम् । मैत्रायणो ग्रहीति । ‘होता यक्षत्’
होता यज्ञरिपर्यः । तेन चेत्यमानो ‘इन्द्राग्नी’ अस्मात् ‘हविषः’
पश्याव्यात् ‘मध्यतः’ यदेतन् मेदः ‘उदुभृतम्’ अस्यां स्तुत्यां
हितम् । तस्मान्मेदः पर्यस्यति, ध्रुपयति, त्रेधा मेदः करोतीति
तुक्तम् । एतन्मेदः ‘अय’ एतस्मिन्नहनि सद्यः उदुभृतम् ‘आत्ताम्’
भक्षयेताम् । ‘पुरा द्वेपोम्यः’ हविर्मधिभ्यः पिशाचादिभ्यः ।
‘पुरा पौदयेव्या गृभः’ अर्वाणिडावदानात्, इडा हि पुरुषार्थं
गृह्यते, प्राक् तस्माद् ग्रहणात् । ‘इन्द्राग्नी’ ‘घत्ता’ भक्षयेतां,

पहन्यहनि । कमुपसेदुः ? 'इन्द्रम्' आदित्यम् । 'प्रियमेधाः'
 प्रिययज्ञाः । त एव यज्ञसहचारित्यात्, उद्गमनेषूदितेषु हि तेषु
 यज्ञास्तापन्ते । 'ऋषयः' त एव, अर्पणात्, प्रकाशकत्वात् ।
 'नाधमानाः' ॥ आदित्यमुपसेदुः । कमथं "याचमानाः" ?
 इति । "अपोर्णुहि" अपावृणु जनानामेतन् 'ध्वान्तम्' "आध्यस्तम्"
 आच्छादितं तमसा । 'वधुः' 'पूर्द्धि' "पूरय" युष्मदननुगृहीत-
 मसफलमिवैतेषां जनानामेतच्चधुः, तत् पूर्द्धि, सफलं कुर्वित्यर्थः ।
 अथवा 'पूर्द्धि' "देहि" इति । यदुक्तं स्यात् अस्तं हि गच्छता
 त्वया एतेषां जनानामात्मनिय यच्चधुः, तत् पुनरयंस्त्यमेतेभ्यो
 जनेभ्यो देहि । कथञ्च पुनर्देहि ? 'मुमुग्धि अस्मान्' "मुञ्जास्मान्"
 'निधया' "पाशैः" पाशसमूहेन पक्षिणः "इव" एतस्मिन् मण्डले
 "यद्भान्" । याचदेतत्तावदशेषं तमो नाशयित्वा एतेषां जनाना-
 मेतच्चधुयुग्मं, सफलं वा कुर्मः । एयं ह्येतन् त्वयैव दत्तं मयिष्य-
 तीत्यभिप्रायः । एतमथं याचमाना उपसेदुः ॥

"वधुः" "व्यातेषां" दर्शनार्थस्य, "वध्वेषां" दर्शनार्थस्यैव ।
 एयमेतस्मिन् मन्त्रे 'मुमुग्ध्यस्माग्निधये' व यद्भान्—इत्येतेषां
 पदानां मध्ये वर्तमानस्य तृतीयान्तस्य निधाशब्दस्य पाशस-
 मूहादभ्यः कोऽर्थः स्यात् ?—'मुमुग्धि' 'यद्भान्'—इत्येतां शब्द-
 येन यद्भाः, यस्माच्च मुच्यन्ते, तदर्थामिधायिन् शब्दमाकाङ्क्षतः
 तत्रैवं सति परमविद्यमानस्याध्याहाराद् विद्यमानस्य, निधा-
 शब्दस्य, अनयोः शब्दयोर्मध्ये वर्तमानस्य, आकाङ्क्षितार्थामि-
 धायकत्वाकल्पना इति निधाशब्दः पाशसमूहामिधायित्वेऽवतिष्ठते,

तरथा ह्ययमितरैः पदैरसम्यन्वयमानोऽनर्थक एव स्यात् ।
 त्सादेवं सर्वत्रानवयतसंस्काराणामसिद्धार्थानां एदावां सामर्थ्या-
 त्काङ्क्षितरूप एवार्थोऽवस्थानं भवति, तदुपपाद्यं सर्वत्र, ग्रन्था-
 तेगौरवभयात् तु सङ्क्षेपतोऽत्र दर्शयिष्यामः ॥

“शिताम (३)”—इति । एतद्वनवमतम् । अनुपन्यस्यैव
 दम्, अभिधेयं चानुक्त्यैव निगममेव प्रथमं पठत्याचार्यः ।
 प्रतिपत्त्वानेकार्थवचस्येति । “पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः”—
 ते निगमः (य० मा० सं० २१, ४३) । पशुहविः ग्रैवेऽयं
 न्रशेषः । कतमः पुनरसौ ग्रैवः ? “होता यक्षद्रिन्द्राग्नीछागस्य
 येन आत्तामय मध्यतो मेद उद्भृतम्पुरा द्वेपोम्यः पुरा पौरुषेय्या
 नो घस्तां नूनं घास्ते यस्माणां यचसप्रथमानां सुमत्क्षराणां
 इन्द्रियाणामग्निप्यात्तानां पीयोपचसनानां पार्श्वतः श्रोणितः
 तामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादयस्तानां करत एवाश्विना जुपेता
 पर्वोत्तर्यज ॥” (य० मा० सं० २१, ४३)—इति । सर्वं एष
 ॥ घासदेवस्यार्थम् । मित्रावरुणो ब्रवीति । ‘होता यक्षत्’
 ॥ यजतिवत्यर्थः । तेन वेज्यमानो ‘इन्द्राग्नी’ अस्मात् ‘हविः’
 गच्छात् ‘मध्यतः’ यदेतत् मेदः ‘उद्भृतम्’ अस्यां कृच्छ्यां
 तम् । तस्मात्मेदः पर्वस्यति, अपयति, त्रेधा मेदः करोतीति
 तम् । एतन्मेदः ‘अथ’ एतस्मिन्नहनि सद्यः उद्भृतम् ‘आत्ताम्’
 येताम् । ‘पुरा द्वेपोम्यः’ हविर्मयिम्यः पिशाचादिभ्यः ।
 ‘पौरुषेय्या गृभः’ अर्वागिडावदानात्, इडा हि पुरुषार्थं
 ते, प्राक् तस्माद् ब्रह्मणात् । ‘इन्द्राग्नी’ ‘घस्तां’ भक्षयेतां,

‘नूनं’ निधयेन । एतस्मिन् ‘घामे’ घमनकाले, भक्षणकाले
 प्राप्ते ‘अग्राणाम्’ अनभिभूतानां गन्धोभिः आदरेण प्रतिविशि-
 ष्टैर्मन्त्रैः संस्त्रुतानाम् । अथवा घामेभ्रजाणाम् इत्येकं पदम्
 तदायमर्थः,—घासे हि सनिपशयो न जीर्यन्ति इति ‘घामेभ्रजाः’
 ‘ययसप्रधमानां’ ययसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठस्या-
 देतान्येय देयत्वस्ये प्रथमानि, तेषां ययसप्रधमानाम् । ‘सुमत्क्ष-
 राणाम्’ स्वयमेवेतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीनि
 सुमत्क्षराणाम् । ‘शतदद्रियाणाम्’ यदुश्चो रुग्णानाम् । अथवा
 ‘शतदद्रियाणां’ यदुश्चो रुग्णानाम् । ‘अग्निध्यात्तानाम्’ अग्नि-
 ध्यात्तादीनाम्, अग्निपात्रेण सृजुन्यात् स्वादुश्रुतानाम् । ‘पीयो-
 पयसनाताम्’ पीयूषा छागेन, उपयस्तानाम्, अथवा पीयूषं
 छागमुदगम्योपितानाम् । ‘पार्श्वतः’ अङ्गात् अवत्तानाम् ‘श्रोणितः’
 अवत्तानाम् । ‘शितामतः’ अवत्तानाम् । ‘उत्सादतः’ च उच्छेद-
 नस्थानात् ‘अङ्गादङ्गात्’ अवत्तानाम् । ‘करतः’ कुस्ताम् इन्द्राग्नी ।
 वृत्तिम् एतेषाम् एवंलक्षणानामवदानानाम् । हे ‘होतः’ ! य-
 ताविन्द्राग्नी ‘जुवेताम्’ आसेयेताम्, एतत् ‘हविः । त-
 त्वमपि ‘यज’ ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति” । पार्श्वं
 पशुकस्य उच्यन्ते, तन्मयं हि तदु भवति पार्श्वपदलक्षणम् । आह-
 —पशुः कस्मात् ? उच्यन्ते,—“पशुः, स्पृशतेः” । आह,—
 स्पृष्टम् ? इति । उच्यते,—“संस्पृष्टा पृष्टदेशम्” प्रति
 आह,—“पृष्ठं” कस्मात् ? उच्यते—“स्पृशतेः”

५० प०) एव, तद्धि "संस्पृष्टमङ्गैः" । आह,—“अङ्गम्” कस्मात् ?
 ज्यते,—“अङ्गनात्” अङ्गिनं हि तन् कालेन भवति, गतमित्यर्थः
 ५० प०) । “अञ्जनाद्वा” । अञ्जतिरपि गत्यर्थ एव (भू० प०) ।
 त्वन्यत्त्वमर्थकत्वम् । पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । अधुना
 निशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वर्षीति,—“धोणिः धोणतेः” धातोः
 गतिचलाकर्मणः” (भू० प०) । गतिनिमित्तं चलनं यस्य कर्म,
 ५० यं गतिचलाकर्म, तस्य गतिचलाकर्मणः । किं कारणम् ?
 शोणिभलतीत्य” ध्यानात् पशोः “गच्छतः” ॥

शितामशब्दस्य तत्त्वमाचष्टे,—“दोः शिताम भवति” यादु-
 र्गर्भः आह,—दोः कस्मात् ? उच्यते,—“दोः” “द्वयतेः”
 ० प०) तस्य हि प्राणेन पशुर्द्रवति । धितमंसभावेन एतत्-
 र्थं भवतीति शिताम । यद्वा दोर्विषये शितामशब्दः, तत्रैवं
 रक्तव्यः । आह,—कशोपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते ?
 नृ०—पशोर्हि बाह्यानि घ्राणदानानि, आन्तराणि च भव-
 ति । तत्र, पशोः पार्श्वे धोण्यावसाविति बाह्यानि, जिह्वा-
 रुतादीनि आन्तराणि । तत्रैवं सति पार्श्वतः धोणितः
 तयोस्तत्र वर्तमानः शितामशब्दः किमन्यद् दोष्णोऽभि-
 तान् । प्रायो हि नियामको भवति । एवं बाह्यावदानप्राये
 शितामशब्दो वर्तते इति दोर्विषयः कल्प्यते । “योनिः
 ामः”—“इति” शाकपूणिः” आचार्यों मन्यते । तत्र योनिः
 र्दान्या एव । योनिस्मानदेशस्तु शुद्धो नामावदानप्रति,
 ० निशब्देनोच्यते । स ॥ शुद्धः “विपितो भवति” । ‘विप्लु-

‘नूनं’ निश्चयेन । एतस्मिन् ‘घासे’ घसनकाले, भक्षणकाले प्राप्ते ‘अज्जाणाम्’ अनभिभूतानां रक्षोमिः आदरेण प्रतिविशिष्टैर्मन्त्रैः संस्थितानाम् । अथवा ‘घासेअज्जाणाम्’ इत्येकं पदम् तदायमर्थः,—घासे हि सति पशवो न जीर्यन्त इति ‘घासेअज्जाः’ ‘ययसप्रथमानां’ ययसः अशनम्, तस्य अनेकप्रकारस्य श्रेष्ठस्या देतान्येष देयत्तये प्रथमानि, तेषां ययसप्रथमानाम् । ‘सुमत्क्षराणाम्’ स्वयमेवेतानि भक्ष्यमाणानि स्वादुत्वादुदरं प्रति क्षरन्तीति सुमत्क्षराणाम् । ‘शतरुद्रियाणाम्’ बहुस्तुतीनाम् । अथवा ‘शतरुद्रियाणां’ बहुशो रुग्णानाम् । ‘अग्निप्याप्तानाम्’ अग्निप्याप्तादीनाम्, अग्निपाकेन मृदुत्वात् स्वादुत्तानाम् । ‘पीवोपयसनानाम्’ पीवना छागेन, उपयस्तानाम्, अथवा पीवान् छागमुपगम्योपितानाम् । ‘पार्श्वतः’ अङ्गात् ‘अयस्तानाम्’ ‘श्रोणितः’ अयस्तानाम् । ‘शितामतः’ अयस्तानाम् । ‘उत्सादतः’ च उच्छेदमप्यानात् ‘अङ्गाङ्गात्’ अयस्तानाम् । ‘करतः’ कुरुताम् इन्द्राणी ! वृत्तिम् एनेराम् एषंलक्षणानामवदानानाम् । हे ‘होतः’ ! यथैताविन्द्राणां ‘हृयेनाम्’ आसेयेताम्, एतन् ‘हविः । तथा स्वमपि ‘यज’ ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“पार्श्वं पशुमयमङ्गं भवति” । पशवो पङ्क्तय उच्यन्ते, तन्मयं हि तद् भवति पार्श्वपदलक्षणम् । आह,—पशुः कस्मान् ? उच्यन्ते,—“पशुः, मृशनेः” । आह,—किमनरा मृशम् ? इति । उच्यन्ते,—“संसृष्टा मृष्टदेशम्” प्रति भवति । आह,—“मृष्ट” कस्मान् ? उच्यन्ते,—“मृशनेः”

(बृ० प०) एष, सति “संस्पृश्यमङ्गेः” । भाद,—“अङ्गम्” कस्मात् ?
 उच्यते,—“अङ्गनात्” अङ्गिने हि तत् कालेन भवति, गतमित्यर्थः
 (भू० प०) । “अञ्जनाद्वा” । अञ्जतिरपि गत्वर्थ एष (भू० प०) ।
 धात्वग्यस्यमर्थकत्वम् । पार्श्वशब्दप्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम् । अघुना
 धोनिशब्दं निगमप्रसक्तं निर्वादीति,—“धोनिः धोणतेः” धातोः
 “गतिवलाकर्मणः” (भू० प०) । गतिनिमित्तं शब्दं यस्य कर्म,
 सोऽयं गतिवलाकर्म, तस्य गतिवलाकर्मणः । किं कारणम् ?
 “धोनिधनर्ताव” प्लानात् पशोः “गच्छतः” ॥

शिनामशब्दस्य तत्त्वमावच्छे,—“दोः शिताम भवति” बाहु-
 रित्यर्थः भाद,—दोः कस्मात् ? उच्यते,—“दोः” “द्वयनेः”
 (भू० प०) तस्य हि प्राणेन पशु द्वयति । ‘धितमंसभायेन एतन्-
 काव्यं भवतीति शिताम । यद्वा दोर्विषये शितामशब्दः, तद्वैधं
 निर्यक्तव्यः । भाद,—कस्योपपत्त्या दोः शितामशब्देनोच्यते ?
 भट्टम्,—पशोर्हि बाह्यानि बाधदानानि, आभ्यन्तराणि च भव-
 न्तीति । तत्र, पशोः पार्श्वे धोण्यावस्ताविति बाह्यानि, जिह्वा-
 हृद्यहृत्तादीनि आभ्यन्तराणि । तत्रैव सति पार्श्वतः धोणितः
 इत्येतयोस्तत्रा वर्तमानः शितामशब्दः किमन्यद्वा दोणोऽभि-
 दध्यात् । प्रायो हि निवामको भवति । एवं बाह्यावदानप्राये
 च शिनामशब्दो वर्तते इति दोर्विषयः कल्प्यते । “योनिः
 शितामः”—“इति” शाकपूणिः” आचार्य्यो मन्यते । तत्र योनिः
 भनवदानीया एव । योनिसमानदेशस्तु शुद्धो नामावदानमस्ति,
 स योनिशब्देनोच्यते । स च शुद्धः “विप्रितो भवति” । ‘विच्छ्र

व्याप्तौ' (बृ० उ०), व्याप्तः स पुरीषेण भवति । अथवा विपित-
मांसो विपुषितमांसः, विस्त्रस्तमांसः, स भवति । आह,—कयो-
पपद्या शाकपूणेर्मते योनिः शिताम शब्देनोच्यते ? इति ।
शृणु,—स हि श्रोण्यनन्तरो भवति, श्रोण्यनन्तरञ्च शितामशब्द-
उच्यते,—श्रोणितः शितामत इति । शब्दसारूप्यमपि च किञ्चि-
दस्ति,—विपितो भवति, शितामेति । अनयोपपत्त्या अनेन च
शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते ।

“श्यामतो यदुक्तः”—“इति” “तैट्टिकिः” आचाप्यो मन्यते ।
यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति । पर्य-
हि बहुतरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवञ्च सति यदुक्त एतद्वदार्तं
चोदितं स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम् ? तद्धि “श्याम” श्यायतेः”
(भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते । आह,—“यदुक्तं”
कस्मान् ? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् “यथा कथा च” अयत्नेनैव
“कृत्यते” छिद्यत इत्यर्थः । “शितिमांसतो मेदस्तः”—“इति”
“गालयः” आचाप्यो मन्यते । श्वेतान्मांसात् ‘शितिमांसतः’ ।
कृतमत पुनस्तन् श्वेतं मांसमिति ? उच्यते—‘मेदस्तः’ । तस्मात्
यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति ।

शब्दसारूप्यमस्ति । “शितिः” “श्वतेः” तनूकर-
) पते हि विवेकस्तेजसो मेदस्येवावतिष्ठते ।
वा” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतत्
“वा” सुमनसा हि तदुपादीयते । अथ वा
ते भवन्ति, तैरुपादीयते । “मनोऽस्मिन् सीद-

तीति वा” सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति । “मेदः” “मेद्यतेः”
स्नेहनार्यस्य ॥

एवमेव शितामशब्दोऽनवगतमभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि ।
एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि ।
उक्तं हि,—

“शब्दरूपं पदार्थश्च व्युत्पत्तिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वमेतद्भेदार्थं दशानवगमे गुणाः ॥”—इति ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६)

कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविमा-

(७) (८) (९) (१०)

गक्रमविशेषाध्याहारव्यवधानानि । तेषु चाभिधेयमपेक्ष्य निर्वचनं
कर्तव्यम् । उक्तं हि,—

“धातूपसर्गाधययगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

यद्भेदधातुजं चापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥

धातुजं धातुजाऽज्ञातं समर्थार्थजमेव च ।

वाक्यजं व्यतिवीर्णंश्च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥”—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—“त्य” इति यथा, नाम, निपातो

या ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—“शिताम” इति ॥ यथा ।

(३) स्वरानवगतम्,—“पने न प्रायो” इति यथा ।

(४) संस्कारानवगतम्,—“ईमान्तासः” इति यथा ।

(५) गुणानवगतम्,—“करुर्लर्ता” इति यथा ।

व्याप्तौ' (ब्र० उ०), व्याप्तः स पुरीषेण भवति । अथवा विपित-
मांसो विपुषितमांसः, विप्रस्तमांसः, स भवति । आह,—कयो-
पपस्या शाकपूणेमेते योनिः शिताम शब्देनोच्यते ? इति ।
शृणु,—स हि धोष्यनन्तरो भवति, धोष्यनन्तरञ्च शितामशब्द
उच्यते,—धोषिताः शितामत इति । शब्दसारूप्यमपि च किञ्चि-
दस्ति,—विपितो भवति, शितामेति । अनयोपपत्त्या अनेन च
शब्दसारूप्येण योनिः शिताम इति शाकपूणिर्मन्यते ।

“श्यामतो यदुक्तः”—“इति” “तैत्तिकिः” आचार्य्यो मन्यते ।
यदुक्तं भवति श्यामत इति, तदुक्तं भवति शितामत इति । एवं
हि यदुत्तरं शब्दसारूप्यं लक्ष्यते । एवञ्च सति यदुक्त एतदपदात्
सोदितं स्यादिति गम्यते । किङ्कारणम् ? तद्धि “श्यामं” श्यायतेः”
(भू० आ०) धातोः, तद्धि सम्पर्कादुपपद्यते । आह,—“यदुक्”
कस्मात् ? उच्यते,—तद्धि मृदुत्वात् “यथा कथा च” भयत्नेनैव
“हृष्यते” छिद्यत इत्यर्थः । “शितिमांसतो मेदस्तः”—“इति”
“गालयः” आचार्य्यो मन्यते । श्वेतान्मांसात् ‘शितिमांसतः’ ।
कतमत पुनस्तत् श्वेतं मांसमिति ? उच्यते—‘मेदस्तः’ । तस्मात्
यदुक्तं भवति शितिमांसत इति, तदेवोक्तं भवति शितामत इति ।
एवमपि यदुत्तरं शब्दसारूप्यमस्ति । “शितिः” “श्वतेः” तनूकर-
णार्थस्य (दि० प०), परो हि विधेकस्तेजसो मेदस्येवायतिष्ठते ।
“मांसं” “मानसं वा” य एव हि मान्यो भवति, तदर्थमेतत्
संस्क्रियते । “मानसं वा” सुमनसा हि तदुपादीयते । अथ वा
य एव हि मनस्विनो भवन्ति, तेषादीयते । “मन्त्रे” “स्मिन्” सीद-

तीति चा" सर्वस्यैव हि मांसे मनः सीदति । "मेदः" "मेद्यतेः"
स्नेहनार्थस्य ॥

एवमेव शितामशब्दोऽनवगतमभिधेयोऽनवगतसंस्कारोऽपि ।
एवमेतस्मिन् प्रकरणे अन्यान्यनवगतसंस्काराणि उपेक्षितव्यानि ।
उक्तं हि,—

"शब्दरूपं पदार्थश्च श्रुत्यसिः प्रकृतिर्गुणः ।

सर्वमेतदनेकार्यं दशानवगमे गुणाः ॥"—इति ।

(१) (२) (३) (४) (५) (६)

कतमे पुनस्ते ? इति । पदजात्यभिधेयस्वरसंस्कारगुणविभा-

(७) (८) (९) (१०)

गक्रमविशेषाध्याहारव्यवधानानि । तेषु व्याभिधेयमपेक्ष्य निर्धयनं
कर्तव्यम् । उक्तं हि,—

"धातूपसर्गावयवगुणसत्त्वं हि धातुजम् ।

ब्रह्मेकधातुजं चापि पदं निर्वाच्यलक्षणम् ॥

धातुजं धातुजाऽजातं समर्थार्थजमेव च ।

षाक्पजं घ्यतिकीर्णञ्च, निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् ॥"—इति ।

(१) पदजात्यनवगतम्,—“त्व” इति यथा, नाम, निपातो

या ?

(२) अभिधेयानवगतम्,—“शिताम” इति ॥ यथा ।

(३) स्वरानवगतम्,—“वने न पाथो” इति यथा ।

(४) संस्कारानवगतम्,—“ईमान्तासः” इति यथा ।

(५) गुणानवगतम्,—“करलती” इति यथा ।

- (६) विमागानवगतम्,—“मेहना” इति यथा ।
 (७) क्रमानवगतम्,—“उपरमध्यं मे वचसे” इति यथा ।
 (८) विश्लेषानवगतम्,—“द्यावा नः पृथिवी” इति यथा ।
 (९) अभ्याहारानवगतम्,—“दानमनसो नो मनुष्यान्” इति

॥

(१०) व्ययधानानवगतम्, “वायुश्च निपुत्त्वान्” इति यथा ।
 एकमपि पदं पदद्वितयं क्रियते—“पुरुषादः, पुरुषानदनाय”
 यथा ।

पदद्वितयमपि द्वैकं पदं क्रियते,—“गर्मनिधानी सन्निभः”
 यथा ।

आख्यातमपि च नाम क्रियते,—“सर्वाणीन्द्रस्य धनानिः
 श्रव्यमाणाः” इति यथा ।

एवमेव शब्दार्थसङ्करोऽनेकप्रकार उपेक्ष्यः, दृष्टानुविधानान्
 इति यथासम्भयमनुविधेयः ॥ ३ ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिषः । राधस्तन्नो
 ददस उमया हस्त्याभर । यदिन्द्र (चित्रं) चापनीयं
 नीयं धनमस्ति यन्म इदनास्तोति वा त्रीणि मध्यमानि
 तानि त्वया नस्तदातव्यमद्रिवन्नद्रिराख्यात्येतेनापि वात्तेः
 वात्ते सोमाद इति, इ विज्ञायते राध इति धननाम राधु-
 त्येनेन तन्नस्त्वं विनधनोभाम्यां हस्ताभ्यामाहरोमी

समुन्धी भवतो दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना
वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मनो मनोतेः ॥४॥

“मेहना (५)—इति । एतदवगतम् । “मंहनीयम्” इति
अवगमः । “यदिन्द्र चित्र मेहना”—इति निगमः । अत्रे-
र्भास्यार्थम् । अनुष्टुप् । ऐन्द्री । स्वरपृष्ठानां स्वरसाम्नां
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रथमे स्वरसाम्नि “यज्जायया अपूर्व्य” इति स्तोत्रियः, स्वर-
पृष्ठानां “यदिन्द्र चित्र मेहना” इति द्वे “या इन्द्र मुज
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आभर” इति तृतीयानुरूपस्येति विनियोगः । हे “इन्द्र” !
“चित्रम्” “वायनीयम्” पूजार्हम्, “यत्” मेहना “मंहनीयं”
पूजार्हम्, तय ‘राघः’ “घनम्” “भस्ति” किञ्चित्, ‘त्वादात’
“त्वया” च “दातव्यम्” एवावश्यं सुखिरमपि स्थित्वा “नः”
अस्मभ्यम् “तत्” यतः, अतो ब्रूमः—हे ‘अद्रियः’ घञिन् !
“तत्” “नः” राघः हे ‘विद्वत्सो’ आत्तधन ! साम्प्रतमेव
‘उभाभ्यां हस्ताभ्याम्’ अरुपणम् ‘आभर’ “आहर” मा चिराय
त्यभिप्रायः । अथ “वा” “यन्म इह नास्तीति” एतस्मिन्
वाक्यैकदेशे “व्रीणि” “पदानि” “मध्यमानि” मध्ये भवन्ती-
त्यर्थः । कथं मेहना इत्येषा संहिता,—‘मे - इह - न’ इति ?
तान्यस्याः संहितायाः पदानि । एवमेव वाक्यावयवः पञ्चपदो
भवति । अत्र ‘यत्’—इति प्रथमं पदम्, अतः परं ‘मे’ ‘इह’
२—२

‘न’—इत्येतानि त्रीणि मध्यमानि पदानि, ‘अस्ति’—इति पञ्चमं पदम् । एवमभिप्रेत्य “इन्द्र चित्र”—शब्दादपठ्योक्तं “त्रीणि मध्यमानि पदानि” इति । आह,—यदेवम् पदविभागः, तदा कोऽर्थः ? इति । उच्यते,—यत् मे मम गृहे नास्ति धनम्, तत्र च तत् अस्ति धनम्, दातव्यञ्च त्वया तावत् स्तोतव्यः, तद्वत्ताभ्यामस्मन्यमानमरेति । यद्वचानां ‘मेहना’—इत्येकं पदम् । छान्दोगानां त्रीण्येतानि पदानि ‘म, इह, न’—इति । तदुभयं पश्यतां भाष्यकारेणोभयोः शाकल्यगार्ग्ययोरभिप्रायावत्रानुविहितौ,

एवञ्जातीयनिर्वचनोपप्रदर्शनार्थमुभयोश्च प्रामाण्यख्यापनार्थम् ॥

आह,—पदकारयोः पदविकल्पे कोऽभिप्रायः ? इति । उच्यते,—‘विद्यावान्’ विद्यमानधनो वा प्रसिद्धिशिष्टतरं प्रार्थयते,—यद्य यस्य गृहे नास्ति, स तद्विशिष्टमविशिष्टं वा प्रार्थयेत्, न यानयोर्मयोरपि विशेषलिङ्गमस्ति, तस्मान्महनीयमित्येतयार्थमत्या मेहनेत्येवमेकं पदमभिप्रेतं शाकल्यस्य । गार्ग्यस्य पुनर्यन्म इह गृहे नास्ति तदाहरेत्यभिप्रायः । एवमत्र विशेषलिङ्गमाभाद्विप्रतिपत्तिः एवमन्येष्वपि शालान्तरपदविकल्पेषु अनुविधानमर्थविरोधेन कर्तव्यम् । एवमयं मेहनाशब्दो राधःशब्दसामानाकरण्ये वर्तमानो यन्महनीयं राधः, यद्वा मदुगृहे नास्तीति घनविशेषणत्वात् कमन्यमर्थं ब्रूयान् ? तस्मान्मेहनेति सामर्थ्यादत्र विशेषणमेतदित्युपपत्तिः ॥

अधुना निगमप्रसक्तानि निरुच्यन्ते ।—“अद्विराहृणात्येतेन”

१. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

रद्विः कस्मात् ? उच्यते,—आहूणाति आहारयतीत्यर्थः ।
 तथा सोमामिषयग्राहमिस्तद्वान् अद्विवान् स्यात् । तैरपि हि
 सोम आदाप्यते “अपि वा” “अतोः स्यात्” अद्विः । कुतः ?
 त्वन्निगमात् । कतमोऽसौ निगम इति “ते सोमाद इति ■
 येज्ञायते” “ते सोमादो हरी इन्द्रस्य निस्तते (ऋ० सं० ८, ४,
 १०, ४)”—इत्येतस्मिन्मन्त्रे विचार्यमाणे ज्ञायतेऽस्तेरद्विः
 न्यादिति । व्याख्यात एव शेषः । “राधः” “इति” एतत्
 “धननाम” स्मारयति । व्यभिचारित्वाद्वा शब्दानां धननामसु
 रक्षितमपि सदैतद्वधारयति,—इहाप्येतद्वनामैव, नात्र व्यभि-
 चारोऽस्तीति । पठिताभिधाननिरूपणेषु सर्वेष्वेतां समाधी
 योज्या । “चित्तधन” इति प्रातधन ! उभौ समुन्धी भवतः,
 संपूर्णावित्यर्थः ॥

“दमूनाः (५)” —इति । एतद्वनयगतम् । “दममनाः”
 दमूनाः स्यात्, दमे हि नित्यमस्य मनः, अक्रूरमना इत्यर्थः ।
 “दानमना वा” दातव्यं मयेति यस्य मनसि स वा दमूनाः ।
 “दान्तमना वा” दमेषु दान्तेषु यमनियमवत्सु पुरुषेषु यस्य
 मनः, स वा दमूनाः । अथवा “दम इति” एतद् गृहनाम” एतद्
 यस्य मनसि ममेदमिति, स दमूनाः “स्यात्” गृहपतिरग्निः ॥४॥

जुष्टो दमूना अतिविदुरो हमन्नो यज्ञमुपयाहि
 विद्वान् । विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामामरा

भोजनानि ॥ अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिः
 परकुलानीति वा गृहाणीति वा (अयमपीतरोऽतिथिरेत-
 स्मादेव) दुरोण इति गृहनाम दुरवा भवन्ति दुस्तर्पा इमं
 नो यज्ञमुपयाहि विद्वान् सर्वा अग्ने अभियुजो विहत्या
 शत्रूयतामाभर भोजनानि विहत्यान्येषां बलानि शत्रूणां
 भवनादाहर भोजनानीति वा धनानीति वा मृषो मृषिका
 इत्यर्थो मृषिकाः पुनमुष्णातेर्मृषोऽप्येतस्मादेव ॥ ५ ॥

निगमः—“जुष्टो दमूनाः”—इति । वसुध्रूतस्याग्नेयस्येय-
 मार्गम् ! त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाभिनयोः शस्यते
 स्विष्टस्तुपुरोनुवाक्या चैयं चातुर्मास्येषु साकमेधे । हे भगवन्मने !
 ‘जुष्टः’ आसेषितस्त्वमस्मामिः स्तुतिमिः ‘दमूनाः’ दममन-
 नाभूत्मनाः भूत्वा, ततः ‘उपयाहि’ । अथवा गृहं ममेदमिति
 चेतोऽवस्थाप्य, तन् उपयाहि । अथवा दानमना भूत्वा, दातव्य-
 मैम्यो मयेत्येवं चेतोऽवस्थाप्य, तत् उपयाहि । अथवा दान्त्येव
 हि तव मनो ययञ्च दान्ताः, ‘अतिथिः’ च त्वमग्निहोत्रिणां
 दान्तमनसां प्रातः सायञ्च उदुयोध्यमानो भवसि स्वभावे एवैव
 तथाग्निहोत्रिणामतिथित्वेनोपस्थातव्यमिति, अतो ब्रूमः ययमपि
 दान्तमनसोऽग्निहोत्रिणश्च, अस्माकमपि य एव ‘दुरोणे’ यज्ञगृहे
 यज्ञस्तन्यते, तं त्वमुपयाहि, तस्मात्तच्छ, ‘विद्वान्’ जानानः संम-

धिकारं भक्तताश्चास्माकम् । किञ्च, 'विभ्वाः' सर्वाः 'अभियुजः' अभितः सर्वतो युजः, अभियोक्यः, शत्रुसेनाः त्वदागमनप्रति-
 मन्धेत घर्त्तमानाः, 'विहृत्य' नानाप्रकारं हत्वा, तत उपयाहि ।
 किञ्च, पद्यमागच्छंस्त्वं शृणु यत्कुरुष्व,—'शत्रूयतां' वैऽस्माकं
 शत्रुत्वं कामयन्ते कर्त्तुम्, तान् विहृत्य, तेषां यत्नानि, ततो यानि
 तेषां भोजनानि अन्नानि, धानानि वा, तानि अस्मभ्यम् 'आभर,
 आहरेति समस्तार्थः ॥

निगमप्रसक्तोऽतिथिशब्दो दुरोणशब्दश्च । आह,—“अतिथिः”
 कस्मात् ? उच्यते,—“गृहान्” “अमि” मामिमुख्येनासौ “अतितो
 भवति” गत इत्यर्थः । “अतति—पतति” इति गतिकर्मसु पठितम्,
 अथचेषमन्यथा स्यात्, “अभ्येति” अभ्यागच्छति “तिथिषु” पीर्णमा
 स्याद्यातु “परकुलानि” यत्रमानकुलानीत्यतिथिः । “अयमपीतरो-
 ऽतिथिरेतस्मादेष” । “दुरोण इति” एतत् “गृहनाम” । आह,—
 फिङ्कारणम् ? उच्यते—ते हि गृहाः “दुरथा भवन्ति, भवतिस्तर्प-
 नार्थः, “दुस्तर्पाः” इत्यर्थः । उक्तञ्च,—‘कुटुम्बतन्त्राणि हि दुर्मराणि’
 —इति । एषमेतस्मिन्नन्त्रे, जुष्टः, दमूनाः, अतिथिः, विद्वान्, हे
 अने ! यश्मुपयाहि ! इत्येतस्मिन्नधिकारे घर्त्तमानः ‘दमूनाः’
 शब्दः कमन्यमग्निविशेषणादर्थं द्रूयात् ? ॥ कञ्चिदपि, परिशेषा-
 दमूना इत्येतदग्निविशेषणमेवेति सिद्धम् ॥

“मूयः (६)—इति । एतदन्यगतम् । बहुवचनञ्चैतत्,
 मूद्, मूर्धो, मूयः इत्येषम् । आह,—कुत एतत् ? उच्यते,—
 “व्यदन्ति” इत्येतस्मिन्नाख्याते बहुवचननिर्देशात्, मूपो व्यदन्ति’

—इत्येतन् सम्बध्यते ! “मृषिकाः—इति” अनेनावगतसंस्कारेण यः “अर्थः” उक्तः स्यात्, ॥ एष मूय इत्युक्तः प्रसिद्धार्थेन भविष्यति । ‘मूयः’—शब्दस्य तस्यमाध्यातम्, अधुनाऽऽख्यातं प्रसक्तस्य मृषिकाशब्दस्य निर्वचनं करोति,—“मृषिकाः पुनर्मुप्यातेः” । “मुप स्तेये (भूया० प०)” इति । अस्य “मूयः अपि” च “एतस्मात् एष” ते हि हरन्ति धान्यादीनि ॥ ५ ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पश्यः । मूयो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः स्तोतारन्ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ सन्तपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पश्यः कूपपश्यो मृषिका इवास्नातानि सूत्राणि व्यदन्ति स्याङ्गाभिधानं वा स्याच्छिश्नानि व्यदन्तीति सन्तपन्ति माध्यः कामाः स्तोतारं ते शतक्रतो (वित्तं मे अस्य रोदसी) जानीतं मेऽस्य धावाष्टुधिग्याविति त्रितं कूपेऽचहितमेतद् दत्तं प्रतिवमी तत्र ब्रह्मेतिहासमिभ्रमृङ्मिभ्रं गाथामिभ्रं भवति त्रितस्तीर्णतमो मेघया चभूवापि वा संख्यानामैवाभिप्रेतं स्यादेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयो चभूवुः ॥ ६ ॥

—इति निगमः,—“सं मा तप ०—० रो-
त्रितस्य, कुत्सस्य, वेयमार्षम् । पद्धतिः ।
“माम्” “अभितः” सर्वतोऽवस्थिताः

कूपे पतितस्य पत्ताः, “कूपपर्शवः” कूपेष्टकाः, सङ्कटेऽवस्थितम् ।
 कथं पुनः संतपन्ति मामभितः ? ‘सपत्नीरिव’ यथा समानमर्तृका
 योगितः (परस्परं वा पीडयन्ते) एकं मर्त्तारमपि सन्तपेयुः
 दुर्वचोभिः, इदमस्याः स्वया वृत्तम्, इदं मम न वृत्तमिति, एवं
 मामेताः कूपपर्शवः सन्तपन्ति, ताभिः कूपेष्टकादिभिः अहं पीड्ये ।
 किञ्च, ‘मुपो न’ “मुपिकाः इय” ‘शिघ्राः “शिघ्रानि” “अदन्ति”
 अदन्ति तानि । अश्वेष्टितानि, मशमिघ्राणि, मशमिघ्रोदकपावितानि
 “सूत्रानि” “अदन्ति” । सूत्रशब्दोऽध्याहृतः उपपत्तिं दृष्ट्वा
 भाष्यकारेण । विविधमदन्ति भक्षयन्ति । अथ “वा” “स्वाङ्गामि-
 धानम्” एतन् “स्वात्” । स्वाङ्गामिधानमिति शोपोऽमिषेयः,
 भवति हि तिरस्त्रामेयः स्वभाष्यः,—यच्छेपं भक्षयन्ति । अथवा
 लाङ्गूलमपि साहस्यत् शिघ्रमुच्यते, भवति हि मुपिकाणामेय
 स्वभाष्यः,—स्नेहमाण्डे स्पष्टाङ्गूलं मुक्त्वा उद्धृत्य व्यदन्ति
 आस्यादयति । उपपद्यत उपमार्थं एवायमपीति शिघ्रशब्दो
 विकल्प्यते । एवमेते मदुक्तः “सन्तपन्ति मा भाष्यः” । भाष्यः
 “कामाः” लोमेन पश्ये, दास्ये, भोक्ष्ये इत्येषमादयः । मां
 भक्षयन्ति, पीडयन्ति, असम्पूर्यमाणाः । ‘भाषिः’—इति मानसं
 दुःखमुच्यते । “स्तोतारं ते शतकतो” हे ‘शतकतो !’ तव नाम
 ‘स्तोतारं’ सन्तम् एते कामाः, एताश्च कूपपर्शवः, मा उमथ-
 पाभ्योर्हन् सशरान्तर् सन्तापयन्ति । न च नाम त्वमस्मानेतस्या
 भाषदः त्रायसे, समर्थः सन् ! अहो न युक्तम् ! भवपरित्यागो
 हि सतां सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापिष्ठ इत्यभिप्रायः । यदा पथमर्घ्य-

मानो न शुभाय इन्द्रः, तदा द्यावापृथिव्यो आह, — यदि नायमिन्द्रः
 भृणोति । मन्दभागधेयत्वादस्माकम् । युवामपि तावत् हे
 'रोदसी !' 'वित्तम्' 'जानीतम्' 'अस्य' धचक्षः स्तुत्यांभ्यस्य
 यत् प्रयोजनम्, यदर्पमहं रोदधीमि, युवामपि नैतस्मात् भति-
 मयाकायात् कृपात् उद्धरतम् । यदि नायमिन्द्रोऽभ्युद्धरति
 युंषयोऽपि स्तोतृणाहमिस्थमिप्रायः ॥

आह, — पर्शयः इति एतावति धूयमाणे कुत एतत् कृपपर्शय
 एताः ? इति । उच्यते, — "त्रितः कृपेऽपहितः" — इत्येतस्मिन्
 सूक्ते विश्वलिङ्गान् तदेव भाष्यकारेण व्यापितम्, अतएव
 सूक्तगतविश्वलिङ्गान् उपलब्ध "त्रितं कृपेऽपहितमेतन् सूक्तं प्रति
 धर्मा" यन्नेयमृक् । तस्मान् कृपपर्शयः एता इति ॥

सूत्राणि व्यदन्तीति सूत्रशब्दो भाष्यकारेणाध्याहृतः शिष्ट
 इत्यस्य शब्दस्य शेषभूतो मृगकमप्यन्धेन, नै तन्मगन्धेन सूत्राणि
 व्यदन्तीति । स्याद्वाभिधानपक्षे तु अध्याहारो नास्त्येवेति ॥

"तत्र प्रष्टो निदाममिधम्" । तत्र तस्मिन् सूक्ते प्रष्ट, इतिदास-
 मिधम्, इतिदाम्मृगमिधम् । तन् यथा, — "त्रितः कृपेऽप-
 हितो देवान् दपन उमयं" — इत्येवमादि (अ० सं० १, १०, ५,
 १३) । "अमिधम्" "गाथामिधम्" च "अयनि" । स पुनरिति-
 दासः सङ्कटो गाथावदयम् । अङ्गकार एव कश्चिन् गाथेत्यु-
 च्यते, गाथाः अंगानि, नागार्वाकीः अंगनीनि सूक्तं गाथानी
 कुर्वन्तेति । स एव मृचानां जमायः प्रदर्शितः, — इतिदाम-
 मृचान् इत्यपि मृचानि अयनि । तेषु मृचणानपि सन्दिग्धस्य

पदस्यार्थोऽध्यवसेयः, यथेह पर्शुशब्दो माप्यकारेणाध्यवसित इति ॥

भाष्यप्रसक्तं त्रितशब्दं निर्वाधीति,—“त्रितः तीर्णतमो मेधया” एकतद्वितयोः सकाशात् “वभूव” । “अपि वा” सहस्र्यानिमित्तमेव एतत् “नाम” “अभिप्रेतं स्यात्” । कथम् ? “एकतः, द्वितः, त्रितः इति त्रयः” हि ते ज्ञातः “वभूवुः” तस्मान् सहस्र्यानिमित्तमप्युपपद्यत एव । उक्तञ्च,—“माघ्याङ्गारेणाभ्युपावपत् तत एकतोऽजापत, द्वितीयं ततो द्वितः, तृतीयं ततस्त्रित इति ॥ ६ ॥

इ॒पिरेण॑ ते॒ मन॑सा सु॒तस्य॑ भ॒क्षीम॑हि पि॒त्र्यस्ये॑व रा॒यः ।
सोम॑राज॒न् प्र॒ण आयू॑पि ता॒रीर॑हानी॒व सूर्यो॑ वा॒सरा॑णि ॥
ई॒षणे॑न चै॒षणे॑न वा॒र्षणे॑न वा ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि
पित्र्यस्येव धनस्य प्रवर्द्धय च न आयूपि सोमराजन् ।
अ॒हानी॑व सूर्यो॑ वा॒सरा॑णि । वा॒सरा॑णि वे॒सरा॑णि वि॒वास्त॑-
नानि गमनानीति वा कुरुत्नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति
कर्त्तनहन्तनयातनेति जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन् ध्रियते
धीयते वा ॥ ७ ॥

“इपिः (७)” — इति । एतदनवगतम् । “ईषणेन वा
एषणेन वा ऋषणेन वा” इति । एताः शब्दसमाधयः । “इपि

रेण ते मनसा" इति समानविमत्यन्तत्वात् इतिरशब्दस्य प्रती-
यत एषमतो विशेषणत्वमित्यभिधेयमनुक्त्या निगममेव पठति,
—“इतिरेण ते मनसा ०—० वासराणि”—इति (ऋ० सं० ६,
४, १२, २) । प्रगाथस्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । सीमी । हे भगवन् !
'सोम !' 'इतिरेण मनसा' त्वां प्रति सर्वात्मना गतेनेत्यर्थः ।
“इयति, फणति”—इति गतिकर्मसु पठितम् । “एषणेनेति वा”
स्यात्, इच्छावता फलप्रार्थनायतेत्यर्थः । “ऋषणेनेति वा” दार-
मयता । ईदृशेन मनसा किं कुर्मः ? 'ते' तव योऽस्माकं स्वाग्रः,
तं भक्षीमहि तं भक्षयेमहि । कथं पुनः भक्षयेमहि ? 'पिश्रयस्येव
रायः' यथा पिश्र्यो धनांशः अविघ्नेन भक्ष्यते, भक्षितश्च
सुखपरिणामो भवति, एवं तव धनं स्वमंशमविघ्नेन भक्षयेमहि,
भक्षितश्च सुखपरिणामो मे भवतु, मातीव मिधेमहीत्यभिप्रायः ।
किञ्च, हे 'सोमराजन् !' 'प्र' 'न' 'आयूँषि' 'तारीः' तारय च प्रवर्द्धय
च नः आयूँषि । कथं पुनः प्रवर्द्धय ? “अहानि ॥ सूर्यः
वासराणि” । यथा सूर्यः वासराणि वासन्तिकान्यहानि ।
“वासराणि” इति “वेसराणि” । शीतोष्णभ्यां हि द्वाभ्यां
तानि सरन्ति, तेषु हि शीतोष्णं भवति, रात्रौ शीतम्,
दिवा उष्णम् । अथवा—“विवासनानि” स्युः, तानि हि
तन् शीतं विवासयन्ति नाशयन्तीत्यर्थः । “गमनानीति वा”
विघृतानि विस्तीर्णानि सन्ति वासराणीति उच्यन्ते । यथा
तानि सूर्यः वर्द्धयति मन्दगतित्वात्, एवमस्माकं त्वमायुः
प्रवर्द्धयेत्प्रायः ॥

“कुर्यन् (८)”—इति । “अनर्थका उपजना भवन्ति” य एवार्थः कुर्यतेत्युक्ते भवति, स एव कुर्यतेनेति, नात्र नकारस्यार्थोऽधिकोऽस्ति । अधुना एवमुक्त्वा अन्यान्यपि दर्शयति,—कर्त्तृ-नहस्तनयास्तनेति” ।

“शुनं सुफाला पितुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभियन्तु घाहैः । शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओपधीः कर्त्तृनास्मै”—इति (प० धा० सं० १२, ३६) ।

अग्निचपने क्षेत्रकर्म्मणे चिनियुक्ता । त्रिष्टुप् । ‘शुनं’ सुफालाः सुखं शोभनाः फालाः, ‘पितुदन्तु’ पिच्छयन्तु ‘भूमिम्’ । सुखं ‘कीनाशाः’ भूमिं कीननाशाः, खिलोत्कर्त्तारः, कर्षुकाः, ‘अभियन्तु’ ‘घाहैः’ अन्तदुद्धिः । अयं सायदेवं कुर्योबलः कृत्स्निं करोतु, युष्मामपि हे ‘शुनासीराः’ ! ‘हविषा’ उदकेन ‘तोशमाना’ निम्गता भूमिं सुपिप्पलाः सुफलाः, एताः ‘ओपधीः’ ‘कर्त्तृना’ कुर्यन्, ‘अस्मै’ अस्मभ्यमित्यर्थः ॥

“यो नो मरुतो अग्निं दुर्हणायुस्तिरश्चित्तानि घसवो मिघा-
तति ॥ दुहः पाशान् प्रति संमुचीष्ट तपिष्ठेन हग्मना हस्तना
म्”—इति (ऋ० सं० ५, ४, ३०, २) ॥

वसिष्ठस्येयमार्थम् । सान्तपनस्य सरोः वाज्यैषा । ‘घः’ १ः अस्माकं हे ‘मरुतः’ ! ‘दुर्हणायुः’ पापक्रोधः, ‘तिरश्चित्तानि’ न्तर्हितानि चित्तानि कृत्वा सम्मोह्य ततो हन्तुमस्मानिच्छति । ‘घसवः’ सर्वभूतवासवितारः ! तस्येदंलक्षणस्य ‘दुहः’ अस्मदु-
ग्धुः उपरि ‘पाशान्’ ‘प्रति संमुचीष्ट’ प्रतिसम्मोचयत । पारोः

एयं 'बहुधा' 'तपिष्ठेन' तापयितुमेन हन्मनां' हननेन, वधेन
'हन्तना' हन्तेत्यर्थः ॥

"कोऽन्यत्र मरुतो मामहे यः प्रयातन् सर्वा रच्छा सखायः ।
मन्मानि चित्रा अपि घातयन्त एषां भूत नयेदा म भूतानाम् ।"
—इति (सू० सं० २, ३, २६, ३) । इन्द्रागस्त्यमरुतो
सम्पादः । कयाशुभीयं सूक्तम् । तत्रेयमगस्त्यस्यार्थम् । महाव्रते
व्यूहस्य च दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि सूक्तं शस्यते । हे 'मरुतः' !
कोऽन्यः युष्मानेवमेतस्मिन् अगति 'मामहे' पुनः पुनः महयति,
पूजयति ? यथा अहं, तथा न कश्चिदित्यभिप्रायः यत एवमती
ग्रहीमि,—अस्मान् एष 'सखीन्' आभिमुख्येन 'प्रयातन्, प्रयात,
हे 'सखायः !' । किञ्च, 'मन्मानि' मननानि स्वानि वेत्तांसि 'चित्राः'
चित्राणि, अस्मान् प्रति 'अपि घातयन्तः' निगमयन्तः 'एषाम्'
'भूतानां' यज्ञानां प्रापयितारः 'भूत' मयत, हे 'नयेदाः' मेधाधिनः !
इत्यर्थः ॥

"अठरम् (६)" —इति । एतदनयगम् । "उदरं भवति" —इति
अभिधेयपचनम् । "अगधम्" भुक्तमगधम् "अस्मिन्" अघस्मिन्
"धीयते" इति अठरम् । अत्र "वा" अगधमस्मिन् "धीयते"
अगधधानं वा स्यात् । एते शब्दसमार्था ॥ ७ ॥

म॒रु॒ता इन्द्र॑ वृ॒षभो॑ र॒णाय॑ पि॒त्रा सोम॑मनु॒ष्यधं॑
म॒दाय॑ । आ॒मि॒त्रं स्व॒व॒र॒रे म॒घ्य ऊ॒मिं त्वं रा॒जासि॑ प्र॒दिवः॑

सुतानाम् ॥ मरुत्वानिन्द्रः मरुद्विस्तद्वान् वृषभो वर्षितार्षा
रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिव सोममनुष्वधमन्वन्नं
मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्च स्वजठरे मधुन ऊर्मिं मधु
सोममित्यौषमिकं माघतेरिदमपीतरन्मध्वे तस्मादेव त्वं
राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम् ॥ ८ ॥

इति चतुर्भाष्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४, १ ॥

“मरुत्वा इन्द्र” — इति निगमः । “मरुत्वा इन्द्र वृषभः ० — ०
सुतानाम्” — इति (अ० ख० ३, ३, ११, १) । विश्वामित्रस्येय-
मार्षम् । त्रिष्टुप् । महायते पृष्ठपस्य चतुर्थेऽहनि शस्यते ।
मरुत्संयुक्तो भूत्वा पिव । हे ‘इन्द्र !’ यः त्वं ‘वृषभः’ वर्षिता,
‘अपाम्’ इत्यध्याहृतं आप्यकारेण वृषभसम्बन्धात् । यः त्वामेवं
कर्मकारी तं त्वां प्रवीमि,—‘रणाय’ “रमणीयाय संग्रामाय”
रमणीयं संग्रामं करिष्यामीति एतमर्षमुद्दिश्य “पिव” एतं
“सोमम्” अस्मत्प्रदत्तम् । ‘अनुष्वधं’ स्वधेति अन्ननाम,
सयनीयपुरोडाशायमिष्टायेण । ‘अनुष्वधम्’ “अन्वधम्” ।
‘मदाय’ “मदनीयाय” पानाय, युष्मदर्थमस्मामिः संस्रुतम् ।
‘जैत्राय’ — इत्यध्याहृतं आप्यकारेण, द्विविधो हि मदः,—सम्मो-
हकरो जैत्रश्च, तयोः जैत्र इष्टः संग्रामे । कथं च पुनः पिव ?—
किमीदत् ? नित्युच्यते,—‘आसिञ्च स्वजठरे’ ये ‘मध्वः’ “मधुनः” ।
“मधुसोममिति, औषमिकम्” — इत्येतदुक्तं सोमस्य मधुत्वम् ।

सक्तुमिव तित॑उना पुन॑न्तो यत्र॑ धीरा॑ मनसा॑ वाच-
 स्त । अत्र॑ सखायः स॒ख्यानि॑ जानते भद्रै॑षां ल॒क्ष्मी-
 हिताधि॑ वाचि ॥ सक्तुमिव परिष्व॑नेन पुन॑न्तः सक्तुः
 स्तेर्दु॑र्घावो भ॑यति कस॑तेषां स्याद्विपरी॑तस्य विक॑सितो
 ति यत्र॑ धीरा॑ मनसा॑ वाचम॑रुपत प्र॒ज्ञानं॑ धीराः प्र॒ज्ञान-
 तो॑ ध्यानव॑न्तस्तत्र सखायः स॒ख्यानि॑ स॒ज्जान॑ते भद्रै॑षां
 स्मीर्नि॑हिताधि वाचि भद्र॑म्भगेन व्याख्यातं भ॒जनीयं॑
 ज्ञाना॑मभिद्रव॑णीयं भवद्र॑मपतीति वा भा॒जनव॑द्वा ल॒क्ष्मी-
 भा॒द्रा ल॒क्षणा॒द्रा (ल॒प्स्यना॒द्रा) ल॒ञ्छना॒द्रा ल॒प॒तेर्वा॑ स्यात्
 सा॒कर्म॑णो ल॒प्स्यते॑र्वा स्यादा॒श्लेष॑कर्म॑णो ल॒ज्जते॑र्वा स्याद॒क्षा-
 कर्म॑णः क्षि॒प्ते इत्यु॑परि॒ष्टाद् व्याख्या॑स्यामः ॥ २ (१०) ॥

निगमः,—“सक्तुमिव तितउना”—इति । विधावुक्ते वृद्ध-
 तैरार्यम् । “सक्तुः सवतेः” स हि सूक्ष्मात्प्यात् सवति संनि-
 ति भङ्गे । सतः “दुर्घावो भयति”—इति लप्पन्तिः । दुःखं
 व्यते प्रशान्त्यत इत्यर्थः । “कसतेः वा स्यात् विपरीतस्य” स
 विक॑सितः विपु॑ष्पितः “म॑यति” । यथा सक्तुं कधिन् परि-
 ष्व॑नेन पुनाति, एवं “मनसा” परिष्वनम्यानयेन परिपूय विनि-
 ष्ठ॑त्य शब्दार्थे न्याययुक्तो “वाचं” “यत्र” यस्मिन् समाने यत्ने
 “धीराः” धीमन्तः, मेधाविनः “भवतः” “मह॑यत” कुर्यन्ती-

त्यर्थः । अत्र केचिन् अट्यक्त प्रज्ञानमित्यभिधीयते, प्रज्ञान-
त्वात् वाचः । तत्र किम् ? इति “तत्र सत्यायः” सम-
ख्यानाः । समानख्यानानामेव समानेषु शास्त्रेषु कृतप्रमाण-
तद्यथा,—धैर्याकरणानां धैर्याकरणा एव, नेहकतानां नेहकता
“सख्यानि” सतिमायान् “सज्जानते” विज्ञानानि सज्जानते, इ-
तरस्य यो विज्ञानप्रकरः, तं जानते । किट्टारणम् ? यस्मिन्
“भद्रा” भन्दनीया “एषां” “लक्ष्मीः” विज्ञानाख्या “निदिष्टा”
वाचि वाचः ‘अधि’ उपरि, ‘निदिष्टा’ अधस्तापिता । त-
लक्ष्म्या इतरेतरस्य विज्ञानधर्मं जानते, इतरो ह्यविद्वान् किं वि-
स्यत इत्यभिप्रायः ॥

“भद्रम्” । “भगेन व्याख्यातम्” स्वीमगः तथा स्यात्
भजतेः इति । “भजनीयम्” इति । “भूतानाम्” “अभिद्रव-
णीयम्” अभिगमनीयमित्यर्थः । “मयद्रमयतीति वा” यस्य हि
तद् भवति, स रमते । “भाजनवद्वा” सन्ति हि कल्याणरूपाः
पुरुषाः, ये यस्य भाजनम्, तैः तद्वन् ॥

“लक्ष्मीः” । “लामाद्वा” लक्ष्मीधन्त एव लभन्ते, नेतरे ।
“आ लक्षणाद्वा” आलक्षित एव हि लक्ष्मीवान् । “लञ्जनाद्वा”
तया हि लञ्जित इव भवति । “लपतेः (भू० उ०) वा स्यात्,
प्रेप्साकर्मणः” सर्व एव हि तामभिलषन्ति । “लायतेः (भू० पः)
वा स्यात्, आश्लेषकर्मणः” आश्लिष्य इव हि सा धरति
पुरुषम् । “लञ्जतेः (तु० आ०) वा स्यात्, अश्लेषाकर्मणः”
ये हि लक्ष्मीयुक्तो भवन्ति, ते स्वयमात्मानं ॥ श्लाघन्ते ॥

“शिमे (११)” — इति । “एतन् उपरिष्ठात् व्याख्यास्यामः”
 “शिमे हनू नासिके वा” — इति, अत्र हि एतन्निगमप्रसक्त-
 यास्यतीति लाघवार्थमुन्मुखम् ॥ २ (१०) ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्या कर्त्तव्यं तत् सञ्ज-
 णम् । यदेदधुक्त हरितः सधस्याद्रात्री वासस्तनुते
 सिमस्मै ॥ तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां
 क्रयमाणानां विततं संदिश्यते यदासावधुक्त हरणानादित्य-
 ङ्मीन् हरितोऽश्वानिति वाधरात्री वासस्तनुते सिमस्मै
 सरमहरवयुवती सर्वस्मादपि योषमार्थे स्याद्रात्रीव वासस्त-
 नुत इति तथापि निगमो भवति पुनः समन्यद्विततं वयन्ती ।
 समनात्सीत् ॥ ३ (११) ॥

“मध्या (१२)” — इति । एतदनवगतम् । “मध्ये” — इत्य-
 णमः । “तन् सूर्यस्य देवत्वं ० — ० सिमस्मै” — इति निगमः
 ब्र० सं० १, ८, ७, ४) । आङ्गिरसस्य कुत्सस्येयमार्पम् !
 वेष्टुम् । सूर्यस्य पशोः षडर्चे वपाया याज्या, सूत्रितञ्च
 — “चित्रन्देवानामिति पुषेनुवासास्तिष्ठ उत्तरा याज्याः सूर्य-
 त्योपांशु (आ० ३, ८)” इति । ‘तन्’ अहं ‘सूर्यस्य’ भगवतः
 देवत्वं देवतामायं, ‘तन्महत्त्वं’ तुभ्य महत्त्वं माहाभाष्यं ‘मध्ये’
 जने । तन् किम् ? इति, — ‘मध्या’ “मध्ये” “यत्” “कर्मणां

क्रियमाणानाम्” अनेकेषाम् अघगण्य सर्वान् कर्मकर्तृन् ।
 तेषां “विततम्” एतत् प्रकाशजालम् । एवमतिमहत् । मह-
 कालेन तन् दुष्पसंहारमन्यैर्यदेकेन मुहूर्त्तेनायत्नेनैव म-
 सूर्येण “संहियते” तत् अस्य देवत्वं तच्च महत्त्वमहं मन्ये ।
 “यदासी मगवान् सूर्यः, “अयुक्त” युनक्ति, ‘हरितः’ “हरण-
 रसहरणान् “आदित्यरश्मीन्” आत्मन्यस्तं गच्छन् ‘सघरण-
 पृथिवीलोकादारुण्य । पृथिवी हि तेषां रसादानार्थं सहस्रान्
 इतो हि ते सयं एव रसानाददते । ‘आत्त’ अघेत्यर्थः ।
 तदैव उपसंहृतसर्धंरश्मिजाले भगवति सूर्ये, ‘रात्रिः’ ‘वा-
 “वेत्तरमहरणयुधती” अवमिश्रयन्ती ‘सिमस्मै’ सिमस्मात्, स-
 स्मान् लोकात् अहरपरुष्य, स तमः ‘तनुते’ । तदैवमेत-
 सूर्यस्यैव मादामाग्यं यदस्य सन्निधी तमो नश्यति, यश्चानेत-
 रगृष्टो देवः स तमसा छाद्यत इत्यभिप्रायः । “हरितोऽस्यानि-
 वा” ऐतिहासिकप्रक्रमेण ॥

“अपि योगमार्थे न्यान्, रात्रीय वासस्तनुत इति” वा-
 इय रात्री तमः तनुत इत्यर्थः । पूर्वत्र वेत्तरमहरणयुधती तम-
 स्तनुत इति नाम्न्युपमा, इह पुनर्याम इय तमस्तनुत इत्येव
 उपमा ॥

यथा न उपमार्थोऽपि युज्यते, “तथा” न “निगमः” “अपि”
 अर्थे अयमिति—“पुनः नमश्च विनयेन धरन्ती मध्या कर्तुमि-
 चाच्छम्य धीः । उन्मत्तायास्तथा पुनः पुनरुपसंहृतमिति सवि-
 द्भ्य आगतम् ॥” (अ० न० २, ८, २, ४) । गृह्यसामध्ये-

मार्गम् । सावित्री । त्रिष्टुप् । पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेव-
 ऽस्त्रे शस्यते तृतीयसवने । “पुनः समव्यद्विततं घयन्ती” ।
 ‘समनात्सीत्’—इति निर्वचनम् । समवेष्टयदित्यर्थः । यथा
 तेषाम् काचिद् वासो घयन्ती, पुनः सवेष्टयत्यस्तमयकाले,
 तत्र चित्तनोत्थादित्य उदिते, एवमियं रात्रिः पुनरेव तमः
 विष्टयति, योपिदिष वासो घयन्ती । कदा पुनः सवेष्टयति ?
 दा ‘मध्ये’ मध्ये ‘कर्त्तुः’ कर्मणां क्रियमाणानां लौकिककर्मदि-
 ानां ‘पिततम्’ एतद्रश्मिजालम्, ‘शक्म’ स्वात्मप्रसयादपर्यभूतं
 यथात् न्यदधात्, मीचैर्धत्ते लोकानां प्रकाशनाय । अथवा
 श्मेति कर्मनाम स्यात्, यदा स्वं प्रकाशं पुनः कर्म निधत्ते,
 दधाति, उदेति ‘धीरः’ धीमानादित्यः, तदा बहनि अभ्युपस्थिते
 ऽः सवेष्टयति रात्रिस्तम इति । अस्तमयं प्रति पुनर्वास इव
 तेतीति । एवमेतस्मिन्नपि मन्त्रे सामध्यादस्त्युपमाशब्दे
 तस्मा तम उपमीयते । यथेह तथा पूर्वस्मिन्नपि, निगमेऽपीत्ये-
 के मन्यन्ते । अपरे पुनः अपि धोपमार्थं स्यादित्यतीव्रं वर्ण-
 त,—रात्रीच वासस्तनुत इत्यत्र वासःशब्दोऽहःशब्दपर्याय-
 ि, तस्योक्ता ध्युत्पत्तिः वेसरमहरिति । सा रात्रिः वासस्त-
 नुत इत्यर्थः । रात्रिप्रान्ते हि शुक्लमहर्लक्ष्यते, तेन
 ते रात्र्येष्टं ततमिति । एवमुपमार्थत्वमेके मन्यन्ते,—यदा
 मर्धः, तदा “पुनः समव्यद्विततं घयन्ती (ऋ० सं० २, ८, २,
 ’—इत्यत्र पुनः समवेष्टयद्दो रात्रिः, पिततमिष वासो
 ती । कदा ? यदा मध्ये कर्मणां ‘न्यधात्’ निदधाति ।

अस्तं गच्छन् आदित्यः स्वमण्डले 'शक्म' 'रश्मिजालं' य
 'उदस्थात्' उत्तिष्ठति, स्वरश्मीनुपसंहृत्य 'व्यधात्' वि
 'भूतून्' अहोरात्रलक्षणान् । यदा एवम् 'एषः' 'सविता
 'मलमतिः' पर्याप्तमतिः, 'आगात्' आगच्छति । 'तदा
 तनुने' 'घासः' महर्लक्षणम्, 'पुनः' 'संचेष्टयतीत्येवं' मन्व
 यदप्रार्थाचिरोधि तत् प्रतिपत्तव्यम् ॥ ३ (११) ॥

इन्द्रेण सं हि दक्षसे सञ्जग्मानो अविभ्युपा ।
 समानवर्चसा ॥ इन्द्रेण हि सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽविभ
 पा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां स्थोऽपि वा मन्दुना तेने
 म्यात्ममानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (१२) ॥

"मन्दू (१३)"—इति । एतदनवगतम् । "मदिष्णू मन्दुने
 वा" शब्दसमाधो । "इन्द्रेण सं हि"—इति निगमः । म
 दृष्टस इवमार्गम् । महात्मने महदुक्थे तृचाशीतिषु शस्त्रे
 नाधिकेषु घातःसु लोमानिष्टुर्ही प्रातःसयने ब्राह्मणाच्छक्ति
 शब्दे इन्द्र उच्यते । हे मगधन् ! इन्द्र ! त्वं 'इन्द्रेण' ईश्वरेण
 ईशेन वा मन्दूजेन, निचमेव "मन्दूच्छमानः" 'संदृश्यसे' "सम
 न्वर्चसे" । 'अविभ्युपा' अमगधना, "गणेन"—इत्यव्याहृ
 तौ च "युवां" मन्दूगणः त्वं च, एकत्र सङ्गतौ । "मदिष्णू"
 ईशेनो, निचयमुत्तिनाविचर्यः । 'समानवर्चसां' च समान
 र्चसां ईश्वरैः । एवं "मन्दू समानवर्चसा"—इत्येतेन द्वियचनेन

मरुद्गणेन्द्रविषयेण निगमो व्याख्यातः । “अपि वा” एवमन्यथा
 “सरात्” । मन्दु इत्यस्य तृतीयैकचनान्तत्वेन विपरिणामः,
 एवञ्च सति मरुद्गणविशेषणमेतद्व्यति । ‘कथम् ? “मन्दुना”
 मरुद्गणेन, इन्द्र ! सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानः । “समानवर्चसा
 इति” एतत् पदं मन्दुनेति “एतेन” पदेन “व्याख्यातम्” ययैव
 हि मन्दु इत्येतत् द्विवचनमेकवचनं वा, एयमेतदपि, —समानवर्च-
 साधिन्द्रमरुद्गणाविति द्विवचनमथवा मन्दुना समानवर्चसा
 मरुद्गणेन इत्येवं तृतीयैकचनम् । अपि वा एवं मरुद्गण
 उच्यते,—स्वमिहेन्द्रेण सङ्गच्छमानो नित्यमेव सन्दृश्यस इति ।
 समानमन्यत् ॥ ४ (१२) ॥

ईर्मान्ताः सिलिकमध्यमाः संश्रृणासो दिव्यासो
 अत्याः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिपुर्दिव्यमज्म-
 मश्याः ॥ ईर्मान्ताः समीरितान्ताः (सुसमीरितान्ताः)
 पृथ्वन्ता वा सिलिकमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीर्षमध्यमा
 वाऽपि ॥ शिर आदित्यो भवति यदनुशेते सर्वाणि भूतानि
 मध्ये चैषां तिष्ठतीदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रिता-
 न्येतदिन्द्रियाणि भवन्ति संश्रृणासः (दिव्यासो अत्याः)
 शूरः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः ।
 हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा हन्तेर्मन्त्यध्वानं

(श्रेणिश्च इति) श्रेणिः श्रयनेः समाधिता भवन्ति य
क्षिपुर्गदापन् दिव्यमज्ममज्जनि माजिमश्वा अस्त्यादि
स्तुतिगन्धस्यादित्यादश्चो निस्तष्ट इति । मृदा
वसवो निरुत्पदेत्यपि निगमो भवति ॥ ५ (१३) ॥

“ईमान्तासः (१४)”—इति । एतदनयगतम् । “समीरितान्ताः”—“पृथ्वन्ता वा” इति यथासम्भवं शब्दसमाधेयं ।
“ईमान्तासुः”—इति निगमः । दीर्घतमस्य भार्यम् । “दुत्तमम्”—इति श्यञ्च, द्वे अप्येते अश्यस्तोमीये सूत्रे, तेन चाश्व
सूयतेऽश्वमेधे, आदित्यस्य रथे वेऽश्वा युक्तास्त उच्यन्ते ईमा
न्तासः, तेषां सप्तानां वेऽश्वाश्चत्वारः, ते “समीरितान्ताः”
विहितान्ताः, प्रस्तान्ताः, प्रविरला इत्यर्थः । “पृथ्वन्ता वा”
तेषामेवाश्वानां पृथवोऽन्ताः, पृथूरस्काः, पृथुजघना वा इत्यर्थः ।
“सिलिकमध्यमाः, संस्तमध्यमाः” संस्तमध्यमा इत्यर्थः ।
तेषां हि सप्तानां वे मध्यमास्त्रयः इतरेतरमुत्पीड्य संश्लेषेणा
पस्थिताः । अथवा पृथुजघनोरस्कानां सप्तां मध्यमाः शरीर-
देशाः, सप्तानामपि सन्निष्ठाः संलग्नास्तनवः, निरुद्धरास्तेऽश्वा
इत्यर्थः । तथापि हि स्तुतिरूपपद्यत एव । “शीर्षिमध्यमा वा”
सिलिकमध्यमा वा । एवमपि हि शब्दे सारूप्यमस्ति, यो हि
तेषां सप्तानां मध्यमः, स शिरोभूतः प्रधान इत्यर्थः । “अपि वा”
एवमन्यथा स्यात् । “शिर, आदित्यः” एव “भवति” सर्वभूत
५ । “मूर्द्धा, राजेति वा महमेतमुपासे इति ह विहा-

रते" । यस्माद्यासाचतुप्रविश्य प्राणमात्रेण सर्वभूतानि "क्षेते"
 प्राप्ते, तस्मात् सर्वभूताश्रयणात् शिर आदित्यः । स चेत्या-
 नश्यानां "मध्ये तिष्ठति" शीर्षमध्यमास्त एते शीर्षमध्यमा
 त्पुक्ताः सन्तः सिलिकमध्यमा इत्युच्यन्ते । "इदमपीतरन्ध्र
 रतस्मादेव"—इति प्राप्तङ्गिकम् । "समाधितानि" हि "एतत्"
 उत्तमाङ्गम् "इन्द्रियाणि" चक्षुरादीनि "भवन्ति" इति शिर उप-
 पत्तिः । 'संशूराणासः' सङ्गताः शूरेण भगवतादित्येन संशूराणाः ।
 "शूरः शपतेर्गतिकर्मणः" स हि परानभिमुखो गच्छत्येव, न
 पर्याघर्षते । 'दिव्यासः' ते हि "दिव्याः" दिविजाताः, 'अत्याः'
 "अतनाः" ते हि अतन्त्येव, मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते । य एवं-
 लक्षणा अद्यास्ते किं कुर्यन्ति ? इति । उच्यते,—'हंसा इष
 धेनिशो यतन्ते' हंसा इषधेर्जाहृताः यङ्कीहृताः यतन्ते गच्छन्ति ।
 "हंसा हन्ते." ते हि "ग्रन्थध्यानम्" । कदा पुनरेवं यतन्ते ?
 "यदाक्षिपुः" 'यत्' "यदा" यस्मिन् काले 'आक्षिपुः' 'आपन्'
 आप्नुयन्ति । किम् ? 'दिव्यम्' 'अङ्गम्' "अङ्गनि" । अन्त्य-
 तेऽस्यां गम्यत इति अङ्गनिः, धाहिका, स्वर्गपथ इत्यर्थः । यदा
 ते आप्नुयन्ति—उदयादारभ्य यावदस्तमिति, तदैव यतन्ते । न
 पुनस्ते ? इत्युच्यते—'अद्वाः' । षष्मेतानि ईमान्तास इत्येव-
 मादीनि अश्वविशेषणानि, अश्वशब्देन समानविभक्तयन्तत्वात् ।
 आत्मैषेण रथो भवत्याहमाद्वा इत्येवं प्रक्रमेण सूर्यदेवस्य एव
 मन्त्र उक्तः । स पुनरप्यमश्वस्तुतो विनियुक्तस्तदसमञ्जसमिति
 मन्यमानो आप्यकारः प्रतिसमाधित्सुगह,—“अस्त्यादित्यस्तु-

तिरश्वस्य" इति, अश्वोऽपि ह्यादित्यात्मना स्तूयत इति
 आह,—कयोपपत्त्या ? इति । उच्यते, "आदित्यादश्वो निस्तम्
 इति"—अनयोपपत्त्या सूर्यात्मना अश्वः स्तूयते । आह,—
 एतत्सूरादश्वो निस्तम् ? इति । उच्यते,—“सूरादश्वं व
 निस्तम्—इत्यपि निगमो भवति” । “यमेन वृत्तं त्रि त एनम्
 नृगिन्द्र एषं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो भस्य रत्नानाम
 णात् सूरादश्वं यस्यो निस्तम् ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३,
 २) । “यमेन” ‘एनम्’ भस्माकं ‘दत्तम्’ अश्वम् ‘त्रितः’ त्रिस्थ
 पायुः ‘भायुनम्’ युनक्ति । यत्रार्थं योक्तव्यः, तत्र धायुना यु
 स्येन्द्रेणाधिष्ठितस्य ‘अस्य’ ‘गन्धर्वः’ गन्धर्वराजः ‘रत्नानाम
 णात्’ नियमेन वृजुं गृह्णाति । वृत्तः पुनर्यमस्यः ? इत्युच्यते
 —‘गृह्णात्’ सूर्यादेतमेव लक्षणम् ‘अश्वं’ ‘यस्यः’ ‘निस्तम्’ निस्त
 मयुगलः । एषमेनस्मिन् मन्त्रे सूर्यप्रभयोऽश्व इति स्तूयते
 “कारणाच्च कार्यमनन्यत्”—इत्युपपद्यते सौर्व्येण मन्त्रेणाश्व
 स्तुतिरिति ॥ ५ (१३) ॥

कायमानो वना त्वं यन्मानुरजगन्मपः । न तव
 अग्ने प्रमृषं निर्वर्णनं यददरे मग्निहोमवः ॥ कायमान-
 आयमानः काययमान इति वा वनानि त्वं यन्मानुरपोऽग्न
 टत्तनाभ्यन न त्वं अग्ने प्रमृष्यने निर्वर्णनं दरे यन् मग्निह
 मवमि आयमानः । श्रोत्रं नयन्ति यन् मन्यमानाः ।

लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः । शीरं पावकशो
चिपम् । पावकदोषिम् । अनुशायिनमिति वाशिनमिति
वा ॥ ६ (१४) ॥

“कायमानः (१५)” — इति । एतद्गणगतम् । “चायमानः”
— इत्यधगमः, “कामयमान इति वा” । “कायमानो यना त्वम्”
— इति निगमः (३३० सं० ३, १, ५, २) । विश्वामित्रस्ये-
धमार्षम् । गृह्णी । प्रातरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । ॥ भगवन् !
अग्ने ! ‘कायमानः’ “चायमानः” पश्यन्नित्यर्थः । अथवा “काम-
यमानः” । किम् ? स्वां योनिम् । कतमाम् ? ‘यना’ ‘यनानि’
दारुणि । दारुभ्योऽग्निर्जायते, तदेतत् प्रसिद्धमेवोक्तम्, यदा
षाग्निरनुगच्छति अरणी धावगच्छति । ‘मातृः’ वा सर्वभूतनि-
र्मात्रीः ‘अपः’ सापि योनिरेवाग्नेः । “आपो वा अग्नेर्योनिः,—
इति ह विज्ञायते” । अनयोर्योन्योरन्तरां योनिं ‘यत्’ यदा ‘अज-
गन्’ “अगमः” “त्वम्” । कदा पुनरगमः ? “उपशाम्यन्”—
इत्यध्याहृत भाष्यकारेण, अनुगच्छन्नित्यर्थः । तस्य तत्रैधमनु-
गच्छतः किम् ? इति । उच्यते,—‘न’ ‘तत्’ ‘ते’ ‘अग्ने’ !
‘प्रमृषे’ ‘निवर्त्तनम्’ । “न प्रमृष्यते” न प्रमृज्यते निवर्त्तनं, घर्म्म,
मार्गो ॥ लुप्यत इत्यर्थः । कथं गम्यते न प्रमृज्यते मार्गः ?
“इति । ‘दूरे’ अपि ‘सन्’ अदृश्योऽपि भूत्वा यस्मात् “इह” पुनः
“भवसि” एव । कदा ! “जायमानः” “यत्” यदा अदृश्यो जायसे
चैधुस्तत्तमो, यदा वा अरणिभ्यां जायसे मध्यमानः, तदा ॥

“न सायकस्य चिकित्ते जनास्तो लोचं नयन्ति पशु मत्त-
मानाः । नायाजिनं पाजिना दासयन्ति न गर्दभं पुतो मदर-
नयन्ति” इति (ऋ० सं० ३. ३. २३. ३) । “लोघम् (१६)”—
इति । एतदनयगतम् । “लुघम्”—इत्ययगमः । यस्मिन् निवे-
एव शब्दः सा घसिष्टद्वे विणी ऋक् । महं च कापिष्ठलो वासिः
यतस्तान् निघ्रं धीमीति ॥

“शीरम् (१७)”—इति । एतदनयगतम् । अग्निरमिषेय
“अनुशायिनमिति वा”—इति, अनुग्रयिष्य सर्वभूतानि ई-
इत्यनुशायी, तमनुशायिनम् । अश्नोति व्याप्नोति वा सर्वभूत-
नीति “आशिनम्” । “शीरं पाचकशोचिषं उयेष्टो यो दमेव्या-
दीदाय दीर्घधुत्तमः ॥”—इति निगमः (ऋ० सं० ६, ७, ११, १)
मार्गधस्य प्रयोगस्वेयमार्गम् । प्रातरनुवाकाधिनयोः शस्यते
‘शीरम्’ अनुशायिनं व्यापिनं वा अग्निं स्तौमि । “पाचकशो-
चिषम्” पाचयित्री यस्य शोचिर्दीप्तिः, तं पाचकशोचिषम् । किञ्च
‘उयेष्टः’ श्रेष्ठः, ‘यः’ प्रधानः ‘दमेवु’ यज्ञगृहेषु ‘आदीदाय आदीप्यते,
परिचर्प्यमाणोऽग्निहोत्रिभिः । किञ्च ‘दीर्घधुत्तमः’ यः, दीर्घधोतृम्य-
यो दीर्घधुत्तमः । समग्निं स्तौमि ॥ ६ (१४) ॥

कनीनकेन विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । ब्रध्र-
यामेषु शोभेते ॥ कनीनके कन्यके कन्या कम-
नाया भवति कवेयं नेतेव्येति वा : (कमनेनानीयत

इति वा) कनतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः कन्ययोरधिष्ठान-
 प्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाकपूणिर्विद्वयोर्दारु-
 पादोर्दारु दृणातेर्वा दृणातेर्वा तस्मादेव द्रु नवे नवजाते
 अर्भके अशुद्धे ते यथा तदधिष्ठानेषु शोभेते एवं वभ्रू यामेषु
 शोभेते वभ्रू वोरश्वयोः संस्तव इदञ्च मेऽदादिदञ्चऽ मेदा-
 दित्यृषिः प्रसंख्यायाह । सुवास्त्वा अधि तुग्वनि । सुवा-
 स्तुर्नदी तुग्व तीर्थं भवति तूर्णमेतदायन्ति । कुविन्नंसन्ते
 मरुतः पुनर्नः । पुनर्नो नमन्ते मरुतो नसत इत्युपरिष्ठाद्
 व्याख्यास्यामः । ये ते मदा आहनसो विहायसस्तेभिरिन्द्रं
 चोदय दातवे मघम् । ये ते मदा आहननवन्तो वञ्चनवन्त-
 स्तैरिन्द्रं चोदय दनाय मघम् ॥ ७ (१५) ॥

“चित्रधे (१८), द्रुपदे (१६)” — इत्येते पदे एकनिगमे । द्वे
 अप्यनवगते, पक्षेण खानेकार्ये । ‘चित्रधे’ चित्रे, ‘द्रुपदे’ द्रुममध्ये
 पदे इत्ययममः । दारुपादौ वा एताभ्यां शब्दाभ्यां चिशोष्येते ।
 कन्ययोर्वा पादपीठप्रवचने सप्तम्येकवचनान्ते एते । द्वयोरधि-
 पदयोरेक एव निगमः—“कर्त्तान्केव चित्रधे०—०शोभेते”—
 इति (ऋ० सं० २, ६, ३०, ७) । वामदेवस्वार्थम् । “कन्या कमनीया
 भवति” सर्व एव हि तां प्रार्थयन्त एव । अथवा “केयं नेतव्येति
 वा” दानायेत्येवं तां प्रति पिता चिन्तयतीति कन्या । “कमने-

नानीयत इति वा" । "कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः" "कान्तिः
(१७) कानिपत् (१८)" — इति कान्तिकर्मसु पठितम् । 'व' ति
उपमायाम् । 'विदधे' 'नवे' 'दुपदे' 'अर्मके' — इत्येतानि चत्वारि
पदानि "कन्ययोरभिधानप्रयत्नानि" "सप्तम्या एकपदनानीति"
एवं "शाकपूणिः" आचाप्यो मन्यते । एकस्मिन् दात्मये प
पाडेऽस्मिन् समधिरुदेषु पाकाख्येषु अधिष्ठानेषु मधि
'शोमेने' यथैवं 'यधू' यधूषर्णे अथैव 'यामेपु' आत्रिण्या
यमनस्थानेषु, कन्यके, शालमञ्जिके वा । तदेतैश्चतुर्भिः पादैरुक्त
इति शाकपूणिराचाप्यो मन्यते । यास्कस्तु "विदयोः" विदुः
साधोभागयोः "दाहपादोः" अधिरुदयोः कन्ययोरभिधानपदानां
भिधायकान्येतानि द्विपदनानीति मन्यते । ताम्बा ह्यश्विनौ
गुरुराकारत्वेन साहचर्यमस्तीत्येवमुपादानम् । दाहपादोरित्ये
तस्मिन् व्याख्यानप्रसक्तो पदे विप्रहप्रसक्तो दाहपादो निरुच्यते,
"दाह दृणानेषां" विदारणार्थस्य (क्या० प०) । "दृणानेषां"
दिनार्थस्य तस्मादेव धातुद्वयादभ्यतरस्य "दृ" — इत्येतदभिधानं
भवति । दुपदे इत्येनदपेक्ष्य "तस्मादेव दृ" — इत्येतदुक्तम्, इव
इत्यर्थः । "नवे मयजाते" । "अर्मके अश्वदे" अल्पके इत्यर्थः ।
"ने" कन्यके एवमप्यकारणेषु "तदधिष्ठानेषु" तेषु पादुकाख्येषु
अधिष्ठानेषु अधिरुदे "शोमेने" यथा "एवं" "यधू" यधूषर्णे अथैव
"यामेपु" आत्रिण्यानेषु यमनस्थानेषु वा यन्धनस्थानेषु
मगदुराख्येषु, वर्तमाने शोमेने । ते एवमेव "यधूयोरश्वयो
संज्ञकः" ॥

“तुग्धनि (२०)” — इति एतदनवगतम् । “तूर्णमेतदायन्ति” — इति शब्दसमाधिः । “तीर्थम्” अभिधेयम् । “सुवास्त्वा अधि तुग्धनि” — इति निगमः (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७) । अस्य ऋक् पादस्य ऋक्छेयापेक्षो निर्णयः । सर्वस्या अपि च तस्या ऋचो यस्यामयं पादः, तस्या या आघान्या आघस्त्या ऋक्, तदपेक्षो निर्णयो घतः, अतस्तस्या ऋचः आघस्त्यायाः सहस्रिष्यार्थमाह आप्यकारः, — ‘इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषः प्रसङ्ख्यायाह’ — इति । इदञ्च द्रव्यजातं, मम दत्तवानसी राजेत्येषं, प्रसङ्ख्याय’ परिसङ्ख्यानं कृत्वा, ऋषिराह उक्त्यान्तित्वार्थः । कतमा पुनरसी आघस्त्या ऋक्, यथाग्रमर्थः सहस्रिष्यते ? इति । उच्यते, — “अदाम्ने पौरुकुत्स्यः पञ्चाशतं ब्रसदस्युर्धधूनाम् । मंहिष्ठो अर्घ्यः सत्पतिः” (ऋ० सं० ६, १, ३५, ६) । सोमरेः काण्वस्येयमार्घम्, परा च, वामप्रशंसा । ‘यः’ ‘अदात्’ ‘मे’ मम, ‘पौरुकुत्स्यः’ बहुशत्रुकर्तितुः पुत्रः ‘ब्रसदस्यु’ दस्युव्रासनः । किमदात् ॥ ‘पञ्चाशतं धधूनाम्’ पञ्चाशतं शोदय्यानां कन्यानाम् । ‘मंहिष्ठः’ पूज्यतरः । ‘अर्घ्यः’ ईश्वरः । ‘सत्पतिः’ च सतां पालयिता च । एवंलक्षणः पौरुकुत्स्यः ब्रसदस्युः मम दत्तवान् पञ्चाशतं धधूनाम् । आह किमेतदेवादात् ? नेति । उच्यते, — इदञ्च यदुक्तम् उत्तरञ्च यद् यद्व्यते । कतरा पुनरसावुत्तरा ऋक् ! इति । उच्यते, — “उ त मे प्रियोर्व्विययोः सुवास्त्वा अधि तुग्धनि । तिसृणां सप्ततीनां त्र्याचः प्रणेता भुवद् भसुर्दियानो पतिः” — (ऋ० सं० ६, १, ३५, ७) । अध्येतव्यं, — यदुक्तम्,

अपि च यदेतन् पश्यमाणमिति 'उत'—शब्द एवमुपरं मन्त्र-
यति । 'मे' मम 'प्रयियोः' (प्रगम्यते येन, तन् प्रयियुः, यत्
श्वादि, तस्य प्रयियोः) घनम्य, यद्गदान् । तामिः कन्यामिः स्त्री
'घयियोः' (ऊयत इति घयियुः पत्न्यादि, तस्य) च यद्ग-
'तिसृणां सप्तवीनां' गयाम् । 'श्यापः' श्यामवर्णः कृष्णः, स
घर्णानां 'प्रणेता' प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी । 'सुधदसुः' म-
यिता यस्तनाम् । 'प्रशस्तः' पूजितलक्षणः । 'दिपानां' दान-
णाम्, देया याः तासां पतिः । ताश्च गा एतत्सङ्ख्यायुत
एतद्गुणयुक्ताश्च मह्यमवात् । क पुनरसायदात् ? 'सुवास्तु-
सुष्ठु निषास्ताया नद्याः 'अधि तुग्घनि' तीर्थेऽधि, एतत् अ-
मह्यम् । "सुवास्तुः नदी" "तुग्घं तीर्थं मयति" "तृणं" ।
"एतत्" अयगाहनार्थम् "आयन्ति" । अत्र दानसम्यग्-
सुवास्तुशब्दो नद्यभिधाने, प्रसिद्धं हि नद्यां दानम्, नदीसम-
न्धाच्च तुग्घशब्दोऽपि तीर्थभिधायक इत्युपपत्तिः । निगमार्थ-
प्रकाशानार्थं सूत्रगतोऽपि अन्वीक्षितश्च एवार्थ इत्येतत् प्रदर्शित-
माचार्येण ॥

"नंसन्ते (२२)"—इति । एतदनवगतम् । "नमन्ते"—
इत्ययमगमः । "कुचिनंसन्ते"—इति निगमः, "तां वा रुद्रस्य
मीन्यद्गुपो चिपासे कुचिन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः । यत् सखत्तां
जिहीन्ति यदाचित् सदेन ईमहे तुराणाम्" ॥ इति (ऋ० सं०
५, ४, २८, ५) । पसिष्टस्येयमार्थम् । 'तान्' अहं 'मीन्यद्गुपः'
मरुतः पर्यस्य सेवन् घनवतः, वल्यतः वा 'आचिपासे' भाति-

मुख्येन स्थित्वा परिचरामि । किंलक्षणान् पुनः मरुतः आवि-
धाते ? 'रुद्रस्य' इन्द्रस्य स्वभूतान्, आत्मान् वा । अथवा
'मीव्वहुपः' इति रुद्रविषयं पशुयेकवचनान्तं स्यात् मीव्वहुपो
रुद्रस्य स्वभूतानिति । कस्मात् पुनस्तानहं परिचरामि ?
यस्मात् ते मरुतः 'कुवित्' यद्वा 'नंसन्ते' 'नमन्ते' 'पुनः' वर्षाद्युप-
कारेण अस्मान् प्रति नमन्ते, प्रह्वीभवन्ति । किञ्च, 'यदससर्त्ता'
यच्छरीरगतम् 'एनः' जिहील्लिरे' लज्जयन्ति, यद्य 'भाधिः'
प्रकाशम्, तदेवग्रकारमुभयलक्षणमपि । एनोऽस्मान् 'जिही-
ल्लिरे' लज्जयन्ति । तदेवां मरुतां 'तुराणां' त्वरमाणानां प्रसादेन
उभयलक्षणमपि 'अवयजेमहि' निर्जुदेमहि,—इत्येतत् 'ईमहे'
'याचामहे' अनेन परिचारेण आराध्यतान् मरुत इति । "नसत
इत्येतदुपरिष्ठात्" द्वादशाध्याये "व्याख्यास्यामः"—"अभि
मघन्तु समनेय योषाः" (श्र० सं० ३, ८, ११, ३)—इति ध्या-
ख्याने, "नसतिराजोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति ॥

"आहनसः (२३)"—इति । एतदनपगतम् । "आहनन-
घन्तः"—इत्ययममः । "ये ते मदा आहनसः"—इति निगमः,
"परि सोम प्र धन्या स्वस्तये नृभिः पुनानो अभि वासयाशिरम् ।
ये ते ०—० मघम् ॥"—इति (श्र० सं० ७, २, ३३, ५) । पाच-
मानी सौमी । कवेर्मार्गवस्येयमार्गम् । जगती । हे मगधन् !
'सोम !' 'पयिधन्व' पयिधन्व, एतस्मात् दशापवित्रात् ।
'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय अस्माकम् । 'नृभिः' एतैः ऋषिभिः,
'पुनानः' पूयमानः । किञ्च, 'अभिवासय' अभिप्रच्छादय,

अभिभावय । 'आशिरम्' तृतीयसवने । किञ्च, 'ये ते मा
आहनसः' ये ते मदाः तव आहननवन्तः, "वञ्चनवन्तः" सम्मे
हयितारः, 'विहायसः' महान्तः, तेः 'इन्द्र' 'चोदय' प्रेरय, 'दातव्यं'
"दानाय" 'मघं' धनम् । यथास्माकं तैर्मदेनमिदमेतच्चेताः स्त
दद्यान् मघं धनमित्यर्थः ॥ ७ (१५) ॥

उपो अदक्षि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाशिरम्
प्रियाणि । अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुन
पुपोणाम् ॥ उपादक्षि शुन्ध्युवः शुन्ध्युरादित्यो भवति शो
नात्तस्यैव वक्षो भाषाष्यद् इदमपीतरद्वक्ष एतस्मादेवाप्
कापे शङ्कनिरपि शुन्ध्युरुच्यते शोधनादेवोदकचरो मा
न्यारोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते शोधनादेव नोधा अपिर्मर्ग
नरनं दधानिम यथा स्तुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुपा रूपा
प्याविष्कुरुतेऽप्यमदधानं भवन्त्यमपादिनीति याममानिनीति
वा । गृगृतो बोधयन्ती शश्वत्तमागान् पुनरे पुपोणाम् ।
(गृगृतो बोधयन्ती) शान्तनिकतमागान् पुनरे पुपोणाम् ।
ने वाशीमन्न इप्पिणः । ईपिणि इति वैपिणि इति
वार्पिणि इति वा वाशीनि वाहनाम वाश्यन इति सत्याः ।
शंवाकश्चकरोऽर्नि मे गृगृदीन्द्राय वादः कृणवाव नुष्टम् ।

अभिवहनन्तुतिमभिषवणप्रवादो स्तुतिं मन्यन्त ऐन्द्री त्वेव
शस्यते परितस्म्येत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ८ (१६) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

“अघसत् (२४)” — इति । एतद्वनयगतम् । “अघसादिनीति
। अन्नसानिनीति घा” शब्दसमाधी । “उपो भदर्शि—इति
। गमः (ऋ० सं० २, १, ३, ४) । कक्षीयत आर्यम् । भौपसी ।
। पण्डुप् । प्रातरनुषाकाश्विनयोः शस्यते, ‘उपो भदर्शि’ उपस्त्रिष्ठा
। यत इयमुपाः । कस्य ? ‘शुन्ध्युवः’ शोधयितुरादित्यस्य,
। दित्यो हि यदप्यशुचिर्भवति, तदपि रश्मिभिः स्पृष्ट्वा शुची-
करोति । “सूर्यः पवित्रमुच्यते”—इति वक्ष्यति । तमांसि
घा शोधयतीति शुन्ध्युः, तस्य शुन्ध्युवः । कथं पुनरुपस्त्रिष्ठा
दृश्यते ? ‘वक्षो न’ वक्ष इय, यथा तस्य स्वभासः स्वस्मकाशजालं
वक्षोभूतमेतस्मिन् मण्डलेऽध्यूढम्, एवमियमुपा एतस्मिन् मण्डले
उपस्त्रिष्ठा दृश्यते, सन्निकर्षात् । प्रासङ्गिकमुच्यते शब्दसामा-
न्यात्,—“इदमपीतिरत्” “वक्षः” पुरुषवक्षः, पशुवक्षो वा भङ्गम्
“एतस्मादेव” पदेर्घातोः (मू० १०), इदम् “अध्यूढम्” अधिप्रवे-
शितमेव “काये” शरीरे भवति । “शकुनिरपि” य एव मनुगुर्नाम,
अयमपि “शुन्ध्युवमुच्यते” “शोधनादेव” यो हि “उदकचरो
भवति” नित्यशुद्ध एवेति शुन्ध्युः । “आपोऽपि शुन्ध्युव उच्यन्ते”
। अपि हि शोधयन्ति । “एवं” तावदियम् “उपाः” आदित्य-
वक्ष इवोपस्त्रिष्ठा दृश्यते । किञ्च इयमेवोपा नोधाः इवाविष्कृ-

तम्रियाणि “नोधा ऋषिर्मवति” स हि “नवन” स्तोत्रं
 प्रति “दधाति” । “स यथा” स्पमुद्योदगीर्णया “स्तुत्या”
 ण्यात्मनः “कामान्” स्वानि कामाख्यानि
 आविष्करोति, प्रकाशति शेषताः प्रति । “दधम्” एव
 स्वात्मनः एवोद्गीर्णन प्रकाशेन “रूपाणि” जनानाम्
 प्लुक्ते” प्रकाशीकुरुते । किञ्च, इयमेवोपाः ‘अघसत्र
 बोधयन्ती’ “अघ अघम्” तत् प्रतिकर्तव्यतया सन्दिदि,
 सनोति, सम्प्रजत इति “अघसत्” गृहाधिकारे
 धिका ह्री । सा यथा प्रातरेव क्षीराद्युपादानार्थं
 “स्यपतः” जनान्, दोहकादीन् “बोधयन्ती” अन्नं साधयि
 पयमुपा अपि जनान् बोधयन्ती, तत्काले हि ते इतिकर्त
 जनाः प्रतिबुध्यन्ते, तेनेतयैव बोधिता भवन्ति । आह—
 पुनरेतद्वयति ? इति । उच्यते,—यदा ‘शश्वत्तमागात्’ “शश्व
 क्तमा” नित्यतमा “आगात्” आगच्छति, तदैव जनान् ।
 यति, पयमुपा रूपाण्याविष्कुरुते । एषञ्च वक्ष इवोपा ॥
 त्यस्य दृश्यते । आह,—का वा सा शश्वत्तमा इयमु
 इति । उच्यते,—‘पुनरेयुषीणाम्’ “पुनरागामिनीनाम्
 इत्यर्थः । या एताः काश्चिद्गतया पुनरागच्छन्ति, ताः पुनरेव
 गायः, अन्या वा, तासां पुनरेयुषीणामिति निर्धारयति । ए
 ‘शश्वत्तमा’ शश्वतिक्तमा । एषमेवस्मिन् मन्त्रे, सा य
 अघसदित्यत्रसाधिका त्वा उच्यते, सा हि तत्काले जन
 दोहकादीन् बोधयति, उपा अपि च तत्काले एवागच्छतीति

एषगुपमानमुपपद्यत इत्युपपत्तिः । अन्ये तु महिषकामग्रसर्पं
मन्यन्ते, सापि हन्ते सीदति, सनोति पात्रं तत्काले च प्रति-
बुध्यमाना भग्यान् बोधयतीति ॥

“इष्मिणः (२५)” — इति । एतद्गण्यतम् । ईषणिन इति
वा, एषणिन इति वा, भार्गणिन इति वा” शब्दसमाधयः ।
“धियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिस्त अकमिः
सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अर्भीरपो विद्रे प्रियस्य
मास्तस्य धाम्नः” ॥ इति निगमः (अ० सं० १, ६, १३, ६) ।
शङ्खगणस्य गौतमस्येयमार्यम् । अगती । मास्तस्य प्रैषङ्गस्य
धरोरिषं याग्या, तत्र तु कम् “प्रिययती याग्यानुयायये भयतः”
— इति । ‘धियसे कम्’ धियोऽर्थाय यजमानाय आत्मने वा,
कमित्यनर्थकमेव, कामये इति वा अस्वार्थः । ‘भानुभिः’ दीप्तिभिः
सूर्यरश्मिभिः, वेऽन्तरिक्षे मस्तः ‘सम्मिमिक्षिरे’ सङ्गच्छन्ते, ‘ते’
एष ‘रश्मिभिः’ सर्वलोकनियन्तुभिः ‘सम्मिमिक्षिरे’ — इत्येतदेवा-
नुपचर्त्तने । ‘ते’ एष ‘अकमिः’ रसहर्षुभिः सम्मिमिक्षिरे ।
‘सुखादयः’ सुखदातारः जनानाम् । शोभनानां वा हविषां
सादितारः, भसाः, ‘सुखादयः’ । ‘ते’ एष ‘वाशीमन्तः’
वाग्मिनः ? ‘इष्मिणः’ “ईषणिनः” उपगमनवन्तः, “एषणिनो
वा” इच्छावन्तः, “भार्गणिनो वा” आमिमुख्येन सर्पाध्यानां
दृष्टारः, ‘अर्भीरपो विद्रे’ विदारयितव्ये शत्रौ प्राप्ते विगतमयः,
अथवा ‘विद्रे’ वेदुमि, जाने । य एवंलक्षणा मस्तः, तेषां मस्तां
यत् स्थानम् अन्तरिक्षलोकः, तस्य ‘प्रियस्य’ इष्टस्य ‘मास्तस्य’

मरुतां स्वभूतस्य 'धाम्नः' स्थानस्य प्राप्तये, तानेव मरुतः स्तौत्यध्याहारः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'वाशीमन्त इष्मिणः'—इति तस्मादेकवाक्यसम्बद्धात् 'इष्मिणः'—इत्येतन्मरुद्विरोधम् । "वाशीति वाङ्नाम" । "वाशी (११), वाणी (१२)"—इति पठितं वाङ्नामसु । वास्यत इति कारकायधारणम् ॥

"वाहः (२६)—इति । एतदनवगतम् । पक्षेण बलिर्धम् । "शंसावाध्यर्षो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः इष्टं जुष्टम् । एदं परिर्वर्जमानस्य सोदाधा च मृदुक्यमिदं शुस्तम् ॥"—इति निगमः (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३) । विदमित्रस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् । होता प्रवीति,—हे 'अध्यर्षो' एहि 'प्रति गृणीहि' 'शंसाव' आधामुभावपि, न ह्यप्रतिगीर्ष्यन् शस्यते, नाप्यशस्यमानं प्रतिगीर्ष्यते, एवमितरेतरौपकारकत्वमिति प्रेत्योक्तं द्विवचनम्,—'शंसाव' इति । एवमितरेतरगुणसम्पन्नैः 'वाहः' स्तोत्रं 'हृणवाय' आधाम् । स्तोम एष हि देवानां इदं मयति । "वाहिष्ठो वा ह्यानां स्तोमः । (ऋ० सं० ६, १, २१, १)"—इति, "वोदृतमो हानानां स्तोमः"—इति ईषद्वयनि । एवमियममिवहनस्तुतिः । एवमेतच्छ्रमाभिमुखं गामि "इदम्" 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्, 'जुष्टम्' प्रियम्, तस्य इदं स्थानं तथा कुर्यः । अन्ये त्वेनाम् "अधिषयणप्रवादां" स्तोममिषयणप्रवादिनीं स्तुतिं मन्यन्ते, वाहशब्दो हि उदकवाहमिषयणप्रवादां तत्र युक्तरूपतर इति कृत्वा यदा पुनरेवं, तदैषमर्च्यम् ।—'इन्द्राय' 'इदं' 'वाहः' सोमोदकपूर्णमधिषयणफलकम्

यं चाहः 'जुष्ट' प्रियं यथा स्यात् तथा कुर्वः । तद्धि 'सुशस्तं' गुप्रतिगीर्णञ्च इन्द्रस्य प्रीतिजनकं भवति । एतदेव कर्त्तव्यमा-
 गम्यां यतः, अतो ब्रवीमि,—'एदं बर्हिः यजमानस्य सीद' एतद्
 बर्हिः, यदेतदग्रतःस्तीर्णमग्रेण होतारं बर्हिः । 'सीद' "स प्रतिग-
 तयोपविशति"—इति लुक्, 'यजमानस्य' अभिप्रेतकामावाप्तये
 भासोद । मा अयमंस्याक्षिरेणैतच्छ'स्यत इति, उपविष्टोत् त्वं
 प्रमाप्रतः) 'अय' अनन्तरमेव 'सूत्' भवति । 'उक्थं' शस्त्रमेतत्,
 'न्द्रार्थं' शस्त्रम्, नात्र मम वाङ्मृपेत्यमिप्रायः । एषमियममि-
 पदनस्तुतिः, अथवा अभिपश्यन्प्रधादा स्तुतिः, उभयथापि तु
 इयम् "देन्द्री त्वेष शस्यते" इमेवैकममिधानमत्र स्युत्पाद्यत
 इत्यमिप्रायः ॥

"परितक्म्या (२७)"—"इति" । "एतदुपरिष्टाद् व्याख्या-
 स्यामः" षोडशाध्याये, तत्र हि एतत् "किमिच्छन्ती सरमा त्रेद
 मानद् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)" —इत्येतस्मिन् मन्त्रे प्रस्तवमा-
 यास्यतीति लाघवापेक्षमुक्तमिति ॥ ८ (१६) ॥

इति निदकवृत्ती नवमाध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ४, २ ॥

तृतीयः पादः ।

सुचिते सुदते स्ते सुगते प्रजायामिति वा । सुचिते मा
 धा इत्यपि निगमो भवति । दयतिरनेककर्मा । नवेन १
 दयमानाः स्यामेत्युपदयाकर्मा । य एक इद्विदयते वस्त्रि
 दानकर्मा वा विभागकर्मा वा । दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते यनानी
 दहतिकर्मा । दुर्वर्त्तुर्दुर्वारः विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रूनि
 हिसाकर्मा । इमे सुता इन्दवः शतरित्वना सजोपसा पि
 तमश्विना तान् । अयं हि वा मृतये वन्दनाय मां दायसो
 दोषा दयमानो अग्र्युधत् । दयमान इति । नू चिदिति
 निपातः पुराणनवयोर्नू चेति च । अथा चिन् नू चित्तदपो
 नदीनाम् । अथ च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम् । नू च
 पुरा च सदनं रयीणाम् । अथ च पुरा च सदनं रयीणां
 रयिरिति धननाम रातेर्दानकर्मणः ॥ १ (१७) ॥

“सुचिते (२८)” — इति । एतदनवगतम् । अनेकार्यञ्च । ‘सु
 इते’ — इति, ‘सूते’ — इति शब्दसमाधी । अत्र यदा “सु इते”
 इति विपरिणामः, तदा “सुगते” इत्यर्थः । यदा “सूते” इति, तदा
 एते देवदत्ता पुत्रमिति प्रजायत इत्यर्थः । एषं ‘सुचिते’

इत्यस्य “सु इते, सूते” शब्दसमाधो । तयोरेतद् यथासङ्ख्ये-
 र्ययचनम्, “सुगते, प्रजायामिति” । “सुचिते मा धाः”—
 यपि निगमः । “अनाधृष्टमस्य नादृष्यं देवानामोजो अभि-
 स्तिपाः । अनमिशस्त्यञ्जसा सत्यमुपगेषां सुचिते मा धाः”—
 ते । अनेन तानूनपत्रं संस्पृश्यते । हे तानूनपत्र ! ‘अनाधृष्टमसि’
 नाधर्पितमसि, स्वयि स्पृष्टे समयोपयन्त्रिता ह्येते नान्योऽन्य-
 म्ना द्रोहमुपयास्यन्त्यूरियजः । कुतः पुनरेतत् सामर्थ्यं तव ?
 ते । इतः, — यस्मान् ‘अनाधृष्यं देवानामोजः’ अनाधर्पणीयं
 तम् । ओजो बलमित्यर्थः । किञ्च, ‘अभिस्तपि’ अभिशंस-
 त् पासि त्वम् । ‘अनमिशस्ति’ नाभिशंसनीयं केनचित्,
 नवद्यमित्यर्थः । ‘अनु मे’ ‘इदं व्रतं व्रतपतिः’ ‘मन्यताम्’ अनु-
 न्यताम् ‘इदं व्रतं’ कर्म, ‘व्रतपतिः’ अग्निः । ‘मे’ मयोपेयमानाम्
 तां ‘दीक्षाम्’ ‘अनुमन्यताम्’ ‘दीक्षापतिः’ सोमः । किञ्च,
 प्रञ्जसां अनन्ताहितम्, अहम् ‘सत्यम्’ उपगेषम् उपगतवान् ।
 तेऽहमेतदस्पृशाम्, स त्वं हे तानूनपत्र ! एवमुपगतवन्तं मा
 सुचिते’ सुगते स्थाने, यत्र गतानां शौभनं व्रतं भवति, तत्र धेहि,
 प्रथया प्रजायां जनयितव्यायां धेहि, यथा बहूपरया स्याम तथा
 हृषित्वर्थः ।

“दपति (२६)” — इति । एष शब्दः “अनेककर्मा” अनेकार्थः,
 तत्त्वनेकविकल्पप्रकृतिः, — यथा सुचितेशब्दस्य अन्येनान्येन भ्रातुना
 विगृह्यानेकार्थत्वमुक्तम्, — इणा विगृह्य “सु इते” — इति गत्य-
 र्थत्वम् । सुतिना विगृह्य “सूते” — इति च प्रजार्थत्वम्, नैघमिह ।

किन्तर्हि ? एकप्रज्ञेरेषां शब्दोऽनेकार्थो भवत्यस्य
 स्योपघोतनार्थमुदाहरति । एवमुच्यमानेऽप्यनेकार्थत्वे
 नेककर्मैवेत्येवमुक्तम् । अन्ये नु घुषने,—यथा “सुविने”
 नेकार्थोऽन्यगतसंस्कारश्च, नैवमयम् । किन्तर्हि ?
 एषामिति ॥

एवमनेकार्थत्वं प्रतिप्राप्य उदाहरणेनैषोपपादयति,—
 पूर्वं दयमानाः स्याम—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे दयतीत्ये
 “उपदयाकर्मा” । उपदयेति रक्षणमुच्यते । ‘नवेन’
 ‘पूर्वं’ पुराणं ‘दयमानाः’ रक्षन्तः ‘स्याम’ पुराणेन च नवम्
 हि नवेन पुराणस्य च रक्षणं, पुराणेन च नवस्य, प्रसिद्ध
 लोके । तस्मादिदाममुपपद्यते उपदयाकर्मा । चतुर्दशे
 इत्यस्य शेषः ॥

“य एक इदं विदयते वसु”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे “
 कर्मा वा, विभागकर्मा वा” । “य एक इदं विदयते वसु म
 दाशुये । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो भङ्गः ॥” इति (सू० ॥
 ६, ६, २) । राहुगणस्य गोतमस्यार्थम् । ऐन्द्रो । उचित
 ‘यः’ इन्द्रः ‘एकः’ इदं एक एव स्वतन्त्रः ‘वि’ विविधं ‘वसु’
 ‘दयते’ ददाति । कस्मै ? ‘भर्ताय’ मनुष्याय । किलक्षण
 ‘दाशुये’ दत्तवते हवीषि । अथवा विभागकर्मा । ‘दाशुये’
 ‘विदयते’ विमज्जते इत्यर्थः । किलक्षणः पुनरिन्द्रो दत्त
 विमज्जने वा ? इति । उच्यते,—‘ईशानः’ ईश्वरः, ‘अप्रतिष्कृ
 त’ अप्रतिस्थलितः संग्रामेषु । ‘इन्द्रः’ ‘भङ्गः’ क्षिप्रं धनं दत्त

भजते वा, ‘दाशुषे’ यजमानाय, समहं स्तोमि, सोऽस्माकमेतत्
रोत्थित्यभिप्रायः । ईशानः, इन्द्रः, अन्यत्र दानविभागाभ्यां
शुषे यजमानाय वस्वेकवाक्ये श्रूयमाणं किमन्यत् कुर्व्यात् ?
सादु वाक्यसामर्थ्यादत्र “दानकर्मा वा विभागकर्मा वा”—
त्युपपद्यते ॥

“दुर्वर्त्तुर्मोमो दयते वनानि”—“इति” एतस्मिन् मन्त्रे
द्वहतिकर्मा । निगमप्रसक्तं निर्वर्त्तयति,—“दुर्वर्त्तुः दुर्धारः”
पारशीय इत्यर्थः । “अथ जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोपुपुधो
शनिः सृजाना । शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्त्तुर्मोमो
यते वनानि ॥” इति (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५) । आग्नेयी ।
ऋजस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
पञ्चलितस्याग्नेः ‘अथ’ अथ, अनन्तरमेव तस्य ‘जिह्वा’ उवाला
ऋष्यु ‘पापतीति’ पुनः पुनः पतति, ‘प्रवृष्णः’ प्रवर्त्तितुः इन्द्रस्य
गोपुपुधः’ गणार्थं पादे पणिमिः सह असुरैर्बुध्यते, अथवा
गोपु’ अप्सु, मेघेन सह बुध्यत इत्यर्थः । ‘न’—इत्युपमा, इन्द्रस्य
गोपु बुध्यत इव । ‘अशनिः’ ‘सृजाना’ तेनैव सृज्यमानो यथा
तति अशनिर्वर्त्तः, तथा अग्नेर्वाला दाशुषु वापतीति । किञ्च,
शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेः । यथा कस्यचित् ‘शूरस्य’
वेक्रान्तस्य वा अप्रतिहतगतेः ‘प्रसितिः’ प्रसहनं संग्रामानुप्रवेश-
तार्गः छिन्नमिन्नसृग्णैः शत्रुभिः प्रकीर्णः स्यात्, एवमस्य ‘अग्नेः’
क्षातिः’ दहनमार्गः, ईयत्प्लुष्टार्द्धदग्धमस्मीभूतैर्वृक्षैर्गुल्मादिभि-
रपकीर्यते । कदा पुनरेतद् भवति ? ‘दुर्वर्त्तुः’ दुर्धारः, दाघा-

नीभूतः, 'भीमः' सर्वप्राणिमयदूरो यदायमग्निः 'दयते' दा-
किम्? 'घनानि' । एषमयमाग्नेये मन्त्रे घनशब्दस्य
धूयमाणे दयतिशब्दो दहनादन्यत् किमभिदध्यात्? हन्
सामर्थ्यादिहायं "दहनकर्मा"—इत्युपपत्तिः ॥

"विदद्वसुर्दयमानो विशाशून्"—"इति" एतस्मिन् न
"हिंसाकर्मा" । "इन्द्रः" पूर्वमिदंतिरहासमुक्तेविदद्वसुर्दयमानो
विशाशून् । ब्रह्मजुतस्तन्यां घातृधानो भूरिदात्र आपूरयति
उमे ॥" इति (ऋ० सं० ३, २, १५, १) । विश्वामित्रनेमि
मार्पम् । त्रिष्टुप् । उद्भिद्वलमिदोर्निष्केयल्ये निषिद्धान्तम
सूक्तस्य प्रथमैवेयम् । 'इन्द्रः' 'पूर्मिन्' असुरपुरां मेघानां
मेघा, अद्भिः पूर्णा अपो वा पालयन्तीति मेघाः, पुरः, "पृ पालय-
पूरणयोः (क्वा० प०)"—इत्येतस्य । 'आतिरत्' आभिन् ।
'दास' दासयितव्यं मेघम् । कैः सदायैः सह? 'अकैः' वृक्षैः
देवैर्माध्यमिकैर्वा । किलक्षणः पुनरसाविन्द्रः, य आतिरत्
'विदद्वसुः' प्राप्तधनः । किं कुर्यन् आतिरत् दासम्? 'वि-
मानः' विविधं हिंसन् 'शशून्' ये मेघबधप्रतिबन्धिनः । आहः
किं विदद्वसुत्वेनैवेकेन गुणेन युक्तो य इन्द्रः, स एतदकरो
नेत्युच्यते,—'ब्रह्मजुतः' य ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन 'जुतः' प्रा-
प्रीतो वा, ब्रह्मणस्तन्या शरीरेण 'घातृधानः' घर्द्धमानः 'आपूर-
आपूरयति । 'रोदसी' घावापृथिव्यो उमे अपि 'भूरिदात्रः' बहुदान-
इन्द्रो दासमातिरत् । एषमत्र "विदद्वसुर्दयमानो विशाशून्"-
इति शशुसन्निधौ दयतेः किमन्यत् सामर्थ्यमुपपद्येतान्यत्र वधात्

“इमे सुता इन्द्रवः प्रातर्पित्वना सजोपसा पिवतमश्विना
 गान् । अहं हि वा भूतये धन्दनाय मां धायसो दोषा दयमानो
 न्यूयुधत्”—इति । “दयमान इति” । अत्र दयतिर्गत्यर्थः ।
 दयमान उद्दीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषायाम-
 नोधयत् । मृग्योऽत्र शेषः ॥

“नू चित् (३०)”—इति । एषः “निपातः” अनेकार्थत्वेनेह
 उमाहृतः । न हि निपातानां प्रकृतिप्रत्ययादिसंस्कारोऽस्ति,
 स्यान्वगतं स्यात् । स च पुनर्यं “पुराणनवयोः” अर्थयोर्व-
 र्त्तते । प्रकरणोपपदवशात् पुराणतां कस्यचिदर्थस्यावस्योत्तयति,
 तयोः च कस्यचित् ॥

“नू च (३१)”—“इति च” । अयमपि पुराणनवयोरर्थयो-
 र्त्तते । अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गादसमाहृत
 योदाहृतः ॥

नू चिदित्यस्योदाहरणम्,—“अथा किन् नू चित्तदपो नदीनां
 वाभ्यो भरदो गातुमिन्द्र । निपयता अग्नसदो न सेदुस्त्यया
 दानि सुकतो रजासि ॥”—इति (अ० सं० ४, ७, २, ३) ।
 रजास्येयमार्गम् । त्रिष्टुप् । उक्थपथ्याविष्यच्छायाकस्य
 स्त्रे माध्यन्दिने सपने चिनियुक्ता । ‘अथ’ च पुरा च, तदेव
 कर्म ‘नदीनां’ वर्त्तते । कतमत् ? ‘तत्’ उद्दिश्य वहनं कर्म ।
 कथं नाम ? अस्य लोकस्योपकारायाजश्रमेता वहेयुरिति ।
 गातुं गमनमार्गम् ‘आभ्यः’ नदीभ्योऽर्णाय त्वम् ‘अरदः’ अखन-
 स्त्वम् । किं गमनम् ? गच्छन्त्यनेनेति गमनम् । हे ‘इन्द्र !’

सदेव कर्माणां पसंने, तासां नदीनाम्, एषा द्यौः
 'त्वया' । तामिरद्यापि तदनुष्ठायित इत्यभिप्रायः ।
 पुरस्तादपि, "इन्द्रो अस्मां भग्दन्" — इत्यत्र । एवं त
 त्वयैव नद्यधीनोपकारेणानुष्ठाने लोकः । किञ्च, 'नि
 अग्रसदो ॥ सेदुः' । यः एने 'पर्यताः' पर्यवन्तो मेघाः, 'अ
 निष्पादयितव्यमन्नमस्सामिरित्येतदर्थमुद्दिश्यान्तरिक्षे लोके
 दन्ति, अघतिष्ठन्ते, गच्छन्ति वा, तेऽपि युष्मद्वीर्यास्त
 एषोदकभूताः, नाचैर्भूग्यामन्न, निष्पत्यर्थ 'सेदुः' सदिर्नात्
 तदेव कृत्वा (किं यदुना) सर्वपाप्युदकप्रदानद्वारेण त्वयैवैक
 हे 'सुकर्मन् ! ' इदानीं इर्द्धीरुतानि 'रजांसि' लोका इत्ये
 त्यञ्च देवामेवमन्नमुदकञ्च न व्यधास्यः, सर्व एवैते लोका
 विष्यन्नित्यभिप्रायः । इदमेतस्य सन्निधौ वर्तमानो नूचिर्दि
 पुराणामिधायीत्युपपद्यते । इह पुराणनययोरित्युक्तम्,
 पुराणामिधायित्थस्त्येतदुदाहरणम्, नवाभिधायिनः "नू चि
 यापोरमृतं विदस्येत्" अत्र हि वक्ष्यति, — "नचञ्च पुराणञ्चोति"
 नू चेत्यस्योदाहरणम्, — "नू च पुरा च सदन् र
 जातस्य च जायमानस्य च क्षाम् । सुतश्च गोपां भवतश्च
 द्या अग्निं धारयन् दविणोदाम् ।" इति (ऋ० सं० १, ४
 २) । कुत्सस्येयमार्गम् । पृष्ठ्यस्य पष्ठेऽहनि 'अग्निमा
 शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते शस्यते । 'नू च पुरा च सदन्म'
 च पुरा च सदन्म् । कस्य ? 'रयीणां' धनानाम् ।
 'जातस्य' वरपत्रस्य 'जायमानस्य' 'च' अग्निनिष्पद्यमानस्य .

स्य 'शाम्' निवासमित्यर्थः । "तस्मान् स्यान्तून् परापो
नमसि संपन्तीति विज्ञायते" । "यत्र गां शयानां निर्जगाति
तदेतान् द्विद्वान् मन्यतेऽम्यर्नो हरेयेते प्रधिरन्तीति च विज्ञा-
।" । तस्मादुपपद्यते स्वानर्थं निवासार्थं यान्तिः । 'सतश्च'
पत्रस्य भूतजानस्य 'गोपां' गोपायम्, 'भवतश्च' उत्पद्यमानस्य
ते' वदुनः, गोपायमिन्धनुषसंते । य एयं लक्षणोऽनित्त
'विजोदा' धनस्य दातायम्, 'देवाः' 'धारयन्' भूतपक्ष इत्यर्थः
। दृष्टियत्नकर्मणि । "मघा देवा दधिरे दृष्टयादम्"—
ति वक्ष्यति । यमिदं पुरा चेत्यस्य सप्रिपौ नू चेत्येव दृष्ट्यं
समाप्तो नवाभिधार्थान्मुपपद्यते । पुराणामिधायित्वे पठ्येच्य
रस्योदाहरणम् ॥ १ (१७) ॥

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने । विद्याम्
तस्य ते वयमकूपरणस्य दानस्यादित्योऽप्यकूपार उच्यतेऽ
कूपारो भवति दूरपारः समुद्रोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो
भवति महापारः कच्छपोऽप्यकूपार उच्यतेऽकूपारो न कूप
मृच्छतीति कच्छः कच्छं पाति कच्छेन पातीति वा
कच्छेन पिबतीति वा कच्छः खच्छः खच्छदोऽयमपीति
नदीकच्छ एतस्मादेव कच्छदकं तेन छाद्यते । शिशि
भृङ्गं रक्षसे विनिश्चं । निश्चयति भृङ्गे रक्षसो विनिश्चय

स हि “न कृपमृच्छति” अलोदकत्वात्, किं तर्हि ?
 प्रकीर्णमुदकम्, सत् स्थानं गन्तुमिच्छति, समुद्रं नदीं
 आख्यानप्रसक्तमुच्यते,—“कच्छपः” “कच्छम्” आत्मनो
 समुद्रं “पाति” रक्षति, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा स्वशरीरे
 मुखसमुद्रं प्रवेशयति, समुद्रे हि कच्छपशब्दः प्रसिद्धः
 वाच्यः कच्छपुट इति च । “कच्छेन” कटाहेन
 पातीति वा, स हि किञ्चिद् दृष्ट्वा सर्वाण्यङ्गानि कटाह एव
 प्रवेश्य कूर्मत्वेनेवावलिष्ठते । अथ “वा” “कच्छेन”
 “पिबतीति” कच्छपः । विग्रहप्रसक्तः कच्छपशब्दो
 य एव कच्छो मुखसमुद्रः कटाहो वायं कच्छः, माह
 भवति ? “कच्छः”—इत्युच्यते, स हि “कच्छः” सन्
 छादयति, स हि मध्ये तुस्त्रिरो भवति । “अयमपीतरो तर्हि
 कच्छ एतस्मादेव” कसप्रज्ञकेन उदकेन “छाद्यते” इति कच्छः ।
 भारित्योऽप्यकृपारः, समुद्रोऽप्यकृपारः, कच्छपोऽप्यकृपारः
 —इत्येतेषु निगमाः पर्येष्याः ॥

“शिशीते (३४)—इति । एतदनवगतम् । “निश्यति”—
 घगमः । “वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विध्वानि ॥
 महित्वा । प्रादेर्मीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते ऋद्धो र
 विनिक्षे ॥” (ऋ० सं० ३, ८, १५, ३) ।—इति निगमः । वृषोः
 जनपुत्रस्तस्येयमार्गम्, आत्रेयस्य वा कुमारस्य, उभयोः
 प्रातरनुवाकाभिनयोः शस्यते । ‘वि भाति’ ‘अग्निः’ नानाप्रव
 । केन ? ‘बृहता ज्योतिषा’ । स एव विभासम्

‘करोति ? ‘आविर्विभवानि .रुणुते’ ‘आविष्करोति’ प्रकाशयि-
 ति ‘विश्वानि’ सर्वाणि भूतानि । ‘महित्वा’ महत्त्वेनेत्यर्थः ।
 ३. “प्रादेवीर्मायाः सहते” ‘प्रसहते’ प्रकर्षणाभिभवति ।
 ४. ‘अदेवीर्मायाः’ आसुरीरित्यर्थः । ‘दूरेषां’ दुरवाः, दुस्तर्पा
 न हान्तेत्युक्तिरस्ति । किञ्च, ‘शिशीते भृङ्गे’ यथा हि वृषभ-
 प्राणिघ्नन् भृङ्गे तीक्ष्णीकरोति, एषमग्निरपि दातुनि दहंस्ती-
 ळेकरोति ज्वालाः । कमथं पुरस्कृत्य ? “रक्षसो विनिक्षणाय”
 हंसनायेत्यर्थः ॥ अत्र भृङ्गशब्दसन्निधानात् “शिशीते”—
 तस्य तीक्ष्णार्थत्वम्, तीक्ष्णीकृतैर्हा विभिर्विनिक्षणनमुपपद्यत-
 ॥ निगमप्रसक्तमुच्यते,—रक्षः रक्षितव्यम्” हि शरीरमस्मा-
 ति, रक्षो हि मानुषान् मक्षयति । “रहसि वा” विविके प्रदेशे
 ॥ “क्षणोति” दिनस्तीत्यर्थः । “रात्री नक्षते” गच्छति—
 ति वा” रक्षः ॥

“सुतुके (३५)”—इति । एतदनवगतम् । पक्षेण चाने-
 थम् । “सुतुफत्”—इत्ययमगमः, “सुतुकनैरिति वा” “स आ-
 क्षे महि न आ य सत्सि दिवस्पृथिव्योररतियुधृत्योः । अग्निः
 पुनः सुतुकेभिरर्श्यरभसद्भो रभसां एह गम्याः ॥”—इति निगमः
 ७ सं० ७, ५, ३१, ७) । त्रितस्येयमार्थम् आप्यस्य । प्रातरनु-
 काशिवनयोः शस्यते यस्तर्धं ‘दिवस्पृथिव्योः’ ‘युधृत्योः’ सप्ति-
 मवन्त्योः यानि भूतानि अन्तर्ग घर्तन्ते, तेषां सर्वेयम् ‘अरतिः’
 प्रेवालमतिः, पर्याप्तमतिरित्यर्थः । ‘सः’ पर्यवृत्तान्तरव्यवसायकम्
 ‘यश्चि’ आह्वयसि देवान्, ‘महि’ महत् इत्यर्थः । स एवम्,

‘आसत्सि च’ आसीदसि च होतृत्वे । ‘अग्निः’—इत्येत
सम्योचनत्वेन विपरिणम्यते, ‘आ वक्षि’—‘आ च सत्सि’—
मध्यमपुरुषयोगान्मन्त्रस्य । हे अग्ने! यस्त्यमेवद्गुणयुक्तः ‘सु
“सुनुक्तः” सुगमन इत्यर्थः, अथवा “सुप्रजाः” । सुगित्य
नामसु पदितम् हिरण्यमपत्यमभिप्रेतमग्नेः, “हिरण्यरेता म
—इति ध्रूयते, “अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्”—इति च । ‘सुनु
सुगमनैरक्ष्यैः, अथवा “सुप्रजोमिः” कुलजैरित्यर्थः । अ
शोभना प्रजा येषां ते सुप्रजाः, शोभमानामेवाद्वानां शोभ
प्रजा भवन्तीति प्रजाद्वारेण चाग्निः स्तूयते । अथवा स एवा
‘सुनुक्तः’ “सुप्रजाः” अपत्यञ्चास्य सर्वाः प्रजाः, ताश्च प्रति कल्प
इति “सुप्रजाः” । ‘रमस्वद्भिः’ त्वरितैः ‘रमस्वान्’ स्वयं च त्वयि
‘एद गम्याः’ आगच्छस्त्वंहि कर्मणि, नित्यं हवींषि द्योदुम्, कर्म
तयेदमिरयमिमायः । एवमेतदिह “सुनुक्तः”—इत्यग्निधिशौच
सुनुक्तनैरक्ष्यैरित्येतस्मात् तृतीयासम्यक्धादित्युपपत्तिः ॥

“सुप्रायणाः(३६)”—इति । एतदनवगतम् । “सुप्रगमना”
इति शब्दप्रतीतिः । यज्ञगृहद्वारोऽभिधेया यास्कमतेन, शाकल्ये
अविनः । “होता यज्ञदुदुर अग्न्या कथ्योऽकोपघायनीत्याता
जित्वा वि पशोमिः अयन्तां सुग्रायणा अस्मिन् यज्ञे विप्रय
ग्रायणो यत्प्रायस्य होतायंज ॥”—इति निगमः (य० ब्र
मं० वा० मं० २८, ५) । मंत्रायदणो व्यर्थति,—‘होता यज्ञ
होता यज्ञतु । किम् । एताः ‘दुरः’ यज्ञगृहद्वारः, अथयता मण
विनः । ‘अग्न्याः’ महत्याः, अथवा दिव्याः, द्वाव्येष दि यो नि

णीयः, हिंस्यते, अर्चयान्तु हिंस्रत्वमुपपद्यत एव । 'कवप्यः'
 वेकर्त्तिताः, कुपिता इत्यर्थः, कपाटघट्यो वा यज्ञगृहद्वारः ।
 'अकोपधावनीः' अकोशधावनीः, तासु हि संवृतासु द्रव्यकोशाः
 दुरक्षा भवन्ति, अर्चिष्वपि हविः प्रक्षिप्तं नान्यतो धावति, किं
 हि ! देवानेव प्राप्नोति, एतद्वकोपधावनीत्वमर्चिवाम् । एवंलक्षणा
 ता द्वारः, अर्चिषो वा 'उदात्तामिर्जिहताम्' 'उज्जिहताम्' उत्ति-
 ष्णु, 'आत्तामिः' दिग्मिः, 'विध्रयन्ताम्' च 'पक्षोमिः' विमियन्ते
 त्वाटसंघर्षैः द्वारः, अर्चिषस्तु हविषोऽनुप्रवेशार्थम् पक्षोमिः
 (वैरेवाद्ययधैर्धिभ्रयन्ताम्) पिबृताश्च सत्यः 'सुप्रावणाः' "सुप्रा-
 ग्गनाः" भवन्तु ऋत्विजं प्रति द्वारः, अथ पुनरर्चिषस्ततो हविषः
 सुप्रग्नमनाः सन्तु । सामान्यमेवेदमाशास्ते यत्, पुनस्तस्मिन्नेव
 रत्नमाने कर्मण्याशास्ते,—'अस्मिन् यज्ञे,' 'विध्रयन्तां' विमियन्ताम्
 ऋतावृधः' पक्षपक्षविष्यः । वा एता एवंलक्षणा द्वारः, अर्चिषो
 ॥ ता व्रत्याः 'आज्यस्य व्यन्तु' य आसां स्वांशः, तं पिबन्तु ।
 'होतः !' त्वमपि मया प्रेषितः 'यज्ञ' एताः ॥ एवमेव 'सुप्रा-
 ग्गनाः'—इति दुरामर्चिणां वा सन्निधौ धूयमाणः सुप्राग्ननामि-
 तापीत्युपपद्यते ॥ २ (१८) ॥

देवा नो यथा सद मिद्वृधे जमन्नप्रायुवो रक्षितारो
 वेदिवे ॥ देवा नो यथा सदा बर्द्धनाय स्युरप्रायुवोऽप्र-
 ष्यन्तो रक्षितारश्चाहन्यहनि च्यवन ऋषिर्भवति च्याव-

पिता स्तोमानां च्यवानमिन्यप्यस्य निगमा भवन्ति ।
 च्यवानं सनयं यथा रथं पुनर्यवानं चरथाय तद्वयुः ।
 च्यवनं सनयं पुराणं यथा रथं पुनर्यवानं चरथाय
 धुर्युवा प्रयोति कर्माणि तद्वतिः करोतिकर्मा रजो
 ज्योती रज उच्यते उदकं रज उच्यते लोका
 न्तेऽसृगहनी रजसी उच्येते (रजांसि चित्रा विचित्रा
 तन्यव इत्यपि निगमो भवति) हरं उच्यते
 उच्यते (उदकं हर उच्यते) लोका हरांस्युच्यन्ते
 (असृगहनी हरसो उच्येते । प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणोति
 त्यपि निगमो भवति) जुहुरे विचितयन्तः । जुहोति
 विचेतयमाना व्यन्त इत्येषोऽनेककर्मा । पदं देव
 नमसा व्यन्त इति पश्यतिकर्मा । वीहि शूर पुरोडाश
 मिति खादतिकर्मा । वीतं पातं पयस उस्त्रिया
 अश्रीतं पिवतं पयस उस्त्रियाया उस्त्रियेति गोनामोव
 विणोऽस्यां भोगाः (उस्त्रेति च) । त्वामिन्द्र मति
 सुते सुनीभासो वसूयवः । गामिः क्राणा अनस
 गोभिः कुर्वाणा अस्तोपतः । आ तू पित्र्य इति
 द्रोणस्य पाशीमिस्तथताश्मन्मयीभिः । आसिश्च ।

रुपस्य द्रुममपस्य हरिः सोमो हरितवर्णोऽयमपीतराः
 रिरेतस्मादेव । वाशीभिस्तधताभन्मयीभिः । वाशी-
 परद्रुममयीभिरिति वा वाग्भिरिति वा । स शृङ्गद्वयो-
 र्गुणस्य जन्तोमां शिश्रदेवा अपिगुर्हृतं नः । स
 त्महतां यो विष्णुस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्रदेवा अम-
 चर्याः शिश्रं श्रयतेः । अपिगुर्हृतं नः । सत्यं वा-
 ज्ञं वा ॥ ३ (१६) ॥

“अग्रायुवः (३७)” — इति । एतदनवगतम् । “अग्रमायन्तः”
 -इत्येवमर्थप्रतीतिः । “आ नो मुद्राः क्रतवो यन्तु पिब्यतोऽ-
 र्थासो अपरीतास उद्भिदः । देवा नो यथा सद् मिदृ वृधे
 स्रग्म्रायुवो रक्षितारो द्विषेद्विधे ॥” — इति निगमः (ऋ० सं०
 , ६, १५, १) । गीतमस्येवमर्थम् । अग्निष्टोमे महाव्रते
 तीयसयने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते । ‘आ यन्तु’ उपयन्तु, अस्माकं
 मुद्राः भन्दनीयाः, स्तुत्याः । ‘क्रतवः’ सौमक्रतवः, कामाद्याः ।
 पिब्यतः’ सयतः, सर्वदेव यथाविहितेषु कालेषु । ‘अदर्यासः’
 अनुपहताः, अविगुणाः, ‘कैश्चिदपि दस्युभिः । ‘अपरीतासः’
 अप्रिप्तापूर्णाः, असञ्चक्षुभिः । ‘उद्भिदश्च’ उद्भेत्तारः, येषां
 म्याणामपि लोकानाम्, येषां फलेनैतान् घोनपि लोकानुद्भिन्दी-
 गहि, ते आगच्छन्तु । ‘किञ्च, तथा च तेऽत्यर्थमविगुणा आग-
 व्छन्तु, ‘यथा’ तैः परितोषिताः सन्तः ‘देवाः’ सर्वे नित्यमेव-

सायः पदनायोद्यताः 'असन' स्युरित्यर्थः, आच्येऽपि "सु" इत्येव पाठः । 'अप्रायुचः' अप्रमाद्यन्तः, प्रमादमनुयायः, मुह्यमाना इत्यर्थः । पदयितारो 'रक्षितारः' च । 'द्वि' अहन्यहनि यथा स्युस्तथा ते सोमयतवः, सगुणाः कामा भागच्छन्तु । अत्र "अप्रायुचो रक्षितारः"—इति रक्षितार्थे समानार्थसन्निवेशादप्रायुचशब्दस्याप्रमादार्थत्वम्, तस्मै सत्यप्रमादस्येष्टत्वात् ॥

"व्ययनः(३८)"—इति । एतदनवगतम् । "व्यायनः" इत्येवमर्थप्रतीतिः । "ऋषिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम् "व्यायनम्"—"इति" एवम् "अप्यस्य" ऋषेर्भृगुपुत्रस्य उक्तं "निगमाः" सन्ति । व्ययन इति प्रसिद्धमेवेति हृत्वा नि न पठति, इतरथा त्वप्रसिद्धमल्पप्रयोगश्चेतदिति हृत्वा पठति, "युयं व्ययानं सनयं यथा रयं पुनर्युयानं वरणाय तक्षुः निष्टौम्यमूहयुरद्वयस्परि विश्वेत् ता वा सघनेषु प्रयाच्या ।" इति (ऋ० सं० ७, ८, १५, ४) । काक्षीयत्या घोषायाः इयं यम् । प्रातरनुपाकाश्विनयोः शस्यते । अश्विनाद्युच्येते, अश्विनौ ! "युषां" 'व्ययानम्' ऋषि व्याययितारं स्तोमान् 'सनयं' वृद्धं गमनासमर्थं सन्तम् 'यथा' चिरन्तनं 'रयं' गमनसमर्थं कश्चिच्छिषी गमनसमर्थं कुर्यात्, एवं 'पुनः युयान्' व्ययनमृषि 'वरणाय' "वरणाय" गमनार्थम् 'तक्षुः' हस्तवर्त्तन इत्यर्थः । किञ्च, 'निष्टौम्यमूहयुः' निरुहयुः, निर्द्वैतवर्त्तन, 'तौम्यं' तुषाणामपां सद्भातं मेघानाम् । क पुनः निरुहयुः !

गृह्यस्परि' निरन्तरीनामन्यासामपामुपरि, अनुपर्शनास्येवा-
 दासु पार्षिकासप्सु, तासामेवोपरि लोकानुग्रहार्थमन्यमुदक-
 त्वात् निरुधुः । तान्येवमादीनि कर्माणि 'विश्व' विश्वानि,
 र्वाणि । युषवोः 'सवनेषु' यज्ञेषु, प्रातःसयनादिषु वा 'प्रपाच्या'
 'करेण' पचनोयानि स्तोतृणाम् ॥ यथेतस्मिन् मन्त्रे "ध्ययानः"
 —इत्येनं चयनं यथं श्रुतिः, अ हि धूपते सौकन्ये भाष्याने,
 —जोर्जः सप्रक्षिप्यां पुनर्युपारुत इति । तस्मादुपपद्यते निगम-
 यस्तमुच्यते,—“युषा, प्रधाति कर्माणि” मिधयति । “तक्षतिः
 करोतिकर्मा” करोतीत्यर्थः ॥

“रजः (३३)” —इति । अनेकाधंम् । “रजतेः” —इति
 व्युत्पत्तिः ॥ “व्योती रज उच्यते” तद्धि अनुरजयति द्रव्याणि
 स्येन प्रकाशेन । “या ते अग्ने रजःश्रुया तनुः” —इत्येवमाद्युदा-
 हरणं द्रष्टव्यम् । भाष्यकारस्तु प्रचुरत्वादेतेषु निगमान् न पठति ॥

“उदकं रज उच्यते” तदपि हि स्येन स्नेहाद्येन गुणेनानुरज-
 यति । “भुयो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्धिः सचसे
 शिषामिः । दिवि मूर्ध्नां दधिरे स्वर्गे जिह्वामग्ने यदग्ने हव्यधा-
 दम् ॥” —इति निगमः (श्रु० सं० ७, ६, ४, ६) । हे अग्ने !
 त्वमेवास्य 'यज्ञस्य' 'भुयः' पृथिवीलोकादम् लोकं 'नेता' ।
 रजसः उदकस्य च नेता, “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति” —
 इति हि पश्यति । अ पुनर्नेता ? 'यत्र' यस्मिन् लोके 'नियुद्धिः'
 अश्वजातिभिः 'शिषामिः' सुषतमाभिः सद्धितं 'घायुम्' अन्तरिक्ष-
 स्थानं 'सचसे' संसेवसे त्वम्, यत्र नेता, मध्यस्थानानां देवानां

स्थितये । किञ्च, त्वमेव 'दधि' अवस्थितः । 'दधिरे' धाम्यसि । यत्रामिनिष्पञ्चेनेनो लोकाद्दतेन
 'स्यः' स्वराख्यमादित्यम् । किञ्च, त्वमेव एतां
 अत्यदुताम्, आत्मनः सकाशान् 'चरुणे' पुनः पुनः करोषि ।
 असन्मदसानि हवीषि उपक्षिपति,
 यमेतस्मिन् कर्मणि 'हव्ययाहं' हविषां योढारम्, अनेन
 एवेन 'हविषा' यत्रामः । पूर्णमासस्याग्नेयस्य हविषो
 "लोका रजांस्युच्यन्ते" नेष्यपि हि प्राणिनो रज
 "त्वया दृढानि सुकतो रजांसि" (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)
 व्याख्यातो निगमः ॥

"असृगहनी, रजसी उच्येते" । असृग् रुधिरम्, अ
 च अहश्च असृगहनी, ते अपि रजसी उच्येते । "मासि न
 रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति"—इति रुधिरस्योदाहरण
 "अहश्च कृष्णमहरउर्हु नश्च"—इत्यह उदाहरणम् ॥

"हरः (४०)"—इत्येतदनेकार्थम् । "हरतेः"—इति व्युत्पत्ति
 "उयोतिर्हर उच्यते" तद्धि हियते, हरति वा स्नेहम्, विक्र
 करोति । हरति वा तम इति हरः । "या ते अग्ने हरश्चा
 सानूः" "आग्ने यस्ते हरस्तेन तं प्रति हर"—इत्येवमादयः प्रबु
 द्ध निगमा इति अत्रापि भाष्यकारो न पठति ॥

"उदकं हर उच्यते" तद्धि हियते प्राणिभिः जीवनाय ॥
 "लोका हरस्युच्यन्ते" तेभ्यो हि क्षीणपुण्याः प्राणिनो

“जुहुरे (४१)” — इति । एतदनवगतम् । “जुह्विरे” — इत्यप-
 गमः । “जुहुरे विचितयन्तोऽनिमिषं नृमूणं पान्ति । आदृढां
 पुरं विविशुः ॥” — इति (ऋ० सं० ४, १, ११, २) । घञे रात्रेय-
 स्कार्पम् । जुहुरे, जुह्विरे, जुह्वति । योऽमिं ‘विचितयन्तः’
 “विचेतयमानाः” कर्मकर्तृसाधनानां याथार्थ्यं वेदान्तदर्शनेन
 जानाताः, ये च नराः ‘अनिमिषम्’ आदरवद्व्यसनमात्मनः दृढधा
 युक्तात्मानो ‘नृमूणं’ योगबलमात्मनः कर्मणि घर्त्तमाने ‘पान्ति’
 रक्षन्तीत्यर्थः । आह, — ये एषं गुणयुक्ताः, किं तेषाम् ? इति ।
 उच्यते, — ‘आ दृढां पुरं विविशुः’ ते ‘दृढां’ नित्यम्, अनायुक्तये
 परब्रह्ममयीं ‘पुरम्’ इमां दृढां शरीरपुरं पापिष्ठां हित्येत्यभिप्रायः ॥
 विचेतयमाना हि वेदप्रामाणिकाः सन्तो हवनादृते किमन्यत्
 कुर्व्युः, येन दृढां पुरमाविशेयुः ? शब्दसारूप्यमपि च “जुहुरे” —
 इत्येतस्मिन् च छन्देऽस्त्येव । प्रकरणाच्चेयमाग्नेयी ऋक् । तस्मात्
 “जुहुरे” — इत्येव शब्दो ह्यनर्थ एवेत्युपपद्यते ॥

“व्यन्तः (४२)” — इत्येवोऽनेककर्मा । यस्माद्वातोऽयं शब्दो
 निष्पद्यते, स धातुः एककर्मा, अनेकार्थः । “वी गतिप्रजनका-
 न्त्यशनखादनेषु (अदा० प०)” — इति । तद्यथा, — “पदं देवस्य
 नमसा व्यन्तः ध्रुवस्य च ध्रुव आपन्नमृतम् । नामानि चिद् दधिरे
 प्रजियानि भद्रायां ते रणयन्तः संदृष्टौ ॥” — इति (ऋ० सं०
 ३, ४, ३५, ४) । इत्यत्र “पश्यतिकर्मा” । भरद्वाजस्येयमार्पम् ।
 गतरजुयाकाश्विनयोः शस्यते, पशौ च विनिमुक्ता । ‘पदं’ स्थानम्,
 गच्छस्थानं याथार्थ्यम्, ‘अग्नेः’ देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य ‘व्यन्तः’

पश्यन्तो जानानाः । केन ? 'नमसा' नमस्कारेण, मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रार्थपरिज्ञानादेव ह्यग्नेराध्यात्माधिष्ठानोपस्थानं याथार्थ्यतो दृश्यते । पदशब्दो हि पदस्योऽयमिति हि वक्तारो भवन्ति लोके । अग्नेन, हविरात्स्येनाभ्युच्यतेनेति योज्यम् । 'अयस्य' इच्छमानाः, अन्नमात्मनः प्रार्थयमानाः । य एवमानेः यिद्वांसो याथार्थ्यम्, अन्नेर्वा अभ्युच्यतेः अथ इच्छमानाः । अग्निमुपासते । किन्तेषाम् ? इति । उच्यते,—अथ किंलक्षणं पुनराप्नुयन्ति ? 'अमृकम्' अमृदितम्, मन्त्रैः । किञ्च, 'नामानि चित्' ये चैते केवलच्छान्दसाः, नामान्यपि च मन्त्रभाषिनायस्थितानि अन्तर्यज्ञाः, 'यज्ञियानि' यज्ञाद्वाप्ति, तेऽपि "मद्रायां" अग्नेः 'सन्दृष्टां' सन्दर्शने 'रणयन्त' रमयन्त्यारमातम् । मन्त्रेण यधुग पश्यत्येवान्निरित्यभिप्रायः ॥

एवमेतन्मिन् मन्त्रे "पद् देवस्य नमसा व्यन्तः अयस्य भावन" — इत्येतेषां पदानामेकपादययोगात् "व्यन्तः" शब्दस्य परगन्धर्थाऽभ्युपगम्यते ॥

"इमा श्वो ब्रह्मपादः त्रियन्त आ बुद्धिः सीद । पुनोऽयाम् ३" — इति (शु० रत्न० ३, ३, ३, ३) । इत्यत्र "निरुक्तां" । विष्णुमित्रस्येवमार्थम् । पदार्थादे ब्रह्मनाच्छन्निनः शब्दे विनिर्मुक्ता । 'इमा' इति ब्रह्मार्थे, शब्दतुःसामाख्यानि स्वरसोऽप्यादिपुनः

अस्माभिः ब्रह्मणोऽस्य हविषः बहनसमर्धानि, त्वां प्रतिक्रियन्ते,
उच्यन्त इत्यर्थः । यज्ञो ब्रवीति,— हे इन्द्र ! ‘आ वहिः सीद’
आसीदेदं वहिः प्रति । आसीनश्चेतस्मिन् वहिषि, ‘वीहि’ मशय
एतमस्मत्प्रदत्त हे ‘शूर’ ! ‘पुरोडाशम्’ ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे “वीहि
शूर पुरोडाशम्”—इत्येतस्मादेकवाक्यसंयोगात् “वीहि”—
इत्येव शब्दः छादनार्थः प्रतीयति, किमयं वहिष्पासीन इन्द्रः
पुरोडाशस्यान्यत्र भक्षणान् कुर्व्यात् ? प्रसिद्धञ्च लोके कठिन-
द्रव्यस्य भक्षणम्, भक्षयति मोक्षकादीनि । तस्मात् सामर्प्याद्भक्षण-
णार्थोऽयमित्युपपद्यते ॥

“पीतं पातं पयसः”—इत्यत्राशनार्थः । “उ॒त वां वि॒श्रु
म॒द्यास्व॒धो॑ गा॒व आ॒पश्च॑ पी॒पय॑न्त दे॒वीः । उ॒तो॑ नो अ॒स्य
पूर्वः॑ प॒तिर्न॒ धी॒तं पा॒तं प॒यस॑ उ॒स्रिया॒याः ॥”—इति (ऋ० सं०
२, २, २३, ४) । मैत्रावरुण्येया । त्रिष्टुप् । दीर्घतमस आर्षम् ।
मित्रावरुणाधुव्येते,—‘उत वां’ अपि युध्योः, एतासु ‘विश्रु
मद्यासु’ एतेषु मनुष्येषु मदयितृषु वर्तमानमेतत् ‘अन्धः’ हचिल-
क्षणम्, यदि तस्मिन्नहनि मनुष्यैः भवद्भ्यां देयं पयस्याख्यम्
आज्याख्यञ्च । तत्रैष ‘गावः’ एताः ‘अ आपः’ देवीः दानादि-
गुणयुक्ताः । आसां गवामुपकारं कुर्वन्त्यः, ‘पीपयन्त’ वर्धयन्ती-
त्यर्थः । यदेतदशनपानयोग्यम्, आज्यं सात्राख्यलक्षणम् आमि-
रदुमिर्गाभिश्च पुचपोरन्ध्रो वर्धयते । ‘उतो न अस्य’ अप्यस्य
हविषोऽसन्पूर्वो यज्ञमानः पतिः । पूर्वं हि द्रव्यस्य यज्ञमानः
पतिर्भवति, तदनन्तरं स तद् अत्विगम्यः समर्पयति—‘देवतायै

ह्युक्तम् । अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उन्नेतः !
 प्रक्षारय, तं हरितवर्णं सोममनेन कलशेन । क ?
 द्रोणकलशस्योपरि । यूयमपि च हे होतारः !
 एनं सोमं 'वाशीमिः' 'वाग्मिः' स्तुतिलक्ष्णामिः 'तक्षत' संतु-
 रत, यदस्यापन्नियमपूतं, तत् स्तुतिमिः
 'भश्मन्मयीमिः' व्यापनसमर्थामिरित्यर्थः । यूयमपि हे !
 र्व्ययः ! पूतमेतमुद्गातुमिः, सोमं 'परिष्वज्य' ग्रहेषु, स्था-
 य । 'कक्ष्यामिः' भङ्गुलीमिः, भङ्गुलिमिरेष हि
 सोमो गृह्यते । यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्व-
 परिष्वज्य च गृहीत्या एनं सोमम् 'उमे' हविर्दाने-
 'धुरी' 'प्र-
 'पहिम्' इय, षोडारमिय, अनङ्घ्राहं 'युनक्त' एनं सोमं साद-
 र्थ्यः । न हि सोमो हविर्दानधुरोः अधस्तात् खरे साद-
 र्थ्यमादेव धानुद्वयोक्तदेशं प्रति सामान्यादह्निमिय युनक्ते-
 तुमोपममुपपद्यते । अत्र "वाशीमिस्तक्षने"—इति लक्षणयोगा-
 भङ्गमन्यो वाश्य एता प्रायाग्या इति प्रथमस्यार्धस्योपपत्तिः ।
 एतस्मिन्नर्थे 'आ नृ सिञ्च'—इत्यासंकाशो गौणः, न हि सोमो
 गुणाम् भननिगुणानाम् आनेकोऽस्ति कश्चित्तस्यान्, तस्मादेतस्मि-
 न्नर्थे प्रयोगमात्रमेव सिद्ध्यनेत्यर्थः । अथवा 'आसिञ्चत इति
 द्रोणार्थः'—इत्यनोऽनन्तरं वाशी शब्दः ध्रुवमाणो वादनापध-
 त्वेनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आग्निर्यजते
 वाग्मिः स्तूयते । एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा भाष्यकारेणो-
 क्तम्,—“वाशीनिष्ममयीमिरिति वा वाग्मिरिति वा”—इति ।

“अथमपोत्तरो हरिः” मर्कटः, “एतस्माद्देव” इति, हरित-
 णत्वाद्हरिरुच्यते, “शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् विह्वलकप्रभाः,
 [नराः]—इति ध्रुवन्ते रामायणे ॥

“विपुणस्य (४५)” —इति । एतदनवगतम् । “विपुणस्य” —
 [त्ययममः । “न यातव इन्द्र जूजुबुर्नो न चन्दनाः शपिष्ठ वेद्यामिः ।
 ॥ शर्व्वेव्यो विपुणस्य जन्तोर्मा शिशदेया अपि गुरुतं न ॥” —
 इति (अ० सं० ५, ३, ३, ५) । शपिष्ठस्येयमर्थम् । शपिष्ठम् ।
 उन्नीयमानसूक्ते माध्यन्दिने सधने शस्यते । हे भगवन् ! “इन्द्र !”
 तथा, कुरु यथा ‘न’ इममस्यार्थं ‘यातवः’ यातयितारः, यशसि-
 कर्तारः, केचिदपि ‘जूजुबुः’ आगच्छेयुरित्यर्थः ? किञ्च, हे ‘शपिष्ठ’
 शपिष्ठ ! य एते ‘चन्दनाः’ चन्दितारः, लाड(ट ?) गौडादयः, जानपदीभि
 ‘वेद्याभिः’ आहूतिभिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजा-
 सीयाः केचिदिति ? अथवा आयेदित्याभिः प्रवृत्तिभिः युक्ताः न
 हि तासो प्रवृत्तीनामन्तोऽस्ति, यामिस्ते प्रवर्तन्ते चपलत्वात् ।
 किञ्च, येऽपि चेते श्रोत्रिया अपि सन्तः ‘शिशदेयाः’ शिशने
 निस्थमेव प्रकीर्णामिः स्त्रीभिः सार्धं क्रीडन्त आसते, ध्रोतानि
 कर्माणि उत्सृज्य, तेऽपि युष्मदनुग्रहादिदमस्माकम् ‘कर्त’ यज्ञम्
 ‘मा अपिगुः’ मा आगच्छन्तु, नास्माकं तैरपि यज्ञमभिगच्छद्वि-
 र्धोऽस्तीत्यभिप्रायः । आह,—कीदृशास्तर्हि यज्ञमागच्छन्त्यिति ।
 उच्यते,—‘स शर्व्वत्’ ॥ एवोत्सहतामिममस्यशमागन्तुम्, य
 एव ‘अर्थ्यः’ ईश्वर आत्मीयानामिन्द्रियाणाम्, जितेन्द्रिय इत्यर्थः ।
 यश्च ‘विपुणस्य “विपुणस्य” यज्ञविध्वंसयितुः ‘जन्तोः’ मनुष्यस्य

निप्रदाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं यज्ञमपि ज्ञेयं मन्त्रात्
 मदीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतन्मित्रं मन्त्रे “यातेषां वन्दनः मित्रं
 देवाश्च मा आगच्छन्तु” -इति प्रतिगिद्देश्येतेषु नि.
 ‘स शतदध्यः’—इति श्रूयमाणमप्यंगुसमनुग्याभ्यागमनविषयं
 द्वयति, तस्येष्टस्यान्, स ग्याभ्यागमनः मन्त्रयस्य ‘विगुणस्य’
 मस्य” मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मान् “विगुणस्य
 विषमस्येत्युपपद्यते । यदा तु अतशब्दस्य “सत्यं वा”—इत्ये
 दधर्षचनं भवति तदाऽस्माकम् ‘अनं’ सत्यम्, एवंनृणां
 प्रापकर्मणः ‘मा अपिगुः’—इत्येवं योज्यम् । अपिगुरिति ई
 गमिस्तदा क्षानार्थः । एवमप्युपपद्यत इत्यतो माध्यकारेणोक्तं
 —“सत्यं वा यज्ञं वा”—इति ॥ ३ (१६) ॥

आ वा ता गच्छानुत्तरा युगानि यत्र जामयः कृणु-
 न्नजामि । उप वृद्धि वृषभाय वाहुमन्यमिच्छस्व सुभगे
 पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि यत्र
 जामयः कलिष्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य
 ‘वासमानजातीयस्य वोपजन उपवृद्धि वृषभाय वाहुमन्य-
 मिच्छस्व सुभगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०) ॥

“जामि (४६)”—इति । एतदनेकार्थम् । भगिनी, बालिशः
 पुनरुक्तञ्चास्याभिधेयानि । प्रकरणादेवेतेषामन्यतममस्मिन्न-
 तिष्ठते । यथानेत तावद्भगिन्पुच्यते, तथेदमुदाहरणम्,—“आ

घा ता०—०म्—इति (अ० सं० ७, ६, ७, ५) । इयं यमी
 किल यमं प्रार्थयाम्बकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति,
 सामकामयमानोऽसावनयर्चा प्रत्युवाच,—‘आ घा ता गच्छान्’ ।
 ‘घा’—इत्यनर्थक एव, ‘आगच्छान्’ आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह,
 कानि ? उच्यते,—‘ताः’ “तामि उत्तराणि युगानि आगमिष्यन्ति”
 तेऽपि काला न तावत् साम्प्रतं वर्तन्ते इत्यभिप्रायः । येषु किम् ?
 ‘यत्र’ येषु ‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “भजामि”—योग्यानि
 मैथुनसम्पन्थानि “कर्माणि” “करिष्यन्ति” कलियुगान्ते हि
 तादृशाः सङ्करो भवन्ति, न चेद् कलियुगं वर्तन्ते इत्यभिप्रायः ।
 यतो न तावदद्यापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः स्वावारा एव तावत्
 प्रजाः । अतो ब्रवीमि,—‘उप यदृहि’ उपयेहि । कस्मै ? ‘वृषभाय’
 तयोपरि रैतःसेतुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किमुपयदृहि ?
 इति ‘यादृम्’ । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न
 भविष्यामीति । यतो ब्रवीमि,—‘अन्यमिच्छस्व’ अन्यमन्येयवत् ।
 हे ‘सुमने !’ ‘पति’ ‘मत्’ मत्त इत्यर्थः ॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सुतं
 वा संवादाधिकाराद्भामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

“जामि”—इत्येतदेव स्वरात्तशब्दरूपम् “भतिरेकनाम”
 भवति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरत्र लक्षणतो भविष्यति, “तद्
 यत् समान्यामृचि समानामिव्याहारं भवति, तत् जामि
 भवति”—इति पुनरुक्तमिधानत्वेन । जामिशब्दस्य पर्येष्यो
 निगमः ॥

“वालिशस्य वा” वालिशस्यैतदेव नाम । वालिशो मूर्खः,

● निरुक्तम् ●

निप्रदाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं
महीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे “यातवो
देवाश्च मा भागच्छन्तु” — इति प्रतिगिद्धेष्वेतेषु
‘स शर्द्धदप्यः’ — इति
इवति, तस्येष्टत्वान्, स चाम्यागतः सन्नयश्च “वि-
मस्य” मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात्
विपमस्येत्युपपद्यते । यदा तु अतशब्दस्य “सत्यं
दधर्षचनं भवति तदाऽस्माकम् ‘अतं’ सत्यम्,
प्रापकर्माणः ‘मा भविगुः’ — इत्येवं योज्यम् ।
गमिस्तदा क्षानार्थः । एवमप्युपपद्यत इत्यतो
— “सत्यं वा यज्ञं वा” — इति ॥ ३ (१६) ॥

आ धा ता गच्छानुचरा युगानि यत्र जामयः कुप-
न्नजामि । उप वधु हि वृषभाय बाहुमन्यमिच्छस्य सुम-
पतिं मत् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युचराणि युगानि यत्र
जामयः कश्चिप्यन्त्यजामिकर्माणि जाम्यतिरेकनाम बालिशस्य
‘वासमानजातीयस्य बोपजन उपवधि वृषभाय बाहुमन्य-
मिच्छस्य सुमगे पतिं मदिति व्याख्यातम् ॥ ४ (२०)
“जामि (४६)” — इति । एतदनेकार्थम्
पुनस्तस्यास्यामिथेयानि ।
विष्टे १. यथानेत

ता०—“मत्” —इति (अ० सं० ७, ६, ७, ५) । इयं यमी
 यमं प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छावहा इति,
 प्रकामयमानोऽसाधनयत्नां प्रत्युवाच,—‘आ घा ता गच्छात्’ ।
 ।—इत्यनर्थक एव, ‘आगच्छात्’ आगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह,
 नि ? उच्यते,—‘ताः’ “तानि उरराणि युगानि आगमिष्यन्ति”
 ऽपि काला न तावत् सप्तमृतं वर्त्तते इत्यभिप्रायः । येषु किम् ?
 अं येषु ‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “भजामि”—योग्यानि
 पुनस्तन्यन्धानि “कर्माणि” “करिष्यन्ति” कलियुगान्ते हि
 दुःखः सङ्करो भवति, न चेद् कलियुगं वर्त्तते इत्यभिप्रायः ।
 शो न तावद्वापि सङ्कीर्णो वर्णसङ्करधर्मः स्वाचारा एव तावत्
 जाः । अतो प्रवीमि,—‘उप यवृहि’ उपयेहि । कस्मै ? ‘वृषभाय’
 योपरि रैतः सैतुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किमुपयवृहि ?
 ते ‘पादुम्’ । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तत्र एति न
 विष्यामीति । यतो प्रवीमि,—‘अन्यमिच्छस्य’ मन्यमन्येपयस्य ।
 ‘सुमने !’ ‘पति’ ‘मत्’ मत्त इत्यर्थः ॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्ते
 । संवादाधिकाराद्व्यामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥

“जामि”—इत्येतदेव स्वरान्तराब्दरूपम् “अतिरेकनाम”
 गति, पुनरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरञ्च लक्षयतो भविष्यति, “तद्
 त्” समान्यामृचि समानामित्याहारं भवति, तत् जामि
 भवति”—इति पुनरुक्ताभिधानत्वेन । जामिशब्दस्य पठ्येप्यो
 निगमः ॥

“वालिशस्य वा” वालिशस्यैतदेव नाम । वालिशो मूर्खः,

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एतं
 महीत्यभिप्रायः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे “यार्तवो
 देवाश्च मा आगच्छन्तु”—इति अति-
 ‘स शर्वदर्व्यः’—इति
 इवति, तस्येष्टत्वात्, स चाभ्यागतः सन्नयस्य
 पत्य” मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्माद्
 वेपमस्येत्युपपद्यते । यदा तु श्रुतशब्दस्य “स
 दप्यर्चनं भवति तदाऽस्माकम् ‘श्रुतं’
 प्रापकर्माणः ‘मा अपिगुः’—इत्येष योज्यम् ।
 गमिस्तदा ज्ञानार्थः । एवमप्युपपद्यते
 —“सत्यं वा यज्ञं वा”—इति ॥ ३ (१६) ॥

आ धा ता गच्छानुचरा युगानि यत्र जाम
 न्नजामि । उप षड्दि वृषभाय
 पति मन् ॥ आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युग
 जामयः
 याममानवातीयस्य वीपजन उपधेदि
 मिच्छस्य गुमगे पति मदिति व्याख्यातम् ॥ ४
 “जामि (४६)”—इति । एतद्वनेकार्यम् । भगिनी
 पुनरप्युच्चास्यामिधेयानि ।
 तिष्ठन् । यथास्त तावद्वनिग्युष्यते,

०—०मत्—इति (अ० सं० ३, ६, ०, ५) । इयं यमी
यमं प्रार्थयाञ्चकार,—एहि मैथुनाय सङ्गच्छाषदा इति,
मयमानोऽसावनयचां प्रत्युषाज,—‘आ धा ता गच्छान्’ ।
इत्यनर्पक एव, ‘आगच्छान्’ अगमिष्यन्तीत्यर्थः । आह,
‘उच्यते,—‘ताः’ “तानि उत्तराणि युगानि अगमिष्यन्ति”
ताला न तावन् साम्प्रतं धर्त्तते इत्यभिप्रायः । येषु किम् ?
पु ‘जामयः’ भगिन्यः भ्रातृणाम् “अजामि”—योग्यानि
व्याधानि “कर्माणि” “करिष्यन्ति” कलियुगान्ते हि
सङ्करो भवति, न चेदं कलियुगं धर्त्तते इत्यभिप्रायः ।
तावदप्यापि सङ्कीर्णं धर्णसङ्करधर्मः स्वाचारा एव साधत्
धर्तो प्रवीमि,—‘उष यवृदि’ उपवेदि । कस्मै ? ‘वृषभाय’
रैतःसेकुमन्यकुलजो योग्यः, तस्मै । किमुपयवृदि ?
[म्] । शयनीये सर्वथा प्रार्थ्यमानोऽप्यहं तव पतिः न
सीति । यतो प्रवीमि,—‘अन्यमिच्छस्व’ अन्यमन्येयस्य ।
! ‘पति’ ‘मन्’ मत् इत्यर्थः ॥ एतमेतस्मिन् मन्त्रे, सूक्तं
तधिकाराजामिशब्देन भगिन्युच्यते इत्युपपद्यते ॥
मै—इत्येतदेव स्वयन्तशब्दरूपम् “अतिरेकनाम्”
नरुक्तनामेत्यर्थः । तदुत्तरं लक्षणतो भविष्यति, “तदु
त्तान्यामृचि समानामिव्याहारं भवति, तत् जामि
—इति पुनरुक्तमिद्वानत्वेन । जामिशब्दस्य पर्येष्यो

देशस्य वा” वालिशस्यैतदेव नाम । वालिशो मूर्खः,
२—६

निग्रहाय समर्थः, येन परिपाल्यमाना एते
महान्त्यमिप्रायः ॥ एयमेतस्मिन् मन्त्रे “
देवाश्च मा भागच्छन्तु” इति प्रतिनिदिष्टं
‘स शब्ददर्प्यः’ - इति
द्वचति, तस्येष्ट्यान्, स धाम्यागतः सप्रपद
मस्य” मनुष्यस्य निग्रहं करोति, तस्मात्
विपमस्येत्युपपद्यते । यदा तु श्वतशब्दस्य
दधर्षचनं भवति तदाऽस्माकम् ‘श्वत’ स
पापकर्माणः ‘मा अपिगुः’—इत्येवं योज्यम् ।
गमिस्तदा हानार्थः । एयमप्युपपद्यत इत्यतो
—“सत्यं वा यज्ञं वा”—इति ॥ ३ (१९) ॥

रूपो दधात । रूपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः
नञ् रोगाणां यावनञ्च भयानामथापि शंयुर्वाहस्पत्य
ते । तच्छंयोरावृणीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये
वि निगमो भवति । गमनं यज्ञाय गमनं यज्ञपतये
२ (२१) ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४, ३ ॥

“पिता (४३)” — इति । एतदनवगतम् । “पाता वा पाठ-
॥ वा” — इत्यध्यायः । “घौमे पिता” — इति (अ० सं० २,
२०, ३) । इयमस्यवामीयं दीर्घतमस आर्यम् । तृतीयसधने
वदेवे शस्यते । ‘घौम पिता’ येषं घौः, उपरि स्थिता घुलो-
व्या, एष एव मम पिता । घौरहमित्येषं वैवाहिके कर्मणि
लोकभावेन पित्रा भात्मानमभिसम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह मन्त्र-
ः — ‘घौमे पिता’ — इति । ‘जनिता’ जनपिता, उत्पादयिते-
र्यः । आह, — कथम् ? उच्यते, — ‘नामिरत्र’ नदनमेव नामिः,
अ एतस्मिन् घुलोकलक्षणे पितर्युदकदानेनानुग्रहातरि सति
स्नानोत्पत्यनुग्रहकमेवेव शुक्रात्मनोत्पत्तिरूपयते, — इत्येष-
मिसमीक्ष्योक्तम् ‘घौमे पिता, जनिता, नामिरत्र’ — इति । ‘बन्धुः
' अहसम्बन्धकारणाद् बन्धुः मे ‘माता पृथिवी महीयम्’ — इति ।
तनुर्मन्त्रेण पृथिवीत्वं सम्पाद्यमानं दृष्ट्वैवमाह, — ‘बन्धुमे माता
पृथिवी महीयम्’ — इति । उदकं हि घुलोकात् पतितम्, पार्थि-

येन धातुना सम्पृक्तम्, ओपधिमावमागम्य,

—इत्येतदपेक्ष्य सर्वभूतानां द्यावापृथिव्यो मातापितरं
तत्र तत्र । तद्यथा,—“द्वे ध्रुवी यष्टृण्यं पितृणामहं
मर्त्यानाम् । साम्यामिदं विश्वमेजत् समेति यदन्तर
मातरश्च ॥”—इति (श्रु० सं० ८, ४, १२, ५) ।

तत्कृतस्य पकारस्याभावे सर्वांतरौ

वेष भवतः । तस्मादुपपद्यते द्यावापृथिव्योर्मातृपितृभावः ।

—किमेते द्यावापृथिव्यो अन्यत् किञ्चिदनपेक्ष्यैव
मातृपितृभावं विभूतः, उत अन्यदपि किञ्चिदपेक्षेते ।

उच्यते,—भनयोः ‘सम्योः’ द्यावापृथिव्योः ‘उत्तानयोः’

द्योनयोः भन्तरा च प्रतिधारणीयोऽन्तः प्राणः तत इति

द्यावापृथिव्यो, प्राणेन हीमे वायुना सूत्रभूतेन विभूते

एतयोः द्यावापृथिव्योरुत्तानयोः य एषोऽन्तरिक्षाख्यः

मध्ये ‘योनिः’ ‘अत्र’ एतस्मिन्नथकाशदानोपकारप्रवृत्ते सति

“पर्जन्यः” ध्रुलोकाख्यः, धौरेव हि रसान् प्रार्जयति, तत्र

सैषात्र पर्जन्यशब्देन भाष्यकारेणोक्ता । ‘दुहितुः’ “दृष्टिः

उपरि ‘गर्भं’ ‘सर्वभूतगर्भोत्पत्तिहेतुभूतोदकम्’ ‘भाधात्’ मातृ

वदतीत्यर्थः । अत्र पृथिव्येव दुहितृशब्देनोक्ता सा हि ध्रुवी

‘दूरे निहिता’ अथवा सा हि ध्रुलोकं ‘दोग्धीति’ दुहिता,—सा

ध्रुलोकात् पतितमुदकमुपजीयत्येषादूरे निहिता, दोग्धि वा ।

द्यावापृथिव्याभ्यामन्तरिक्षेण चावकाशदानेनानुगृह्यमाणान्येते

स्मरार्दीनि भूतान्युत्पद्यन्त इति एतदनेन मन्त्रेण मन्त्रदृशा

अत्र मातृपितृसम्प्रदात् पितृशब्दः पितृव्येवेत्युपपत्तिः ।

ताता चायमेतदाशासनं मन्येत ॥

शंयोः (४८)”—इति । एतदनवगतम् । पञ्चम्यन्तं वा
 तं वा सन् । निगमध्वेयः,—“यद्विष्यः पितर उत्यर्था-
 वो हृष्या चकृया जुषध्वम् । त आ गतायसा शन्तमेनाया
 पत्तपो दधात ॥”—इति (अ० सं० ७, ६, १७, ४) । न
 जमानोऽर्थात्तस्माद् बृहस्पतिपुत्रादर्थमपेक्षते, किं कारणम्?
 य हि ते विधातुं समर्थाः, न च बृहस्पतिपुत्रस्य शंयोः
 सः किञ्चिदेभिः पितृभिः विधीयेनेति । एवं पञ्चम्यर्था-
 षड्प्यर्थासम्भवाच्च पश्यन् भाष्यकारः, ‘शंयोः’—इत्येकं
 द्वेतीयान्ते द्वे पदे चकार, ‘शम्’—इति, ‘योः’—इति च ।
 अस्य “शमनम्” अर्थं निराह, योरित्यस्य “यावनम्”—इति ।
 इतीयान्ते परिणामं कृत्वा अर्थं निराह,—तथाहि वाक्येन
 एत इति । कस्य शमनं कस्य वा यावनम्? इति पुनः
 योगे प्राप्ते “रोगानाम्” “भयानाम्” “च” इत्यध्यासहार
 कारः । रोगशमनञ्च दधात, भययावनञ्च, शान्तरोगा यथा
 ग्रहीणसर्वभयाश्च, तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । किमेतावदेव ?
 एते,—यदपि चान्यत् किञ्चित् ‘अपरः’ अपापम्, तदपि
 भयमेव ‘दधात’ दत्तेत्यर्थः ॥ एवमेतत् पदम् एकम्, अर्था-
 गाद् द्विधा प्रविमज्य भाष्यकारेण निरुक्तम् । इत्यमप्यर्था-
 ये सति निर्वचनप्राप्तिरस्त्येव, तद्यथा उदुगीयशब्दे,—“प्राण
 प्राणेन ह युतिष्ठति, धान् गीर्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽत्र-

मथाग्नेन द्विदं सयं स्थितम् (छा० ब्रा० ३, ३)"
 तस्मादुपपद्यते । प्रथमान्तमेव सत् कस्माद् विपरिणम्यते शंयुमिति ? एवमपि ॥ विद्व्यति,
 कश्चिदर्थं उपपद्यते, तस्माद् युक्तमिति ॥ "रपो रिप्"
 अत्र रिप्रशब्दस्य रपःशब्देनार्थसामान्यात् तत्त्वमुक्तम् ।
 'रिप्' अमेध्यम्, तच्छुध्यतीति ॥ विहायते ॥

"अथापि शंयुर्षार्हस्पत्य उच्यते" अपि शं, योः
 पदद्वयेन शमनयाचने रोगभययोः उच्येते, ह्येधा प्रथिमत्तेन
 यथावस्थितेनैवाविभक्तेन बार्हस्पत्यो बृहस्पतेः पुत्र उ
 तस्याप्येतदेव नामेत्यपिशब्दः । "तच्छयोरावृर्णमिहे !
 यज्ञाय गानु यज्ञपतये"—इति । "भोमानं शंयोर्ममकाय
 (ऋ० सं० १, ३, ४, ६)" इति, "तच्छयोः सुज्ञमीमिहे (ऋ०
 सं० १, ३, २६, ४)"—इति च निगमौ । इयं शकरी । शंयो
 बृहस्पतिपुत्रस्यार्यम् । शंयोर्वाके विनियुक्ता । शंयोऽप्य
 मभिसम्पाद्य, अथवा शंयोः सकाशादिति केचिन्मन्यन्ते । अ
 कर्मणा 'शंयोः' वाकाख्येन 'तत्' तदा आभिमुख्येन 'वृर्णमिहे'
 किं पुनस्तत् ? 'गानु' यज्ञाय "गमनम्" अस्मै "यज्ञाय" दे
 प्रति, 'गानु' यज्ञपतये "गमनं" चास्मै "यज्ञपतये" देवान् प्रति
 किञ्च, 'देवी स्वस्तिरस्तु नः' देवानुग्रहादस्माकं स्वस्तिरस्तु
 नो देवाः काञ्चिदापद्मुत्पादयन्त्वित्यभिप्रायः । 'स्वस्ति म
 देव्यः' मनुष्येभ्योऽपि सकाशात् मा नः काचिदापद्स्तु । 'उग्र
 मेपजम्' गच्छत्येतद्देवजम् भयसादयितुं कर्म, वायं

गमनचच्छिन्नमपिगुणञ्चोदुर्ध्वगमनयोग्यम् अस्माकमस्तिवत्यभि-
गायः । किञ्च, 'शश्रो अस्तु' शं सुखं नोऽस्माकं भवतु, 'द्विपदे'
अनुप्यादिकाय 'चतुष्पदे' गवादिकाय च ॥ 'शंयुः' बृहस्पति-
पुत्रः—इति, एतस्मिन् मन्त्रे विशेषलिङ्गमस्ति, तदन्यस्मान् श्रुति-
लिङ्गम् कुतश्चिदुपलभ्यमानाद्वा एतायदेव स्येत्तस्मात् मन्त्रात्
सिद्धम्,—एकमेवेदं पदमविमक्तम् निरुच्यते, पञ्चम्यन्तं वा
पष्ठ्यन्तं वा, न यथा पूर्वंस्मिन् मन्त्रार्थासम्भवाच्चतुरशब्दो
विमक्त इति ॥ ५ (२१) ॥

इति निरुक्तयुक्ती नपमस्याध्यायस्य (चतुर्थाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ४. ३ ॥

चतुर्थ पादः ॥

अदितिरदीना देवमाता ॥ १ (२२) ॥

“अदितिः (४६)”—इति । एतदनवगतम् । “अदीना”—
इत्यपगमः । “देवमाता” अभिवेषा, वेतिदासिकपक्षेण, नैरुक्त-
पक्षेणपुनर्याग्येतास्मामविषयव्यमानायां यौस्तियेवमादीनि पदानि
भूयन्ते एतान्येषादितिशब्दनोच्यन्ते ॥ १ (२२) ॥

अदितिर्पौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स
पुत्रः । विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदि-

तिर्जनित्वम् ॥ इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट
 वा । यमेरिरे भृगवः । एरिर इतीत्तिरुपमृष्टोऽ
 ॥ २ (२३) ॥

“अदितिर्योः० ०मदितिर्जनित्वम्” (अ० सं० १, ६
 ५) । राहुगणस्य गोतमस्येयमार्गम् । तृतीयसप्तने
 ल्येष, वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य परिधानीयेषा । ‘अदितिः’ एष
 माता ‘द्यौः’ ‘अदितिः’ अदितिरेव च ‘अन्तरिक्षम्’ ‘अदितिः’
 ‘माता’ सर्वभूतनिर्मात्री, ‘सः’ एष च ‘पिता’ पालकः, ‘सः’
 हि ‘पुत्रः’ सैष हि परितुष्टा सती स्तोतारं पुरुषो यदुनः पपा
 प्रायते, अथवा सैष निपृणाति, सर्वभूतानां यभिर्घर्त्तय्य’ इति
 मित्यर्थः । येऽपि वीते ‘विश्वेदेवाः’ सर्वे देवाः एतेऽपि ‘अदि
 एष । ‘पञ्चजनाः’ गन्धर्वादयः ‘अदितिः’ एष । सर्वपापि
 यदुना, यायदेतत् किञ्चित् ‘जातं’ च ‘जनित्वं’ च जनिष्यमाणः
 सर्वमप्येतत् ‘अदितिः’ एव । एषमनेन मन्त्रेण मन्त्रदृक् “मदि
 विभूतिमाचष्टे” देयमानुस्तान् सर्वमप्युपपद्यत एष, माहाभाषा
 हेयतायाः । तदुत्तरत्र वक्ष्यामः । एषमेतिहासिकपक्षेण, नैरु
 पक्षेण पुनः “एतानि” शुलोकादोनि सर्वाणि “अदीनानि” अतु
 पक्षोणानि इति योज्यम्, न ह्येषां क्षयोऽस्तीति ॥
 “एरिरे (५०)” — इति । एतदनवगतम् । “आ इरिरे”
 इत्यधगमः । “यमेरिरे भृगवो विश्वेदेवसुं नामा पृथिव्या मुप
 नस्य मज्जमना मुनिं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व धा दमे य एको एतं

णो न राजति ॥”—इति (ऋ० सं० २, २, २, ४) । दीर्घ-
 स इयमार्षम् । जगती । आतरनुधाकाश्विनयोरग्निमाहते
 शस्यते । ‘यम्’ अग्निमामिमुष्येन ईरितवन्तः, प्रेरितवन्तः,
 पेतवन्त इति यावत्, आत्माभिप्रेतार्थसिद्धये ‘भृगवः’ ।
 वयेदसं सर्ववेदसं, सर्वस्य वेत्तारं, सर्वधनं वा । ॐ पुनः
 रे ? ‘नामा’ पृथिव्याः नामी अवस्थितम्, उत्तरवेदिमध्याग-
 ॥ पृथिव्या घेया उपरि । केन पुनरेरिरे ? ‘भुधनस्य’
 स्य ‘मज्जमा’ मननीयेन धीर्घेणान्नेन हर्षिलक्षणजेन । किं
 ? ‘तमग्नि’ हे यजमान ! त्वमग्नि ‘मीमिः’ धाग्निः स्तुति-
 ामिः आमिमुष्येन स्थित्या ‘हिनुहि’ प्रेरय । तस्मिन् तस्मिन्
 न वर्तमानमग्निहोत्रादी, यथा भृगवः ईरितवन्तः, तथा ‘स्व’
 एव एव गृहे, मा कस्यचिदार्थिज्येऽवस्थित इत्यभिप्रायः ।
 उणं पुनरग्निमाहिनुहि ? ‘य एको वस्तः’ एक एव यो
 धनस्य दाता । ‘वरुणो न’ वरुण इव, यथा वरुणः
 न्तर्गतानां धनानाम् इष्टे, एवं यः सर्वस्येव धनस्य ‘राजति’
 इत्यर्थः । राजतिरेष्वर्घ्यकर्मसु पठितः,—“क्षियति (३),
 (४)”—इति । “एरिरे—इति” “ईरिः” अर्घं धातुर्गति-
 —“ईरि (७६), जयति (८१)”—इति गतिकर्मसु पठितम् ।
 त्वमाहोपसर्गेण “उपसृष्टोऽभ्यस्तः” च, पुनः पुनरिति-
 त्वर्थः ॥ २ (२३) ॥

इव स्मै न वस्त्रमग्निं न तापुमनु क्रोशन्ति क्षितयो

भरेण । नीचायमानं जसुरि न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुम
यूथम् ॥ अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमायिनं वस्त्रं
वस्तेस्तापुरिति स्तेननाम संस्थानमस्मिन् पापकर्मि
नैरुक्तास्तस्पतेर्वा स्यादनुकोशन्ति क्षितयः संग्रामेषु ।
इति संग्रामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा नीचायमानं नीचैरयम
नीचैर्निचितं भवत्युच्चैरुच्चितं भवति जस्तमिव श्येनं श्रे
ष्ठं सनीयं गच्छति । श्रवश्चाच्छा पशुमच यूथम् । श्र
वश्चापि पशुमच यूथं प्रशस्तां च यूथं च धनं च यूथं चै
वा यूथं यौतेः समायुतं भवति । इन्धान एनं जते
स्वाधीः । गृणाति मन्दी मन्दतेः स्तुतिकर्मणः । प्रमन्दिने
पितुमदर्चता वचः । प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचो गौर्वा
ख्यातः ॥ ३ (२४) ॥

“जसुरिः (५१)” — इति । एतदनवगतम् । “जस्तम्” —
इत्यथगमः । “उत स्मैनं” — इति निगमः (अ० सं० ३, ७, १७
५) । वामदेवस्यार्थम् । अष्टुप् । दधिकाष्णे सुक्ते । अथि
काया केन्द्र एष, धायुर्षा मध्यस्थानत्वात् । ‘उत स्मैनम्’ म
मिन्द्रम् ‘अनुकोशन्ति’ आभिमुख्येन कन्दन्ति, आहूय
‘क्षितयः’ मनुष्याः । कः ‘भरेण’ संग्रामेषु । कथं पुनः

कन्दन्ति ? 'वस्त्रमयि न' वस्त्रापहर्तारमिव 'तायुम्' यथा केचि-
ज्जनाः कञ्चिद्वस्त्रापहर्तारं तायुं दृष्ट्वा कञ्चिदन्यमात्मनस्त्राणार्थ-
मभिकन्देयुः, एवमेतमिन्द्रम् अभिकन्दन्ति संग्रामेषु, 'परिस्पृश-
मानास्त्राणार्थमात्मनः ।' किञ्च, अपि चैनं तायुं 'नीचायमानं'
नीचैर्गच्छन्तं 'जसुरि न' जसुरिमिव, "जस्तमिव" 'श्येनं' यदम्,
ह्रायुतन्तुना य एष याजिक इति प्रसिद्धो राज्ञाम्, स हि यद्वत्पा-
दुत्पतितुमत्यर्थं न शक्नोति, नीचैरेव गच्छति, मत्वा च शराका-
दीनि हिनस्ति सखामि । स यथा जनैरभिकन्द्यते, तथा चैन-
मभिकन्दति । आह,—कमर्थमभिसन्धाय ? इति । उच्यते,—
'अथञ्च मच्छ' कर्त्तव्याभिसन्धाय, कथं नाम धूयेमहि ? प्रशस्ये-
महि जितमेभिरित्येतमर्थमभिसन्धाय । 'पशुमथ यूथम्' अनेक-
पशुजातिसंयुतं पशुयूथमभिसन्धायैतत्स्माकं स्यादित्येवमभिकन्द-
स्तित्येव समस्तार्थः ॥

अथैकपदनिर्द्दतम् । - "वस्त्रं वस्तेः" आच्छादनार्थस्य (अदा०
आ०), तद्व्याच्छाद्यते । "तायुरिति"—एतत् "स्तेननाम"
"संस्तनान्" संहतम् "अस्मिन् पापकं" भवति "इति" एवं
"नैवका." मन्वन्ते । "तस्यतेः वा स्यात्" क्षयार्थस्य (दि०
प०), उपक्षीणो हासी भवति, अधार्मिकत्वात्, परलोकमनपेक्ष्य
कल्पयति कर्माणि । शिष्यो मनुष्याः । "अर इति संग्रामनाम"
त्रियन्ते तस्मिन् योद्धारः "दृष्टेः वा" ह्रियन्ते हि तस्मिन् जीवि-
तानि, धसूनि च । "श्येनः शंसनीयं गच्छति" शीघ्रत्वात् ।
"यूथं यीतेः" तद्धि "समायुतं भवति" एकत्र मिश्रीभूतं स्त्रीपुरुष-

यात्तवृद्धैः पशुभिः ॥ एषमिह नीचायमानं श्येनमिरयनेन सम-
न्धाज्जातुरिर्यद्वा इत्युपपद्यते न ह्ययद्वाः श्येनो नीचैरप्यते ।

“जरते (५२)” — इति । एतदनवगतम् । धातोस्वर-

प्रवृत्तिरेवानवगमः । “दिवस्परि प्रथमं” जशो अग्निरस्सु द्वि-
परि ज्ञानवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा भजस्रमिन्धान एतं ज्ञते

स्वाधीः ॥” — इति (श्रु० सं० ७, ८, २८, १) । एतत्प्रिर्नाल-

न्दनः, नम्येयमार्गम् । उक्तस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता ।

‘दिवस्परि’ ‘दिवः’ द्युल्लोकादित्यर्थः । ‘प्रथमम्’ मयम् ‘अग्निः’

‘जशो’ भादित्यात्मना । ‘द्वितीयम्’ ‘असन् परि’ भस्मदधि-

भस्मनो जायते, पार्थिव्यात्मना । ‘तृतीयम्’ ‘अप्सु’ भन्तरिक्षलोके

‘पंचम्या’त्मना जायते । “आपः” — इति तन्तरिक्षनामसु पठितम् ।

नृणां मनस्यपस्थितः ‘नृमणाः’ नृषु या मनोऽस्य, स नृमणाः ।

षोऽपमेक एष त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेव इगुणयुक्तं ‘स्वार्थः’

शौभनर्थाः ‘इन्धातः’ ‘भजस्रं’ नित्यं ‘जरते’ मूर्त्ति, यः, स एव

‘स्वार्थः’ गुरुवत् इत्यर्थः । इन्धानो हि किमन्यन् मृत्युतेः कुर्यात् ।

तस्मात् “जरते” — इत्याग्य शब्दस्य “गृणाति” — इत्यर्थं उपपद्यते ।

“मन्दिने (५३)” — इति । एतदनवगतम् । “मन्दिने”

इत्युपपद्यते ।

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविदानीयसूक्तस्य प्रथमैषा ।
 हे स्तोतारः ! 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत, पूजयत । 'मन्दिने'
 मन्दनीयाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा इन्द्राय । 'पितुमत्'
 मद्रसंयुक्तं 'धवः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? कृष्णस्य मेघस्य
 मर्मभूता ध्रुवः 'निरहन्' नीचैरहन्, निरामयदित्यर्थः । केन ?
 मृजिभ्रानां मृजुरेषाधक्षितो लक्ष्ये यः खनति गच्छति इति
 जिभ्वा ध्वजः, तेन निरामयत् । 'मवस्यधः' मघनमात्मानो
 हणमिच्छन्तः, तर्पणं वा । योऽयमेवमप्रभाय इन्द्रः, तमिमं
 'धणं' धर्षितारम्, 'धज्जक्षिणं', धज्जबाहुम्, 'मरुत्वन्तं' मरुत्व-
 तम्, 'सख्याय' सखिभाषाय 'हयामहे' तासु तासु क्रियासु
 हयामहे इत्यर्थः ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्रवः
 र्वत"—इत्येतस्माद्वाक्यसम्यग्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ॥
 "गौः (५४)"—इति । एतदनेकार्थत्वादिह समाह्वयम् ।
 ॥ चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तान् "ध्याष्यातम्" ॥ ३ (२४) ॥

अत्रा ह गो॒रमन्व॑त॒ नाम॒ त्व॒ष्टुरपी॑ष्यम् । इ॒त्या
 द्रम॑सो गृहे ॥ अत्र ह गोः सम॑र्मस॒तादित्य॑रश्मयः स्वं
 प्रापी॑ष्यमप॒चितम॑गतमपि॒द्वितम॑न्तर्हितं वा॒मुग्र॑ चन्द्रम॒सो
 गातु॑र्वा॒रुष्या॑तः (गा॒तुं कृ॒णवन्नु॑प॒सो ज॒नापे॑त्यपि
 तमो॑ भवति) दंस॒यः कर्मा॑णि दंस॒यन्त॑ ए॒नानि॑ । कु॒त्साय॑
 रन्न॑श्च दंस॒य इत्य॑पि नि॒गमो॑ भवति । स तु ता॒य

स्रुक्तम् । अथवाऽयमन्योऽस्यार्द्धस्यार्थः,—हे उन्नेतः !
 प्रक्षारय, तं हरितवर्णं सोममनेन कलशेन । क ! द्रोणकलशस्योपरि । यूयमपि च हे होताः ! आसि-
 एनं सोमं 'वाशीमिः' 'धाग्मिः' स्तुतिलक्षणाभिः 'तक्ष-
 रत, यदस्यायन्नियमपूर्णं, तन् स्तुतिभिः पुनर्वाच्यं
 'अश्मन्मयीमिः' व्यापनसमर्थमिति स्वार्थः । यूयमपि हे
 ध्येयः ! पूतमेतमुद्रावृत्तिः, सोमं 'परिष्वज्य' ग्रहेण, स्व-
 च । 'कक्ष्याभिः' अङ्गुलीभिः, अङ्गुलिभिरेव हि पा-
 सोमो गृह्यते । यदेव चेदं ग्रहणमेव एव तस्य परिष्व-
 'परिष्वज्य च गृह्णत्या एनं सोमम् 'उमे' हविर्दानि-धुरी' 'प्र-
 'धहिम्' इष, घोदारमिव, अनङ्घ्राहं 'युनक्त' एनं सोमं सा-
 र्थः । स हि सोमो हविर्दानधुरोः अधस्तात् खरे सा-
 एतस्मादेव चानुहुद्वयोजनदेशं प्रति सामान्याद्वहिमिव युनक्तं
 लुप्तोपममुपपद्यते । अत्र "वाशीमिस्तक्षते"—इति लक्षण-
 अश्मन्मयो वाश्य एता प्रायाख्या इति प्रथमस्यार्थस्योपपत्ति-
 एतस्मिन्नर्थे 'आ त् विज्य'—इत्यासेकशब्दो गौणः, न हि सौ-
 श्रुताम् अनभिपुतानाम् आसेकोऽस्ति कठिनत्वात्, तस्मादेत-
 र्थे प्रक्षेपणमात्रमेव सिद्ध्यनेत्यर्थः । अथवा 'आसिञ्चत
 द्रोणस्थे'—इत्यतोऽनन्तरं वाशी शब्दः श्रूयमाणो वाङ्मन-
 त्येनाप्युपपद्यते एव, सोमो हि द्रोणकलशस्योपरि आसिञ्च-
 धाग्मिः स्तूयते । एवमर्थद्वयमभिप्रेत्य उभयथा न-
 कम्,—“वाशीमिश्ममयीमिरिति वा धाग्मिरिति वा”—इ-

‘अयमपीतरो हरिः’ मर्कटः, ‘एतस्मादेव’ इति, हरित-
वाद्धरिरुच्यते, ‘शिरीषकुसुमप्रख्याः केचित् पिङ्गलकप्रभाः,
ः’—इति ध्रुवन्ते रामायणे ॥

‘विद्युणस्य (४५)’—इति । एतदनयगतम् । ‘विषमस्य’—
गमः । ‘न यातय इन्द्र जूजुवुर्नो न चन्दनाः शपिष्ठ येद्यामिः ।
खदुर्व्यो विद्युणस्य जन्तोर्मा शिस्तदेवा अपि शुर्कुतं न ॥’—
(मह० सं० ५, ३, ३, ५) । पतिष्ठस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् ।
यमानसूक्ते माध्यन्दिने सपने शस्यते । हे भगवन् ! ‘इन्द्र !’
; कुद यथा ‘न’ इममस्यग्रं ‘यातयः’ यातयितारः, यद्यपि-
रिः, केचिदपि ‘जूजुवुः’ भागच्छैयुरित्यर्थः ? किञ्च, हे ‘शपिष्ठ’
ष्ठ ! य एते ‘चन्दनाः’ चन्दितारः, लाड(ट ?) मीडादयः, जानपदीमि-
मिः’ आहूतिमिर्युक्ताः, किं ब्राह्मणाः एते स्युः, उतान्यजा-
ः केचिदिति ? अथवा आवेदितव्यामिः प्रवृत्तिमिः युक्ताः न

बालवृद्धैः पशुभिः ॥ एषमिदं नीचायमानं द्येनमिद्येन सन्
न्याजसुरिर्वन्द इत्युपपद्यते न ह्ययम् द्येनो नीचैष्यते ।

“जरते (५२)” — इति । एतद्वनवगतम् । घातोस्वर
प्रवृत्तिरेवानपगमः । “दिवस्परि प्रथमं” जहो अग्निस्सु द्वितीयं
परि जातवेदाः । तृतीयमपसु नृमणा अजस्रमिन्धान एतं उतै
स्वाधीः ॥” — इति (ऋ० सं० ७, ८, २८, १) । यत्सप्रिनाल-
न्दनः, तस्येयमार्यम् । उक्तस्याग्नेरुपस्थाने विनियुक्ता ।
‘दिवस्परि’ ‘दिवः’ द्युलोकादित्यर्थः । ‘प्रथमम्’ अयम् ‘अग्निः’
‘जहो’ आदित्यात्मना । ‘द्वितीयम्’ ‘असन् परि’ असदधि,
असतो जायते, पार्थिवात्मना । ‘तृतीयम्’ ‘अप्सु’ अन्तरिक्षलोके
‘वेद्युतात्मना जायते । “आपः” — इति अन्तरिक्षनामसु पठितम्
नृणां मनस्यवस्थितः ‘नृमणाः’ नृदु वा मनोऽस्य, स नृमणाः
योऽयमेक एव त्रिषु स्थानेषु जायते, तमेव इगुणयुक्तं ‘स्वाधीः’
शोभनधीः ‘इन्धानः’ ‘अजस्रं’ नित्यं ‘जरते’ स्तौति, यः, स एव
‘स्वाधीः’ सुप्रज्ञ इत्यर्थः । इन्धानो हि किमन्यत् स्तुतेः कुर्पाद ।
तस्मात् “जरते” — इत्यस्य शब्दस्य “गृणाति” — इत्यर्थं उपपद्यते ।
“मन्दिते (५३)” — इति । एतद्वनवगतम् । “मन्दते”
स्तुत्यर्थस्य । ‘मन्दनीयः’ स्तुतिमान् वेत्यर्थप्रतीतिः । “मन्दति
(१८), शंसति (२५)” — इति स्तुतिकर्मसु पठितम् । “मन्दिते
पितृमद्वचनां यजो यः कृष्णगर्भा निरहन् नृजिघ्रणा । अथ-
पूषणं यमदक्षिणं मरुतपन्तं सुष्याय हवामहे ॥” —
मं० १, ७, १२, १) । इत्सस्येयमार्यम् । छन्दोमे-

तीयेऽहनि मरुत्पतीये शस्त्रे निविद्वान्त्यसूक्तस्य प्रथमेण ।
 स्तोतारः । 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चारयत्, पूजयत् । 'मन्दिने'
 न्दनीषाय, स्तुत्याय, स्तुतिमते वा इन्द्राय । 'पितुमत्'
 त्संयुक्तः 'पचः' । 'यः' इन्द्रः, किं करोति ? कृष्णस्य मेघस्य
 निभूता भयः 'निरहन्' नीचेऽहन्, निरगमयदित्यर्थः । केन ?
 'मृजिभ्यता' मृजुरेयायशितो लक्ष्ये यः स्वनति गच्छति इति
 मृजिवा यज्ञः, तेन निरगमयत् । 'मघस्यघः' मघनमात्मनो
 क्षेममिच्छन्तः, सर्पणं वा । योऽयमेघमग्नाय इन्द्रः, तमिमं
 वृषणं वर्षितारम्, 'घञ्दक्षिणं, घञ्जगद्गम्, 'मरुत्पन्तं' मरुत्स-
 हेतम्, 'सख्याय' सखिभाषाय 'दधामहे' तामु तामु क्रियासु
 राह्वयामहे इत्यर्थः ॥ एषमेतस्मिन् मन्त्रे "मन्दिने पितुमद्वचः
 प्रार्चत" — इत्येतस्मादाश्रयसम्बन्धादिन्द्रविशेषणमेतदित्युपपद्यते ॥

"गौः (५४)" — इति । एतदनेकार्थत्वादिह समान्नातम् ।
 यथा चैतदनेकार्थत्वं तथा पुरस्तात् "व्याख्यातम्" ॥ ३ (२४) ॥

'अथा ह गोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्था
 चन्द्रमसो गृहे ॥ अथ ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्यं
 नामापीन्यमपचितमपगतमपिदितमन्तर्हितं वामुश्च चन्द्रमसो
 गृहं गानुर्ग्याख्यातः । अनापेत्यपि

नैनमधोत्पद्यतिः । सतुजाय नैनमदतिरमोत्पद्यतिः ।
 इत्यादौ च दन्तेनिरुद्धोपघाद् विपरिताम् । गृहस्थे च
 इत्येवास्मि । गृहस्थे यथातथा देवपीय पीयते हि वा
 विपुले पात्राण्यिष्यो विपुलान् । समान्या विपुले
 अन्ते । समानं सम्मानमात्रं भवति मात्रा माना
 व्याख्यातमन्तोऽन्तेऽर्धमिति पृथग्भावस्य प्रव
 भवत्यथाप्यधोत्पद्ये दृश्यते । ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः
 ऋधुवन्नयाक्षीक धुवन्नशमिष्ठा इति चास्या इति चास्येति
 चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्यादेशे तीव्रार्थतरमुदात्तमस्ती
 योऽर्धतरमनुदात्तम् अस्या ऊ पु ण् उप सातये भुवोऽर्धे
 लमानो ररिवा अजाश्च (थवस्पतामजाश्च) ॥ अस्यै नः
 सातयः उपमवाहेलमनोऽक्रुध्यन्नरिवात्रातिरभ्यस्तोऽजाश्चेति
 पूषण माहाजाश्वाजा अजना अथानुदात्तम् । दीर्घापुरस्या
 यः पतिर्जीवाति शरदः शतम् । दीर्घापुरस्या यः पतिर्जीव
 स शरदः शतं शरच्छृत्वा अस्यामोपधयो भवन्ति शीर्षा
 आप इति वाऽस्येत्यस्या इत्येतेन व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

यत्तुम्,—“अथाप्यस्यैको रश्मिधन्त्रमसं प्रति दीप्यते,

•—• सोऽपि गौरित्युच्यते,—‘अत्रा ह गोरमन्यतेति’ तदुपरि-

‘अतम्’ उदकमस्मिन्नस्तोति, एवमेव ‘मन्वाणाः’ ।
 ‘यददिरुः’ विदारितवन्तः ‘यन्’ मेव काले काले । ‘य’
 मेघे विदारिते ‘दशस्यन्’ दशस्यन्ति ‘उपसः’ माध्यमिकाः
 एव पूजनार्थं बहुवचनम् । किं दशस्यन् ! ‘अपः’ ‘अ’
 अहिनिवासिन्यः, मेघनिवासिनीरित्यर्थः । ताश्च
 ‘रिणन्’ आगच्छन्, पृथिवीलोकम् । तदेतत् सर्वमपि
 क्रियते । किं पुनरप्यमुदिश्य त एव कुर्यन्ति ? ‘मन्मद’
 मानाः, ‘कुत्साय’ पृथिवीं हन्तते, कृषीपलाय, ‘दंसय’
 कर्माणि सफलानि कर्तुम् । अत्र ‘दंसयः’—इत्येतत्
 “कर्माणि” उक्तानि । दासैः कर्मकरैः, ‘दस्यन्ते’
 कर्मकरा दासा इति । बाहुव्याड् भाष्यकारेण
 नोदाहृतः ॥

“तृताय (५७)” — इति । एतदनवगतम् । “तृताय” ।
 गमः । “यस्मै त्व मा यजसे स साधत्यनर्था क्षेति दधते !
 र्व्यम् । स तृताय नैनमभोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रि
 पुयं तय ॥” — इति (श्र० सं० १, ६, ३०, २) । कुत्साय
 मार्पम् । महामते आग्निमास्ते शस्त्रे जातयेदस्ये सुके शस्य
 दे भगवन् ! ‘अग्ने !’ ‘यस्मै’ यजमानाय ‘त्वम्’ ‘आ’
 ‘यजसे’ देवान्, होतृत्वेऽवस्थितः । ‘सः’ एव ‘साधति’ स
 यस्यात्मनोऽभिप्रेतार्थम् । किञ्च, स एव ‘अनर्था’ दधत्य
 अनाधितः कञ्चिदन्यम्, स्थेनैव महिमायुक्तः । ‘क्षेति’ निवर्तते
 शुष्मवदनुग्रहात् । स एव ‘दधते’ धारयते ‘सुधीर्य’ शोभनम्

चैते 'स्रसारी' भगिन्यो, सद्गोत्पत्तित्वात् । 'युवतीमवन्ती'
मश्रीमवन्ती, परस्परसम्भोगेन । 'आदु उ द्रुधाते मिथु-
नाम' इति । अथैवमेते 'वियुते' च सम्मिश्रीभूते च सत्प्यो,
पृथिव्यौ, द्रुधाते इव, प्रथयत इव, स्तोस्तृणां 'नाम' नामानि,
ततः 'मिथुनानि' द्विपवनसम्पन्नानि स्तुतिनामभिः,—स्रधे
पुरन्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति ॥ एषमेतस्मिन् मन्त्रे
भूते"—इत्यस्य पदस्य चायापृथिवीविशेषणत्वम्, चाया-
धीशब्दश्चात्राध्याहार्यः, 'दूरे अन्ते"—इत्येवमादीनां तथो-
त्पत्तिर्दृष्टमात् ॥

"मृधक् (६०)"—इति । अनेकार्थम् । "मृधमिति पृथः
पथस्य प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येदं प्रवचनं
इति, सोऽनेन प्रीक्यते इत्यर्थः । "यदिन्द्र दिवि पार्थ्व्यं यद्-
यद्वा स्वे सद्गते यत्र यासि । अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वा न
तोयाः पाहि गिर्यणो मदद्भिः ॥"—(श्र० सं० ४, ७, १२, ५) ।
राजस्येयमर्थम् । पृथ्व्यस्य पश्चमेऽहनि मरुत्वतीये निचिह्नानीये
दं शस्यते । हे भगवन् ! 'इन्द्र !' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि'
लोके 'पार्थ्व्यं' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यद्वा' यदि मृधक्
मिथ इत्यर्थः । 'यद्वा' यदि वा 'स्वे सद्गते' अन्तरिक्षलोकेऽव-
स्थितः । 'यत्र यासि' क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि
यतो वेद, तव स्थानं यत्रासीति । किं बहुना, यत्र यत्रासि
वस्थितः, 'अतः' अतस्तु 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि । 'नियुत्वा न'
पुनर्भूत्वा । यस्त्वमेवमप्रभावः, त्वां नु व्रीमि,—हे 'गिर्यणः'

न यथा देवानाम्, तं 'चयसे' "चातयसि" नाशयसि ।
 भ्रद्धानो यथा, तस्मै देवान् यजते अनुददासि धामम्,
 त्यमेवं करोषि, तस्मात् ते पापबुद्धयः त्वां सम्यक् न
 मित्रायः । यो हि दुर्युद्धिः दैवपिपाकः
 स्यात् ? चातय यथासौ ॥ तस्मात् 'चयसे'—इत्येव
 "चतयतिः" नाशने इत्येवमस्थापिते नाशनार्थो भवतीत्युप
 "चातयतिर्नाशने"—इति हि वक्ष्यति । लोकेऽपि च
 देशादुद्यातित इति । तस्मादुपपद्यते ॥

"चियुते (५६)"—इत्येतदेकमेव समस्तयोर्द्वयोरपि
 पृथिव्योरभिधानम् । "चिययनात्"—इति निर्वचनम् ।
 मिथुनार्थः (भद्रा० प०)
 भवति, विमिश्रोभूते इत्यर्थः । "इमे ये सहास्ता ते
 ग्यैतामिनि द विम्रायते" । "समान्या चियुने दूरे भन्ते
 तन्पुत्राङ्गुके । उत ससाय शुषती भवन्ती भादु
 मिशुनानि नाम ॥"—इति (श्रु० सं० ३, ३, २५, २) । विद्या
 स्वेवमार्गम् । धीश्वदेये गूक्ते । 'समान्या' समान्यारिने
 पृथिव्या, समान्तरादिभाषे । 'चियुने' ॥ विमिश्रोभूते । 'दूरे'
 च, न हि पापापृथिव्योरन्तोपऽस्तिरस्ति । 'भूये पदे' सन्
 पवनम्, अन्तर्निष्ठविषयम्, भूयं शाश्वतम्, एतस्मिन् पदे
 भूयं, अन्तर्निष्ठस्य स्वार्थं भाम्नि, प्रणिङ्गद्वामावात्, तस्यैव
 पापविषयोः प्रणिष्टा, तस्मिन्नेन 'तस्यनुः' स्थितवर्था ।
 "आगच्छे" आगच्छार्थात्, इयं समधिपता प्रति ।

चैते 'ससारौ' भगिन्यौ, सहोत्पत्तित्वात् । 'युधतीमघन्ती'
मथीमघन्त्यौ, परस्परसंभोगेन । 'आद् उ द्रुधाते मिधु-
नाम' इति । अथैवमेते 'विपुते' च सम्मिथीभूते च सत्यौ,
आपृथिव्यौ, द्रुधाते इव, प्रययत इव, स्तोस्तृणा 'नाम' नामानि,
अतः 'मिधुनानि' द्विवचनसम्बद्धानि स्तुतिनामभिः,—स्वधे
पुत्न्धी (२)"—इत्येवमादिभिरिति ॥ एवमेतस्मिन् मन्त्रे
भूते"—इत्यस्य पदस्य चावापृथिवीविशेषणत्वम्, चावा-
चीशब्दश्चात्राध्याहार्यः, 'दूरे अन्ते"—इत्येवमादीनां तथो-
त्तदर्शनात् ॥

"मृधक् (६०)"—इति । अनेकार्थम् । "मृधगिति पृथः
प्रत्यय प्रवचनं भवति" पृथक्त्वमेव पृथग्भावः, तस्येद् प्रवचनं
ति, सोऽनेन प्रोच्यते इत्यर्थः । "यदिन्द्र दिवि पार्य्यं यद्-
यद्वा स्ये सद्ने यत्र वासि । अतो सो यज्ञमवसे नियुत्वान्
तोषाः पाहि गिर्वजो मरुद्भिः ॥"—(ऋ० सं० ४, ७, १२, ५) ।
ब्राह्मणस्यैवमात्रम् । पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि मरुच्यतीत्ये निविदानीत्ये
रास्यते । हे भगवन् ! 'इन्द्र !' 'यत्' यदि त्वं 'दिवि'
लोके 'पार्य्यं' पारणीये स्थानेऽवस्थितः, 'यद्वा' यदि मृधक्
गिथ इत्यर्थः । 'यद्वा' यदि वा 'स्ये सद्ने' अन्तरिक्षलोकेऽव-
स्थितः । 'यत्र वासि' क्वचिदन्यत्रैव स्थानेऽवस्थितः, को हि
अतो वेद, तव स्थानं यत्रासीति । किं बहुना, यत्र यत्रासि
वस्थितः, 'अतः' आगत्य 'यज्ञम्' 'अवसे' रक्षसि । 'नियुत्वान्'
युयुत्वा । यस्त्वमेवमप्रभावः, त्वां नु प्रवीयि,—हे 'गिर्वजः'

गीर्भिः सम्मजित ! स हि मृताः सम्मजति,
सम्मज्यते, 'सजोपाः' सज्जोषणः सप्रीतिः,
पिवेतं सोममसृग्प्रतम् । एवमेके
व्याचक्षते ॥

अपरे पुनर्य एवैव भाष्यकारेण निगमः पठितः—
गयाः"—इति, अत्रैवेती द्वावप्यर्थाविति मन्यन्ते, तथापि
प्यामस्तस्यामेवर्चिं "अथापि" अथमेवमृधनिति शब्दः
"अृध्नोत्यर्थे" अपि "इश्यते"—"अृधगया अृधगुताशमिष्टा
इत्यस्मिन् मन्त्र । "एवं हि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्मन्त्रे
मवृणीमहीद । अृधगया अृधगुताशमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुपनी
विद्वान् स्वाहा ॥"—इति (य० वा० सं० ८, २०) । समिष्टा
सौमिकेषु चिनियुक्ता । तत्र श्लोकम्,—“एतौ विश्वामित्रो वा
रणी भवश्यत्”—इति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'यत्' प्रयो
दिश्य 'अथ' 'प्रयति' प्रोत्सर्पति एतस्मिन् 'यज्ञे' 'यवम्' 'अ
महि' दृतयन्तः 'होतारं' त्वाम् । "अग्निर्देवो देव्यो होता"—
भूयते । किं पुनस्तत् प्रयोजनम् ? इति । कथं नामाह्वयमप्यवशात्
दृतं देवतावृत्तिसमर्थं यद् कुर्व्यादशान्तमपि च यद् विगुणं वा
किञ्चिन् सच्छमयित्वा समृद्धमेव कुर्व्यात् ? इति, तथोक्तम्
यथाशास्त्रमेवास्माकं त्वया कृतम्, अत इदानीं परिसमाप्ते
स्मिन् यागे प्रत्यभाष्यसे अस्माभिः,—‘अृधगयाः’ त्वम्, अल्पम्
दुतम् अस्माभिः दधिः, 'अथक्' एव अृद्धमेव, देवतावृत्तिसमर्थं
कुर्वन् 'अथाः' त्वं यागमकार्षीरित्यर्थः । किञ्च, 'अृधगुता

॥' अपि च यदपि किञ्चिद्विगुणम् अकार्षम्, ययमेतस्मिन् यदे, पि सर्वमेव समृद्धं सगुणमेव कुर्वन्, पापमस्य यज्ञस्य अश-
 ङ्गः स्विष्टकृष्टूपेण शमितवानसि । यस्त्यमेतदकार्षौरस्माकमे-
 स्मन् यदे, तै, त्वां प्रवीमि,—एतदेव मयैतेषां कर्त्तव्यमित्येतत्
 हान् 'प्रज्ञातन्' प्रकर्षेण ज्ञान् अस्माकमात्मन उपरि भर्त्ति
 : पुनः 'उपयाहि' उपागच्छ 'यज्ञम्' ॥ एवं तावदैकेषाम्
 धनयाः, ऋधगुताशमिष्टाः—इत्येती द्वावपि “ऋधक्” शब्दौ
 ज्ञोत्यर्थायैव । एतस्मिन्नर्थे, ऋधक्छब्दस्य पृथग्भाषार्थत्ये
 दिन्द्र द्विपि पार्थ्यं यद्भक्—इत्येतदुदाहरणम् । अन्ये
 र्मिन्यग्ने,—“ऋधगयाः ऋधगुताशमिष्टाः—इत्येतयोरेव
 अक्षुब्धयोः पूर्वः पृथग्भाषार्थः, उत्तर ऋध्नोत्वर्थ इति । तदेत-
 पद्यते, मिथाप्यपि हर्षापि हुताग्नि सन्ति, त्यमग्ने ऋधक्
 शौच कृत्वा ततो देवानयाक्षीर्त्त ते सम्मोदोऽस्तीत्यभिप्रायः ।
 ऋधगुताशमिष्टाः—इत्येव यथाव्याख्यात एव । पूर्वस्त्वर्थः
 धीवान्, यत्र द्वावप्येताऋध्नोत्वर्थविधेः,—“ऋधगयाः” “ऋध-
 ताशमिष्टाः—इति । किं कारणम् ? “यथाप्युध्नोत्वर्थे”
 इत्ये—इति एवमुपन्यस्य भाष्यकारेण ततोऽयमुपासो निगमः,
 —“ऋधगया ऋधगुताशमिष्टाः—इति, एवञ्च निरुक्तम्—
 ऋध्नोत्वयाक्षीर्त्तुवन्नशमिष्टाः—इति । तस्मान् द्वावप्येता-
 ध्नोत्वर्थवित्येतदेव साधीयः ॥

“अस्याः (६१)”—इति, “अस्य (६२)”—इति च । पदद्वयं
 ग्रीष्मसविषयम्, स्वरुतात् विशेषात् प्रधानाभिधायि वा भवति ।

सागुगसायने । तस्य दक्षिणायां पत्नी । तस्मात् "ईर-
मस्या यः पतिः"—इति, कस्तुरासाम् ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते,—“तस्य” “मस्या” द्वि “श्रुता” वा
“भोगघणो भयनि” —इति, “शीर्षां माय इति वा” वागु-
प्रवृद्धानि श्रोतांसि शरदि विरतिर्लभ्यते । “मस्य-इति” एव
एवं पुंविषयम् पठ्यन्तां “मस्याः—इत्येतेन” एतेन ।
व्याख्यातम् ॥ ४ (२५) ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य आता मध्यमो
अस्त्यश्वः । तृतीयो आता घृतपृष्ठो अस्यात्रापश्यं विगति
सप्तपुत्रम् ॥ अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयि
होतुर्होतव्यस्य तस्य आता मध्यमो अस्त्यश्वो वा
भरतेर्हरतिकर्मणो हरते भागं भर्त्तव्यो भवतीति वा हवीरं
आता घृतपृष्ठो अस्यायमग्निस्तत्रापश्यं सर्वस्य पातारं वा
पालयितारं वा विद्वति सप्तपुत्रं सर्पणपुत्रमिति वा सप्त सुता
सङ्ख्या सप्तादित्परश्मयइति वदन्ति ॥ ४ (२६) ॥

यद्येयोक्तम् “उदात्तं प्रथमादेशो, अनुदात्तम् अन्यादेशो”—इति
तदेवात्रापि लक्षमित्यभिप्रायः । उदाहरणमात्रं प्रदर्श्यते,—“अस्य
वामस्य ०—० सप्तपुत्रम्” । अस्यवामीयमेवेदं सूक्तम् । दीर्घतमस
आर्यम् । तार्त्तीयसप्तने महामते घैश्चदेवे शस्त्रे शस्यते । ‘अस्य’
सूर्यस्य ‘वामस्य’ ‘वननीयस्य’ स्तुतिभिः, ‘पलितस्य’ ‘पाल-

तुः" अयं हि सर्वमेवेदं जगत् पालयति । 'होतुः' "हातव्यस्य"
 हानार्हस्य । आह, तस्य किम् ? इति । उच्यते,—योऽयमेवं
 त्वणः आह,—तस्य 'ज्ञाता' "मागहता" "मर्त्तव्यो वा"
 येन, 'मध्यमः' मध्यमस्थानः 'अस्ति' विद्यते । कतमः ?
 ऽयम् 'मध्यः' "मशनः" व्यापनो वायुरित्यर्थः, स हि घुलोका-
 देत्येनोदरेन ध्रियते, हरति शोक्कं घुलोकात् । 'तृतीयः' 'अस्य'
 योः 'ज्ञाता' हविर्भागहतां वा, वेन्द्रान्ने हविषि संस्तुतो वा,
 तृष्टः' घृतेन स्पृष्टः, भाज्यस्पृष्टः, "मयम्" एव "मग्निः" पृथि-
 स्थानः । 'सहस्रिणः' वायोः, सर्वस्यादि वायुः बलवान् ।
 ऽप्य सहस्रस्य निधुक्तमश्वानामस्तीति सहस्री वायुः, "मा
 निधुक्किः श्रुतिर्नाभिरध्वरं सहस्रिर्णामि"—इति (श्रु० सं० २,
 २४, १) । ध्रूयते वायव्ये मन्त्रे । वायुः, आदित्यः, अग्निः,—
 येयं परिसंख्याय वायोस्तृतायोऽभग्निर्मयति, वायुरपि च
 योतिरेव, "वायुना उयोनिश"—इति धिगायते । तत्रैतस्मिन्
 ॥ चिमले ज्योतिषि, प्रधानध्वेनैतमेवाहमपश्यमिति । 'पिश्-
 तं' पिश्यस्य सर्वस्य जगतः पालयितारम् । कतमम् ? य
 तः 'सप्तपुत्रः' सूर्यपतमेवाहमत्र प्रधानेनापश्यमित्येषमे-
 स्मेव मन्त्रे । सूर्यः प्रधानः, सूर्ये सूर्याधिकारान्, तस्मात्
 'स्य पामस्य'—इत्येषः "अस्य"—शब्द मस्तोदात्तः । वायुरग्रा-
 यणम्, तस्मात् 'तृतीयो ज्ञाता पृतृष्टः अस्य,—इत्येषः "अस्य"
 -शब्दोऽनुदात्तः ॥ एवमेकस्मिन्नेवास्मिन् मन्त्रे उदात्तानुदात्ता-
 त् "अस्य"-शब्दो प्रधानप्रधानपित्र्यावित्येकमेवोदात्तरणम् ॥

आह,—‘तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य’—इत्यनेन शब्देन सूर्य एव कस्माच्च सम्बध्यते ? अपि च “तृतीय” प्रकृतानुवक्रमाविरोधेनैवमेव सुखतरा योजना भविष्यति । —‘अस्य चामस्य’—इत्येतदन्तोदात्तं पदमितरदन्यत् भ्राता घृतपृष्ठः अस्य’—इति प्रधानरूपमेव सत् । ॥ १७ ॥
 स्वरुदादिशेषादर्थश्रुतेनापि घायिना विशेषः प्रतीयते । आदित्यसंस्तवात् सूके प्रधानः, प्रकृतादादित्यात् तस्माद्वायुविषयमेवेदम् अस्येति द्वि-
 पदमनुदात्तं सम्पद्यते । अतः सुतरामुपपन्नं भवति “प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्यादेशे”—इत्यत्र प्रधानाप्रधानाबुध्येते इति । अन्ये तु मन्यन्ते, प्रारम्भः, तत्र यद्वर्त्तते, तदुदात्तं भवति, लक्षणेन । तद्यथा,—“अस्या ऊ पु णः (ऋ० सं० २, २, १) “अस्य चामस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)”—इति ।
 नाम, भाग्यस्य पदस्य पञ्चादादेशः, तत्र वर्त्तमानमनुदात्तं सर्वं पदान् पदस्य निघातो भवतीति हि लक्षणपिदोऽपि भू-
 तयानुदात्तत्वेनैव लक्षणेनाल्पीयोऽर्थतरामप्रधानार्थतरं भवति तद्यथा,—“दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८, ३, २५, ४) तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २, ३, १४, १)”—इति ।
 आह,—कथं सत्सम्पुत्र आदित्यः ? इति । उच्यते,—“स-
 त्वापादित्यः पुत्रः”—इत्येवमेतिहासिका मन्यन्ते । प्रकृत-
 “मृगशिरामण्डमपापचय, तस्मिन्नादित्यः सत्सम इन्द्रोऽ-

इति ह विज्ञायते” । अथवा सप्तसंख्याका युक्ता अस्य रश्मयः
पुत्राः, तेनासौ सप्तपुत्रः । अथवा नैव संख्यामिष्टायमेतत् सप्तपुत्र
इति । आह,—कथं तर्हि ? इति । उच्यते,—“सर्पणपुत्रमिति”
एवम्, सर्पणा हि तस्य रश्मयो मुहूर्त्तमप्यनवस्थापिनो यस्य पुत्राः
सोऽयं सप्तपुत्रः । “सप्त सृष्टा संख्या” पश्यः सकाशात् । एवं
सप्तसंख्योपेताः, सर्पणक्रियायोग्या वा एत एव “आदित्यरश्मयः”
आदित्यस्य पुत्राः “इति” मन्त्रविदः “वदन्ति” मन्यन्ते ॥५॥(२६)॥

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्व यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः ॥
सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकचारिणंचक्रं चकतेर्वा चरतेर्वा
क्रामतेर्बैको अश्वो वहति सप्तनामादित्यः सप्तास्मै रश्मयो
रसानभिसन्नामयन्ति सप्तैनमृषयः स्तुवन्तीति वेदमपीतर-
न्नामैतस्मादेवाभिसन्नामात् संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धर्चस्त्रि-
नाभिचक्रं ऽपृतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति संवत्सरः
संवत्सन्तेऽस्मिन् भूतानि ग्रीष्मो प्रस्पन्तेऽस्मिन् वर्षा वर्ष-
त्यासु पर्जन्यो हेमन्तो हिमवान् हिमं पुनर्हन्तेर्वा दिनोतेर्वा-
जरमजरणधर्माणमनर्वमप्रत्पृतमन्यस्मिन् यत्रेमानि सर्वाणि
भूतान्यभिसन्तिष्ठन्ते तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्वीति पञ्चारे

चक्रे परिवर्तमान इति पञ्चानुत्तया पञ्चत्तयः संवत्सरस्वेति ।
 ब्राह्मणं हेमन्तशिशिरयोः समासेन पठर आदुरपित्विति ।
 पट्टतुतया अराः प्रत्युता नाभौ पट् पुनः सद्देतः । द्वादश
 नदि तज्जराय । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मानानां माना
 मानात् प्रधिः ग्रहितो भवति । तस्मिन् सार्कं त्रिंशत्ता न
 शङ्खयोऽपिताः पटिर्न चलाचलासः । पटिश्च ह वै त्रीणि
 च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन ।
 सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च
 संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन विभागेन ॥६॥
 इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

यथा चार्यं सप्तमिः सर्पणैर्वा रश्मिभिर्युज्यते तथेयमपि
 श्रुतेतस्मिन्नेव सूक्ते “सप्त युञ्जन्ति ०—० अग्निं तस्युः”—इति
 (श्रु० सं० २, ३, १४, २) । ‘सप्त’ सङ्ख्योपेताः सर्पणा वा
 ‘युञ्जन्ति’ योजयन्त्यात्मना रश्मयः ‘रथं’ रंहणमादित्यम्, उप-
 न्नेय हासायादित्यो रश्मिभिः युज्यते, रंहणश्चासौ मुहूर्त्तमप्यन-
 वासायित्यात् । ‘एकचक्रम्’ एक एव हासाचन्तरिक्षे वर्तते
 इतराणि उपोतीनि नाशायत्येव स्वेन तेजसा प्रकाशेन । ‘एकोऽ-
 प्याश्वः, अश्वानो ध्यापनः सर्वभूतानाम् चहति’
 “... सप्तस्तुतिः, सप्तपुत्रः—इत्येवमाद्याः सप्त-

ब्रह्मणाकाः स्तुतयोऽस्य । यथवा “समास्मै रश्मयो रसानमि-
 तन्नामयन्ति”—एतस्मिन् मण्डले, इति सप्तनामा । अथवा
 “सप्तैर्नष्टुपयः (नमन्ति) स्तुवन्ति इति” सप्तनामा । “इदमर्षीत-
 रत्” शब्दः “नाम” “एतस्मादेव”—“अभिसन्नामात्” तदपि
 स्वमर्थं प्रत्यापयितुं क्रियापदस्य वा गुणमाधेनामिमुख्येन
 सप्तमति । ■ एवंलक्षणः सप्तवारी व्यापनः सप्तनामा, सर्पणैः
 सप्तमिर्वा रश्मिर्मियुक्तो यदा वहति, उद्यादारम्य यावदस्तमिति,
 तदैव वहन् निर्यस्यन्तीति उच्यते,—‘त्रिनामित्यमजरमनर्चम्’
 ‘त्रिनामित्युक्तं कालचक्रम्, चक्रनधर्मि, चक्रं चलन्मुच्यते,
 चरणधर्मि, क्रमणधर्मि वा । ‘अजरम्’ “अजरणधर्माणम्” ।
 ‘अनर्चम्’ “अप्रत्युत्तमन्यस्मिन्” अनाधितमित्यर्थः । ‘त्रिनामित्यमजे’
 “श्रुतः” हि “संवत्सरः”—“प्रीप्सो वर्षा हेमन्त इति” अनेन
 ऋतुविभागैर्न एतदेवास्व त्रिनामित्यमभिप्रेतम् । ऋतुमिहि
 संवत्सरो गच्छते सन्नहते इत्यर्थः । “संवत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धवैः”
 नादित्यप्रधानः । “संवत्सरः संवसन्त्यस्मिन्”—इति प्रसक्तानु-
 प्रसक्तम्, समस्तानि हि “भूतानि” एतस्मिन् संवसन्ति । मैथुना-
 भिरापो वा स्यात् संवासः ? “प्रीप्सः, प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः”
 सूर्येण । “वर्षा, वर्षत्याहु पञ्चन्यः” तदेतत् प्रत्यक्षमेव । “हेमन्तः,
 हिमवान्” तत्र हि वह् भवति हिमम् । “हिमं पुनर्हन्तेर्षा” तद्वि
 हन्त्योपधिघनस्पतीन् प्रकिरति, “हिनोतेर्षा” तर्पणार्थस्य, तेन हि
 पुष्यन्ति यथादयः, गमनार्थस्य वा हन्तेः, तद्वि गमयति क्षयं
 भूतानि । ‘अजर’ तन् संवत्सरचक्रम् अजरणधर्मि, न हि संव-

त्सरस्य जरा नाम धर्मोऽस्ति । “अनर्थ” च तत् “अप्रत्युक्तम्”
 अप्रतिगतमनाश्रितमन्यत्र कचिद् । आह, अत्र किम् ? इति
 उच्यते,—“यत्र” यस्मिन् ‘मा’ “इमानि” ‘विना’
 “सर्वाणि” ‘भुयना’ “मृतानि” ‘अधि’ उपरि ‘तस्य’
 “अभिसन्तिष्ठन्ते” आश्रितानि विनाशमुपयान्ति । विनाशोऽस्ति
 हि संस्थोच्यते, संस्थितः पिता ममेत्युक्ते मृत इति गम्यते ।
 तदेवंलक्षणं ‘त्रिनामि’ कालचक्रमजरम्, य आदित्योऽपि
 निर्वर्तयति, यच्चेदमभिनिर्वर्त्यते कालचक्रम्, तदेतदुभयमप्यं
 स्तोमीत्येवमस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धं आदित्यप्रधानः, उष्ट
 संवत्सरप्रधानः ॥

आह—कथं गम्यते सम्यत्सरप्रधान उत्तरोऽर्द्धः इति, वा
 संवत्सरग्रहणमत्रास्ति ? उच्यते,—‘त्रिनामिचक्रम्’—इत्येतत्
 दनुसम्यन्धात् । आह,—एतदपि विशेषलिङ्गमत्र नास्त्येव, य
 श्रुतयो नामिशब्देनोच्यन्ते इति ? तस्मादेतदप्युक्तमेवेति ।
 उच्यते,—य एष पूर्वसिद्धर्द्धं ग्रहणेन सूर्येणाभिनिर्वर्त्यते
 संवत्सरः, अस्मिन् सर्वाण्येतानि मृतान्यभिसन्तिष्ठन्ते, “तम्” एतं
 “संवत्सरम्” उत्तरसिद्धर्द्धं ग्रह्य मन्त्रवृत्तं ‘त्रिनामिचक्रम्’—
 इत्येवमाद्याभिः “सर्वमात्राभिः” सर्वैः अवयवैः ‘पञ्चारे चर्चं’
 ‘पडरे’ ‘त्रीणि शतानि पष्टिश्च’ ‘सप्तशतानि विंशतिश्च’—इत्येव
 प्रकारैः “स्तोति” । तस्मात् सूक्ते संवत्सरस्यावयवस्तुतिप्राप्त्य-
 दर्शनादिहापि त्रिनामिशब्द श्रुतविषय इत्युपपद्यते । पण्णामृदूनां
 श्रुत् समानस्वभावी इत्यनेनाभिप्रायेण त्रित्वम् । अथैव

मुक्त्वा “तं संवत्सरं सर्वमात्राभिः स्तौति” अधुना यद्येतं सर्व-
 मात्राभिः स्तौति, तद्योपपादयति,—“पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने
 तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा । तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिमारः
 सनादेव न शीर्यते स नामिः ॥”—इति (ऋ० सं० २, ३, १६,
 ३—१, २२, ८, १३) । “इति पञ्चर्तुतया” संवत्सरस्य स्तुतिः ।
 ‘पञ्चारे चक्रे’ ऋतवः अथ अरत्येनाभिप्रेताः । ‘परिवर्त्तमाने’
 परिप्लव्ये जगदुपवर्त्तमाने । आह,—किम् ? इति । उच्यते,
 ‘तस्मिन्नातस्थुः’ तस्मिन्नवस्थितानि उपरि अधिरुद्रानि । कानि ?
 ‘भुवनानि’ भूतानि ‘विश्वा’ विश्वानि, सूर्याणि, कालवक्रके हि
 सर्वमेवेदं जगदधिरुद्रं धम्भमीति । अथैवमतिमहतापि सर्वभूत-
 चक्रेणाक्रान्तस्य कालवक्रस्य ‘भूरिमारः’ बहुमारः सन्नेयायम्
 ‘अक्षः’ संवत्सराख्यः ‘न तप्यते’ न सन्तापयति नापि सन्तप्य-
 यास्यतीत्यर्थः । अपि च ‘सनादेव’ विरन्तन एव सौऽक्षाः,
 तथापि न तप्यते, न वा तत्रोऽपि सन् सहस्रेषु ‘विशीर्यते’
 नश्यति । आह,—यद्यक्षो न तप्यते शीर्यते वा, किमेवमतिव-
 लीयसाक्षेण घृष्यमाणा नामिः, तप्यते शीर्यते वा ? इति ।
 नैत्पुच्यते,—‘स नामिः’ अक्षो न शीर्यते न तप्यते । नामिरा-
 दित्येवामिप्रेतः । आह,—कथमेतद्गम्यते ‘पञ्चारे चक्रे’—इत्यत्र
 अरशब्देन ऋतवोऽभिप्रेता इति, न ह्यत्र विशेषलिङ्गमृत्तुनामर-
 त्वेऽस्ति, अपि च ऋतवः पट् प्रसिद्धाः, इह च पञ्चार इति श्रूयते,
 तस्मादनुपपन्नम् ? इति । उच्यते,—शुके संवत्सरस्यावयवस्तु-
 तिप्रायदर्शनादुपपद्यते । “पञ्चर्तवः संवत्सरस्येति च ब्राह्मणम्,

हेमन्तशिशिरयोः समासेन" एकत्वेनेत्यर्थः । तस्मादुपपद्यते ।
 पञ्चतुल्यमृनूनाम्, अस्त्वं चायथवस्तुत्यमिसम्यग्भादिति ।
 पञ्चपादं पितरं द्वादशाहृतिं दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणं
 अभ्येमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पट्टरे आहुरर्पितम्—
 (श्रु० सं० २, ३, १६, १) । "पट्टर आहुरर्पितमिति पञ्चतुल्य
 संवत्सरस्य स्तुतिः । 'पञ्चपादं संवत्सरम्, ऋतयो हि संवत्स-
 रस्य पादाः, तैस्यसौ पतति गच्छति । 'पितरं' पालकं सर्वभूत-
 नामुत्पादयितारं वा 'द्वादशाहृतिम्' द्वादशमासप्रचिन्नाविश्वान-
 "द्वादशमासाः संवत्सरस्य"—इति च ब्राह्मणम् "दिवे" 'परे'
 'परं' परमे 'अर्द्धे' स्थाने योऽयमवस्थित आदित्यः, एतस्मै
 पञ्चपादं पितरं द्वादशाहृतिं 'पुरीषिणं' उदकघनं संवत्स-
 'अर्पितमाहुः' अविशेषेणान्ये ब्राह्मणाः । तस्मात् सर्वभूत-
 वृष्टिमास्त इति ह विज्ञाप्यते । तस्मात् संवत्सरस्योदकवत्त्वं
 पपद्यते । 'अथ' पुनः 'इमे' 'अन्ये' य एते 'उपरे' उपर्यवस्थित-
 'सप्त' ऋषयः, एते 'विचक्षणं' विविधानां सर्वभूतकर्मणां द्रष्टा-
 यमादित्यं 'चक्रे पट्टरे' तस्मिन् संवत्सरस्य 'अर्पितमाहुः' । अथ
 सप्तचक्र आदित्यः, स हि सप्तमीरश्मिमिश्रकते दीप्यते, 'सप्त-
 चक्रे'—इत्येकं पदं तस्मादेवमपि भवति ॥ एवमेकं संवत्सर-
 दित्यप्रविष्टमाहुः, अपरे पुनरादित्यं संवत्सरेप्रविष्टमित्येव सप्त-
 स्तार्थः ॥ एवमेतस्यामृचि आदित्यसंवत्सरो स्तूयेते । वक्ष्यते
 हि "चन्द्रमस्ता वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः" । संवत्सर-
 रूपेण नाम्नादिभिः स्तुतिरुपपद्यते ॥ "अराः प्रत्यृता नामा"

तिगता इत्यर्थः । “पद् पुनः सहेतुः” ते हि पञ्चसहस्र्यामभि-
रूय धर्त्तन्ते ॥

“द्वादशारं न हि तज्जराय” —इति । “द्वादशप्रधयश्चक्रमे-
तम्” —इति । “इति मासानाम्” एतौ पादौ भवत इति धाक्य-
तेयः । “द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तचिकेत ।
इस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्खोऽर्पिताः पट्टिन चलाचलास्तः ॥”
—इति (ऋ० सं० २, ३, २३, २) । “मासा मासात्” मीयते
हि तैः संवत्सरः । “प्रधिः प्रहितः” प्रक्षिप्य चक्रे निहितः
‘भयति’ गण्डपुच्छः प्रधिरित्युच्यते । ‘द्वादशप्रधयः’ मासाभ्याः,
संहताः सन्तः ‘चक्रमेकं’ भयति । तत्र च पुनः ‘त्रीणि नभ्यानि’
फलकानि भवन्ति,—त्रय श्रुतयो त्रीण्यो वर्षा हेमन्त इति ।
प्रदेतदेयलक्षणं चक्रम् ‘क उ तत् चिकेत’ कस्तु तत् पाथाप्यतो
पिजानाति ? ‘तस्मिन्’ चक्रे ‘साकं’ सद ‘त्रिशता न शङ्खोऽ-
र्पिताः’ त्रिशतान्यहोरात्राणि शङ्ख इवार्पितानि । ‘पट्टिन’
षट्प्रधयिकानि त्रीण्यहोरात्रशतानि शङ्ख इवार्पितानि, प्रक्षि-
प्तानि । द्वितीयो मकारः समुच्चयार्थः । ‘चलाचलास्तः’ चलानि
च अचलानि च, चलान्यनघस्यायित्वात्, अचलान्यहोरात्रात्म-
भावे न मुञ्चति । आह,—कथं गम्यते महोरात्राण्येतानीति ?
उच्यते,—संवत्सरस्तुतिप्रायसम्यग्भाञ्ज । “पट्टिश्च इ वै त्रीणि
च शतानि संवत्सरस्याहोरात्राः इति च ब्राह्मणं समासेन” महो-
रात्रयोरेकत्वेनेत्यर्थः ॥

“द्वादशारं न हि तज्जराय पर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य । मा

पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः
 इति (ऋ० सं० २, ३, १६, १) । 'न हि तर्ज्ज्यायते' किं
 अन्यानि भूतानि जरयत् 'धर्वर्त्ति' च पुनः पुनर्वर्त्तते । 'परि
 परिगृह्य' यात्र पृथिवीश्च सतो धर्वर्त्ति । 'ऋतस्य'
 पूर्णम्, अथवा 'ऋतस्य' आदित्यस्य स्वभूतम्, अथवा
 यज्ञस्याङ्गभूतम् 'आतस्युः' पुत्राः । एतस्मिन्क्षणे 'मिथुना'
 इत्यर्थः । कस्य ? 'अग्ने' । अग्निशब्दोऽस्मिन् मात्रे
 नान्तः, पश्या विपरिणम्यते, अग्नेः पुत्रा आतस्युरिति ।
 आत्रादित्य एवामिमेतः, तस्याहोरात्राण्येव पुत्रत्वेनोच्यन्ते,
 हतत्वाद्होरात्राणाम् । आह,—कियन्तस्ते पुत्राः ? (वि
 उच्यते,—“सप्तशतानि विंशतिश्च” । ब्राह्मणमपि वैतस्मिन्
 भवति,—“सप्त च वै शतानि विंशतिश्च” ।
 इति च ब्राह्मणमहोरात्रयोर्विभागेन विभागेन—इति ॥ एवं
 स्मिन् सूक्ते संघतसरं “सर्वमात्राभिः” सर्वैरययवैः “लौठि”
 तस्मादुपपद्यते “सप्त युञ्जन्ति”—इत्येतस्यामृचि संघत्सप्य
 त्पिनाभिक्कर्मित्वेपोऽर्द्धवः । तदेतत् सर्वमपि 'सप्तपुत्र' सर्व
 पुत्रमित्येतस्मात् पदात् प्रसक्तानुप्रसक्तमुक्तम्, प्रहृतनिर्वा
 घर्णयिष्यामः । किं पुनः प्रहृतम् ? ऐकपदिकं समाह्वय
 क्तानम् । तत्र यदुक्तं तदुक्तमेव, यदुक्तं तद्वक्तव्यमितीदृश
 म्यते,—“सग्निमविन्दुच्चरणे नदीनाम्”—इति ॥ ६ (२७) ॥
 इति निरुक्तवृत्तौ नवमाध्यायस्य [चतुर्थाध्यायस्य]
 चतुर्थः पादः ॥ ४, ४ ॥

श्रुत्यर्थाणां निरुक्तवृत्ती जम्बूमार्गाश्रमवासिन
 आचार्यमगवद्दुर्गस्य वृत्ती नवमोऽध्यायः
 (चतुर्थोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
 (एकार्थकौतुबयः सुपर्णायदिन्द्रजुष्टोदमूनाः सम्मातप-
 ७ ८ ९ १० ११ १२ १३
 तीपिरेणमरुत्योतितउसक्तु मिचतत्सूर्यस्वेन्द्रेणसमीर्मान्ता-
 १४ १५ - १६ १७ १८ १९ २०
 सः कायमानः कनीनकेवोपोजदशिसुखिते विधामदेशानआधा-
 २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७
 प्रीर्णेऽदितिरदितिरुतस्मान्नाहास्पवामस्पसप्तपुञ्जन्ति सप्त-
 त्वैशतिः ॥)
 इति निरुक्ते पूर्वपट्के चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

—:०००:—

ॐ३म् । सन्निमविन्दुच्यरेणे नर्दीनाम् ।
 मेघम् । वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो
 बोद्धुतमो हानानां स्तोमोदूतो दुवन्नरो
 कर्मसु दूतो जयतेजां द्रवतेषां वारयतेषां (दूतो देवता-
 मर्त्यानामित्यपि निगमो भवति ।) वावशानो
 वाश्यतेषां । सप्त स्वसूररूपीर्वायशान इत्यपि
 भवति । वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम् । तद्वार्यं
 वरिष्ठं गोपयत्यम् । तद्वार्यं वृणामहे वरिष्ठं गोपायित-
 गोपायितारः । यूयं स्थ युष्मभ्यमिति वान्ध इत्यन्त-
 ध्यानीयं भवति । आमत्रेभिः सिञ्चता दमर्द्धः ।
 श्वतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्दत्त-
 पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते ना-
 ध्यानं भवति न दर्शनमन्धन्तम इत्यभिभाषन्तेऽयमपीवो-
 एतस्मादेव । पश्यदक्षुष्यान् न विचेतदन्ध इत्यपि नि-
 ॥ १ ॥

“सस्त्रिम् (१)” — इति । एतदवगमम् । अर्थाप्रतीतिरस्य-
 गम्य इत्युच्यते । लक्षणासम्पन्नश्च संस्कारः सत्यपि भविता-
 इत्युच्यते । तत्रैवं सति, कचित्प्रवृत्त्यादेः संस्कारस्यावगमः,
 वेदर्थाप्रतीतिरेव, कच्चिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्त्रि-
 ति । विहायते किमप्युक्तं भवति ? प्रकरणादत्र मेधाभिधेयम्,
 यत्राप्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेव । ययं सर्वत्रै-
 वेक्षितव्यम् । प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते ।
 [निमग्नित्वधरणे नदीनामपावृणोदुदुरो भश्मयजानाम् । यासां
 प्रवो भूमृतानि अघोषविन्दो वृक्षं परिजानादहीनाम्] — इति
 सू० सं० ८, ७, २७, ६) । विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्येयमार्षम् ।
 गौत्सावने विनियुक्ता । तत्रोक्तं परिषिक्ते गन्धर्वनामभिरुपति-
 तमृत्विजो यजमानश्चेति । तासामुपस्थानार्चामिथ मध्ये मैत्राय-
 ण्यके । ‘सस्त्रि’ “संज्ञातम्” अद्विः परिवेष्टितं, सर्वतः परिरुतं,
 तं वा “मैघम्” ‘अपिन्दत्’ अष्टमतेन्द्रः । पुनरलमतः ?
 रणे नदीनां यत्र नद्या आपधरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालमतः,
 मरिभ्रलोके इत्यर्थः । आह, — छाध्यानन्तरं किमकरोत् ?
 ते । उच्यते, — ‘अपावृणोत्’ अपावृत्तवान्, उद्घाटितवानि-
 र्थः । ‘दुरः’ द्वारः । आह, — कस्य ? उच्यते, — ‘भश्मयजा-
 न्’ अपामश्मा मेघः, तमपि वा यजति, स वा यासां यजमृतो
 गेष्टमृतः, सा भश्मयजा आपः, तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृ-
 णोत् । वा एता पर्वलक्षणा आपः, ‘यासाम्’ अस्य च इन्द्रस्य
 ‘गन्धर्वः’ विश्वावसुः ‘प्रवोवत्’ — ‘भूमृतानि’ नामानि, छान्दसस्तु-

तिथुकानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि । माह,
 स्येन्द्रस्यामृतानि प्रायोचदासाञ्चापाम् । इति । उच्यते,
 यस्मादसाचिन्द्रः 'दक्ष' दातारं मेघम् । अयम् आसाम्
 अवनानाम्, अपां छारेषु अपावृतेषु, दानाय
 इत्येवं 'परिजानात्' परिजानान् । परिजाय च
 शमप्रजानाम् । तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रायो-
 चानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् ध्रियत इति
 हेतुना प्रायोचदिति । एषमेतस्मिन् मन्त्रे 'क्षरणे
 न्दत्' अपावृणोष दुरोऽस्मप्रजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्
 कथाकथतार्थसम्यग्भात् "सन्नि" शब्दो मेघविशेषणम् उपपद्यते ।

अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्मर्य-
 संस्नातं मेघमचिन्द्रदलमतेन्द्रः पर्येष्यमाणः, काचिन्द्र-
 नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च एष-
 मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात् । एषि
 समर्थोऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत् ।
 पामधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्गतानि, अमृतानि ।
 शस्यसम्पत्कराणि प्रायोचदिव प्राकथयदिव,—अहं
 गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवध्वमेमिह्दकैरस्मदत्तै रति ।
 गन्धर्वः, तस्य मस्तोऽप्सरसः—इति श्रूयते । तस्मादित्य-
 गन्धर्वत्यमुपपद्यत एव, स च गोः घञस्य धारयिता इति ॥
 "वादिष्टः (२)"—इति । एतदनवगतम् । "वादिष्ट-
 इत्यधगमः । "वादिष्टो वां दधानां सोमो दूतो दुषभरा । दुष-

तियुक्तानि, तानि हि नित्यत्वादमृतानि । आह,—
 स्येन्द्रस्यामृतानि प्रायोचदासाञ्चापाम् ! इति । उच्यते
 यस्मादसाविन्द्रः 'दक्ष' दातारं मेघम् । अयम् आसाम्
 अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय समर्थो भवि-
 श्येवं 'परिजानात्' परिष्ठातवान् । परिष्ठाप्य च 'अपावृणो-
 श्मयजानाम्' । तस्मादस्येन्द्रस्यामृतानि नामानि प्रा-
 ध्यानेन प्रकारेणेन्द्रेण सूर्यमेवेदं जगद् ध्रियत इति आसाम्
 हेतुना प्रायोचदिति । एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम्-
 न्दत्' अपावृणोश्च दुरोऽश्मयजानाम्, दक्षञ्च परिजानात्—
 कथाव्यतार्थसम्यग्धात् "सस्त्रि"शब्दो मेघपिशोपणम् उपपद्यते
 अथवा अयमप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात्
 संस्नातं मेघमपि न्वदलमतेन्द्रः पर्येप्यमाणः, कापिन्दत् । न-
 दीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च स एव दि-
 मेघं, दक्षं दातारम्, अहीनाम् अपां परिजानात् । परि-
 ज्ञानेऽयमिति ततस्तस्य द्वाराण्यपावृणोत् । अश्मयजानाम्

त्वदिना ॥” — इति (ऋ० सं० ६, २, २६, १) । गायत्री ।
 मेष्यमनसो धेयस्त्वस्येयमार्पम्, पितुर्चा व्यश्वस । प्रातरनुवाका-
 त्पनयोः शस्यते । ‘नरा’ हे नरो ! सर्वेषामेव घोदृणां
 त्रीमानाम्, आहातृणाञ्च । य एव ययः ‘वाहिष्टः’ अतिशयेन
 रक्षा, आहातृत्तमः, अयमेव ‘दूतः’ इय युवां ‘दुयस्’ आह्वयदि-
 यर्थः । योऽयमेवंलक्षणः ‘सोमः’ अस्मान्मेरितः, स नित्य-
 तालमेव ‘युवाभ्यां’ ‘भूतु’ मयस्त्वित्यर्थः । हे ‘मशियना’
 मशियनी ! इति सम्बोधनम् । ‘स्तोमो दूतः’ — इत्येताभ्यां
 समानपिमन्तयन्तत्वात् “वाहिष्ट”-शब्दः सोमविशेषणमित्य-
 त्पद्यते ॥

निगमप्रसक्तमित्युच्यते,—“मनुष्याः” अपि हि “नराः”
 इष्यन्ते, ते हि “नृत्यन्ति” गात्राणि पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति “कर्मसु”
 उपस्थितेषु साम्यनुतिष्ठमानाः ॥

“दूतो” (१) जघतेर्था गत्यर्थस्य स हि गच्छति । “प्रयतेर्था”
 गत्यर्थस्यैव । “वारयतेर्था” स हि वारयत्यनर्थान् ॥

“वायशानः (४)” — इति भनवगतम् । “वष्टेर्था” कान्त्य-
 र्थस्य, “वाश्यतेर्था” शब्दार्थस्य वायशानः स्यात् । “सत स्वसृ-
 रीर्वायशानी विद्वानमध्व वस्रभारा दृशे कम् । अन्तर्यमे अन्त-
 रिशे पुराजा इच्छन् धमिमविदत् पूरणस्य ।” — इति (ऋ० सं०
 ७, ५, ३३, ५) । त्रितस्यास्तस्येयमार्पम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकादिपनयोः शस्यते । ‘सत’ ‘स्वसृः’ स्वसारो मगिन्य
 इय पादार्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा सह सर्पणात् स्वसारः,

यूयं मधिष्यथ, तद् वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं यीष्माकीणं
यद्वयति, तद् वृणीमहे । किञ्च, नित्यकालमेव मित्रावरुणाद्व्य-
माणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे । एवमत्र च
मित्रावरुणाद्व्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सव्यन्धात् "वार्यं"—
शब्दो धनविशेषणमित्युपपद्यते ॥

"अन्धः (१६)" — इति । अनेकार्यमतवगतम् । आध्यानीय-
मित्यर्थप्रतीतिः । प्रार्थनीयमन्नं भवति सर्वस्यैव । "अध्वर्यवो
भरतेन्द्राय सोममामन्त्रेभिः सिञ्चता मघमन्धः । कामी हि
धीरः सद्धमस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदं यष्टि ॥" — इति (ऋ०
सं० २, ६, १३, १) । गृह्यसमस्येयमार्यम् । रात्रिपर्वाये
शस्यते । होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । अस्त्येय च शस्त्रस्य
याज्यैषा । हे 'अध्वर्यवः !' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्'
एतस्माद्विधानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्यम् । अथवा
'भरत' धारयतान्नेरुपरि । ततश्चैनम् 'अमन्त्रेभिः' अमन्त्रैः पात्रैः,
पभिः सोमचमसैः, षपट्कारे प्राप्ते 'आसिञ्चत' तस्मिन्नाग्नौ ।
'मघ' मघनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः' । कस्मात् पुनरेषं
प्रधीमि ? इतः — यस्मात् 'कामी हि धीरः' कामयत धीरः इन्द्रः
'अस्य' सोमस्य 'सद्धं' सद्धं, नित्यकालमेव 'पीति' पानमित्यर्थः ।
उस्मात् कारणात् 'जुहोत' तस्मै 'वृष्णे' यष्टिरे इन्द्राय, एतं
सोमम् । किमेतमेव केवलं सोममेव कामयते ? नेत्युच्यते, —
तदिदं यष्टि' तत्तत्सोमप्रदानमेव इन्द्रो यष्टि कामयत इत्यर्थः,
केवलं रात्रिपर्वायेष्वित्यर्थः । तस्मादासिञ्चत इमं सोमं

ता हि ब्रह्म सर्पन्ति 'अरुणीः' अतोचनाः, दीप्ता इत्यर्थः ।
 लक्षणाः अरुणिः, ताः, अग्निः 'चापशानः' कामयमानो वा-
 मानो वा, शब्दं कुर्वाणः सः 'विद्वान्' आत्मीयमधिक-
 जानानः, 'मध्वः' घृतस्य हविषः पूर्णः, 'उल्लभार' ऊदुर्ध्वं इत्य-
 लोकानां 'दृशे क' दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्ध्वं दृष्ट्वा दर्श-
 मिष्यन्नयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यन्ति ।
 तत्र, 'येमे' तत्रोपनियमितयान् तद्विः 'पुराज्जाः' अग्निः, स-
 सत्यदेवेभ्यः प्रथम एव जातः । 'इच्छन्' 'यदि' रूपं 'पूरा-
 पूर्णः, आदित्यस्य । कथं नामास्ताद्यादित्यो दीप्तरूपः स-
 धतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तज्ज्ञासायेतमर्थम् 'अविदत्' मूल-
 इत्यर्थः । स एव दीप्तरूप आदित्यः संघृत इत्यभिप्रायः ।
 एवमत्र "स्वसृषांशानः"—इत्यनेन सामानाधिकरण्याच्छब्द-
 रूपाय "पापशाने"—इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थत्वम् ।
 पयने ॥

"वार्यम् (५)"—इति । अनयगतम् । घृणोतेर्षद्वय-
 मयति, तद्वार्यमित्युच्यते । अथापि । कदाचिद् वार्यं
 यजमानं धेष्टानं किञ्चिद्वयति, तदुच्यते । तद्वार्यं वृष-
 'परिष्ठ' गोपयत्यम् । मिश्रो यत् पान्ति-परुणो यद्व्यमा ।
 इति (शः मं० ६, २, २३, ३) । विश्वमनस इत्यमरः ।
 मेवापरने मृते । 'तद्वार्यं वृषामहे' वरयितव्यं वरणां व-
 वृषामहे । हे भोगाः ! 'परिष्ठ' 'गोपयत्य' 'गोपायितव्यं'
 यजमानमित्यर्थः । अथवा गापयत्यं गोपिनाते यस्य यस्य

यूयं भविष्यथ, तद् वृणीमहे । अथवा युष्मभ्यं यीष्माकीणं
यद्वचति, तद् वृणीमहे । किञ्च, नित्यकालमेव मिश्रावरुणार्घ्य-
माणः 'यत्' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद् वृणीमहे । एधमत्र च
मिश्रावरुणार्घ्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "घार्घ्य"—
शब्दो धनविशेषमिति युपपद्यते ॥

"अन्धः (१६)"—इति । अनेकार्थमनवगतम् । भाष्यानीय-
मित्यर्थप्रतीतिः । 'घार्घ्यं नायमश्व' भवति सर्वस्यैव । "अध्वर्ष्यघो
मरुतेन्द्राय सोममामत्रेमिः सिञ्चता मधमन्धः । कामी हि
वीरः सवमस्य वीरिर्ति जुहोत वृष्णे तदिदेष घष्टि ॥"—इति (ऋ०
सू० २, ६, १३, १) । एतत्सम्यस्येयमार्यम् । रात्रिपर्व्याये
शस्यते । होतुः शस्त्रे चिनिषुक्ता । अस्त्येय च शस्त्रस्य
याज्यैषा । हे 'अध्वर्ष्यवः !' 'मरुत' प्रापयतेमं 'सोमम्'
एतस्माद्विधानादुत्तरत्येदिम् ; 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् । अथवा
'मरुत' घातयतामनेरुपरि । ततश्चैनम् 'अमत्रेमिः' ममत्रैः पात्रैः,
एभिः सोमघमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आसिञ्चत' तस्मिन्प्रकृतौ ।
'मध' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः' । कस्मात् पुनरेषं
ब्रवीमि ? ? इतः—यस्मात् 'कामी हि वीरः' कामयत वीरः इन्द्रः
'अस्य' सोमस्य 'सद' सदैव, नित्यकालमेव 'वीरिर्ति' पानमित्यर्थः ।
तस्मात् कारणात् 'जुहोत' तस्मै 'वृष्णे' घर्षित्रे इन्द्राय, एतं
सोमम् । किमेतमेव केवलं सोममेव कामयते ? नेत्युच्यते,—
'तदिदेष घष्टि' तत्तत्सोमप्रदानमेव इन्द्रो घष्टि कामयत इत्यर्थः,
न केवलं रात्रिपर्व्यायेष्वित्यर्थः । तस्मादासिञ्चत इमं सोमं

मा चित्तम्यध्यामित्यभिप्रायः । एवमत्र दानसम्बन्धात् शब्दोऽप्यर्थ उपपद्यते । पठितमपि चाग्रनाममु तु सन्दिह्यते इत्येव निगम उपास्तः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“अमत्र पात्रम्, अमा भवन्ति” अन्वन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, स्मिन्भवन्ति । “पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्य उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” दर्शनं कृतं “भवति” चक्षुषो इष्टि-निरोधाल्लौकिका दर्शननिरोधे सति “अन्वन्तम इत्यभिप्रायान्ते” । सुतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षुण्यान् न विचेतदुन्धः । पुत्रः स ईमाचिकेत यस्ता विज्ञानात् स पितुष्पितासम् ॥—(प्र० सं० २, ३, १७, १) । अस्यवामीये । आयातोः पालनार्थं स्त्री-शब्दो निरुच्यते । पालयिष्यः एवैतः सत्यः कृत जगतः । एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुगमि प्राणिशरीरेष्वपक्वि कुर्वन्ति, सतः स्थितिरुपजायते, एत । वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् आयागते, तस्मात् आणात् ‘त्रियः’ एत ‘तान्’—इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’—इति पदपूर्णे एव तानेयंलक्षणाशुशोन् पालयितुन् सतः । ‘मे’ ममेति मन्त्रद्वयात् निर्दिशति । ममेतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मयो बहुप्रकाश इत्येवं प्रज्ञाविदः आहुः । एत एवाश्रयपक्त्वादिनोपकारेणोप धन्ति । जगत्आयन्ते एत एव बुद्धेः सच र्चिप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्

त्यमिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्याधिदेयता, तद्वयव-
भूताश्च रश्मयः, तेन ह्यन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उप-
हरन्ति । अतस्तेषां बहुप्रज्ञानत्वमुपपद्यते । आह,—कः पुनरेतान्
रश्मिनेयङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति ? 'पश्यद्दक्षण्यान् न विचेतद्बन्धः'
यो हि दक्षण्यान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव साम्यां गुणाम्यां युक्तान्
पश्यन्नास्ते नित्यकालं निन्ययुक्तत्वात् । इतरस्तु योऽन्धः अध्यान-
वान्, अधृतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतन्' नैतान्
यथाध्व्यतः पश्यति, न विज्ञानार्तात्यर्थः यः पुनः एवं एतान्
यथाध्व्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनि-
ष्ठितविद्य इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्वेनैव 'पुत्रः' पुरुषो
बहुनोऽहंसंक्रातः । यथायमेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम् आविचेत' ।
'ईम्'—इति पदपूरणः । 'आविचेत' स एवेतानेयम् आभिमुख्येन
यथापत् पश्यति, नेतरो मूढः । यद्येतानेव पश्यति, स एव 'पितुः'
अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि-
सम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चिन्, स एव हि सर्वेषां
जनानां पिता भवतीत्यमिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्यान्
भवति । ॥ एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विज्ञानात्यन्धः' शब्द-
प्रयोगात् भद्रान्तरक्षणं सम-अन्ध-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती । असज्यमाने इति
यान्युदस्यन्त्याविति ॥ बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

मा विलम्ब्यमिति मिश्रायः । एवमत्र दानसम्बन्धात्
शब्दोऽग्राह्य उपपद्यते । पठितमपि चाग्रनाममु
तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“ममत्र पात्रम्, अना
मदन्ति” अश्नन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन
किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेरां परिमाणमस्ति,
स्मिन्नदन्ति । “पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्य उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” अना
दर्शनं कृतं “भवति” चक्षुरो दृष्टि-निरोधादलौकिका
दर्शननिरोधे सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “किं
सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्यान् न विचेतदुन्यः ।
पुत्रः स ईमाचिरेत् यस्ता विजानात् स पितुष्पितासत् ॥”
(ऋ० सं० २, ३, १७, १) । अस्यधार्माये । प्रायतोः पालन
ली-शब्दो निरुच्यते । पालयिष्यः एवैतः सत्यः ।
जगतः । एत एव रश्मयो नाङ्गीभिः अध्यात्मिकीभिः अनु-
प्राणिशरीरेष्वप्यपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरपजायते, एत
पर्यवदानेन एतस्मिन् जगत् प्रायन्ते, तस्मात् प्राणात् ‘स्त्रियः’ ए
‘तान्’—इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’—इति पदपूरणे
तानेयं लक्षणानुशमोन् पालयितृन् सतः । ‘मे’ ममेति मन्त्रद्वारा
निर्दिशति । ममेतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मयो यदुपजात
आहुः । एत एवात्रपक्ष्यादिनोपकारेणोप-
एव बुद्धेः सार्थप्रकाशित्येनोपपद्यन्ते

मिप्रायः । आदित्वान्तरपुरुषो हि बुद्ध्यधिदेयता, तदधयय-
ताश्च रश्मयः, तेन एतन्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उप-
रन्ति । अतस्तेषां यदुपज्ञानत्वमुपपद्यते । आह,—कः पुनरेतान्
रश्मिपद्मगुणयुक्तान् पश्यतीति ? 'पश्यदक्षण्यान् न विचेतुन्धः'
। हि भक्षण्यान् भवति, दशनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
ान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
दृष्ट्वास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तदृष्टवान् । इतरस्तु योऽन्धः भक्ष्यान्-
ान्, अधृतवेदोपनिवृत्तः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतुन्' नेतान्
प्यार्थतः पश्यति, न विज्ञानार्तात्पर्यः यः पुनः एवं दृष्टान्
प्यार्थतः पश्यति, स एव 'कश्चिः' ज्ञान्तदर्शतो भवति, परिनि-
ष्ठविद्य इत्यर्थः । स च परिनिष्ठविद्यत्येनैव 'पुत्रः' पुरुषो
हुनोऽर्हत्सखातः । यथायमेव दृष्टगयुक्तः, ■ 'ईम् आचिषेत' ।
म'—इति पदपूरणः । 'आचिषेत' स एवेतानेयम् भामिमुख्येन
धायन् पश्यति, नेतरो मूढ । यच्चेतानेषां पश्यति, स एव 'पितुः'
पि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि-
म्पन्नी भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चिन्, स एव हि सर्वेषां
ज्ञानां पिता भवतीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्यान्
प्यति । स एव पश्यतीत्यस्य सखिर्वो 'न विज्ञानात्पन्धः' शब्द-
योगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्धःशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असंस्कन्ती भूरिधारे पयस्वती । असज्यमाने इति
वायुदस्पन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

मा विलम्ब्यध्वमित्यभिप्रायः । एवमत्र दानसम्यग्यात् “अन्ध-
शब्दोऽत्रार्थ उपपद्यते । पठितमपि चाश्रनामसु
तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“अमत्रं पात्रम्, ममा-
धदन्ति” अद्यन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितमित्य-
किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, यावत्त-
स्मिन्नदन्ति । “पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” “अन्ध-
दर्शनं कृतं “भवति” चश्रुषो इष्टि-निरोधाल्लौकिका म-
दर्शननिरोधे सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “स्ति-
सतीस्तां उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षणां न विचेतदुन्धः । क्वि-
पुत्रः स इमाचिकेत यस्ता विज्ञानात् स पितुप्पितासत् ॥”—
(ऋ० सं० २, ३, १७, १) । अस्यवार्माये । त्रायतोः पालनार्थ-
ली-शब्दो निरुच्यते । पालयिष्यः एवेतः सत्यः कृत-
जगतः । एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुश्रु-
प्राणिशरीरेष्वन्नपार्किं कुर्वन्ति, सतः स्थितिरुपजायते, एत ए-
पर्यप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते, तस्मात् त्राणात् ‘त्रियः’ एत-
‘तान्’—इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’—इति पदपूर्वे स-
तानेयंलक्षणानुश्रमोन् पालयितृन् सतः । ‘मे’ ममेति मन्त्रद्वयान्-
निर्दिशति । ममेतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मयो अनुश्रु-
इत्येयं प्रत्यविदः आहुः । एत एवात्रपश्यादिनोपकारेणो-
यन्ति । जगत्त्रायन्ते एत एव बुद्धेः सपरिचयकारित्वेनोप-
यन्ते ।

त्यभिप्रायः । आदित्यान्तरपुरुषो हि बुद्ध्याधिदेयता, तदप्यभे-
 मृताश्च रक्षयः, तेन हस्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उच्य-
 हरन्ति । भवस्तेषां बहुप्रज्ञानत्वमुपपद्यते । आह,—कः पुनरेतान्
 रक्षामेपद्गुणयुक्तान् पश्यतीति ? 'पश्यदक्षण्यान् न विचेतद्बन्धः'
 यो हि अक्षण्यान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
 वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
 पश्यन्नास्ते निस्पृकार्णं निस्पृकत्वात् । इतरस्तु षोऽन्धः अक्ष्यान-
 वान्, अध्रुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतन्' मैतान्
 यथाध्वृतः पश्यति, न विज्ञानार्तात्यर्थः यः पुनः एवं एतान्
 यथाध्वृतः पश्यति, स एव 'कविः' कान्तदर्शनो भवति, परिनि-
 ष्टितविद्य इत्यर्थः । स च परिनिष्ठितविद्यत्येनैव 'पुत्रः' पुत्रो
 यदुनोऽहं सखातः । यथायमेव दूजयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत' ।
 'ईम्'—इति पदपूरणः । 'आचिकेत' स एवेतानेयम् भामिमुख्येन
 यथायम् पश्यति, नेतरो मूढः । यद्येतानेयं पश्यति, स एव 'पितुः'
 अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि-
 सम्पन्नो भवति, न हि तस्य पिता नाम कश्चिन्, स एव हि सर्वेषां
 जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्यान्
 भवति । स एव पश्यतीत्यस्य सन्निर्या '■ विज्ञानात्बन्धः' शब्द-
 प्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः-अन्ध-शब्देनोच्यते इत्युपपद्यते ॥१॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पर्यस्वती । असज्यमाने इति
 बान्धुदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

मा विलम्बध्वमित्यभिप्रायः । एयमत्र दानसम्यग्वाद् “अन्ध” शब्दोऽत्रार्थ उपपद्यते । पठितमपि चाग्रनामसु अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येव निगम उपात्तः ॥

निगमप्रसक्तमुच्यते ।—“अमत्रं पात्रम्, भमा अस्ति अदन्ति” अग्रन्तीत्यर्थः । अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते, न हि तेषां परिमाणमस्ति, पायन्तस्मिन्नदन्ति । “पात्रं पानात्” पीयते हि तेन ॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते । किं कारणम् ? “नास्मिन्” “अन्ध” दर्शनं कृतं “भवति” चक्षुषो दृष्टि-निरोधादलौकिका ॥ दर्शननिरोधे सति “अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते” । “हि सृष्टीस्तौ उ मे पुंस आहुः पश्यवभ्रण्वान् ॥ विचेतदुन्धः । कृषि पुत्रः स ईमाचिकेत् यस्ता विज्ञानात् स पितृप्तितासत् ॥”—(भट्ट० सं० २, ३, १७, १) । अस्यचामीये । आयतोः पालनायैव स्त्री-शब्दो निरुच्यते । पालयिष्यः एयैतः सत्यः इत्यत्र जगतः । एत एव रश्मयो नाडीभिः अध्यात्मिकीभिः अनुग्रहि प्राणिशरीरेष्वग्नपक्तिं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते, एत ॥ धर्मप्रदानेन एतस्मिन् जगत् प्रायते, तस्मात् प्राणात् ‘त्रियः’ एतः । ‘तान्’—इति नकारान्तं पदम् । ‘उ’—इति पदपूर्णे एव । तानेयंलक्षयानुश्रमां पालयितृन् सतः । ‘मे’ ममेति मन्त्रद्वगात्माव निर्दिशति । ममेतान् पुंस आहुः । एत एव रश्मयो यदुपजायते इत्येवं ब्रह्मविद् आहुः । एत एवाग्रपक्त्वादिनोपकारेणोपसृज्यन्ति । जगत्प्रायते एत एव पुनः सत्यं प्रकाशित्येनोपसृज्यन्ते

त्यभिप्रायः । आदित्वान्तरपुरयो हि बुद्ध्यधिदेयता, तदवयव-
भूताश्च रसमयः, तेन हान्तर्गता आध्यात्मे पुरुषस्य विज्ञानम् उप-
हन्ति । अतस्तेषां यदुपज्ञानत्पमुपपद्यते । आह,—कः पुनरेतान्
रसमिषद्गुणयुक्तान् पश्यतीति ? 'पश्यदक्षण्यान् न विचेतदुन्धः'
यो हि अक्षण्यान् भवति, दशंतवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञान-
वान्, वेदार्थविज्ञानेनोपज्ञानितप्रभः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान्
पश्यमास्ते नित्यकालं नित्ययुक्तवान् । इतरस्तु योऽन्धः अक्ष्यान-
वान्, मधुतवेदोपनिषत्कः स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतन्' नैतान्
यथाप्यर्थतः पश्यति, न विज्ञानार्तात्यर्थः यः पुनः पश्य एतान्
यथाप्यर्थतः पश्यति, स एव 'कविः' कान्तदर्शने भवति, परिनि-
ष्ठितविद्य इत्यर्थः । स ॥ परिनिष्ठितविद्यत्येनेष 'पुत्रः' पुरुषो
यदुतोऽहंसजः । यथायमेव दूजयुक्तः, स 'ईम् आचिकेत' ।
'ईम्'—इति पदपूरणः । 'आचिकेत' स एवेतानेषम् आभिमुख्येन
यथाप्यत् पश्यति, नेतरो मूढः । यच्चेतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः'
अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः, स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि-
सम्पद्यो भवति, न हि तस्य पिता माम कश्चिन्, स एव हि सर्वेषां
जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे य एवाक्षण्यान्
भवति । स एव पश्यतीत्यस्य सक्षिप्तो 'न विज्ञानात्यन्धः' शब्द-
प्रयोगात् यदर्शकलक्षणं तमः-अन्धशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥१॥

असञ्चन्ती भूरिधारे पयस्वती । असज्यमाने इति
यान्मुदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्ति-

कर्मानवगतसंस्कारो भवति । वनुयाम वतुष्यत इत्यपि
 निगमो भवति । दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं
 जयेम पृतनासु दृढ्यः । दीर्घप्रततयत्रमभिजिघासति यो
 वयं तं जयेम पृतनासु दृढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पाता-
 पेयानां पापत्यमानोऽवाङ्मेव पततीति वा पापत्यतेवां स्याद्
 तरुष्यतिरप्येवङ्कुमां । इन्द्रेण युजा तरुषेम धृत्रमित्यपि
 निगमो भवति । भन्दना भन्दते स्तुतिकर्मणः । पुरुषियो
 भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति । स भन्दता
 उदियर्त्ति प्रजावतीरिति च । अन्येन मदहनो याहि
 त्वम् । अन्येन मदहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणे-
 स्यसम्भभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्यादपिर्नदो
 भवति नदते स्तुतिकर्मणः । नदस्य मा रुधतः काम आ
 गन् । नदस्य मारुधतः काम आगमद् संरुद्धप्रजननस्य
 ब्रह्मचारिण इत्यपिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

“असधन्ती (७)” — इति अनवगतम् । “असज्यमाने इति
 या” — इत्यर्थप्रतीतिः, “अव्युदस्यन्त्याविति इति या” — इति ।
 “असधन्ती मूरिणो पयसती पूर्ता दुहाते सुटने शुचिधते राजन्ती
 अस्य भवनस्य गोदसी के रेतः सिञ्चन्तां यन्मनुहितम् ॥” इति

क्षराः पद पादाः । छन्दसां पुनरनुव्रज्ययां शौनवेनानिमित्तो-
 पीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूकानि अनुकान्तानि तेषामपि
 मध्ये हे 'इन्द्राग्नी !' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' वेऽस्मदीयाः परकी-
 याश्च उभयेऽपि 'चिह्नयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते चिह्नीषु
 तथा । 'तना' सन्ततया 'गिरा' 'वाचा, अथवा 'तना' धने
 निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन चिह्नयन्ते । तदा युषाम् 'अस्मामि-
 अस्मदीयैः' 'नृभिः' मनुष्यैः संहिता भूयास्तन्ते 'पत्' युषाम्
 संहिताः 'सासह्याम्' पुनःपुनरभिमुख्यम् । कान् ? य एते 'पृतन्य-
 पृतनामस्मामिः' सह कर्तुम् इच्छन्ति, तानभिमुख्यम् । किञ्च
 'यनुयाम यनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्मामिः सह सम्प्राप-
 सम्प्रदायीभूता यनुष्यन्त्यस्मान् धन्येष, एतांश्च यनुष्यतः ॥
 यामो पत् इन्म इत्यर्थः । कर्षं पुनर्हन्म ? उच्यते यथा-
 निमन्तामन्यके समे' युषयोरनुव्रज्यादन्म इत्यभिप्रायः । अ-
 नेतस्मिन् मन्त्रे "सासह्याम् पृतन्यतः"—इत्येवस्मिन् संप्राप्ता-
 धिकारं यनुष्यतेर्हन्त्यर्थमुपपद्यते, न हि संप्राप्ते ॥
 कर्तव्यमस्ति, एतं विद्यते ॥

‘महि’ महन्, ‘शर्म’ मुहो ‘यच्छतम्’ दत्तमित्यर्थः । ‘दीर्घयज्यु’
 “दीर्घप्रतयशो” नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् ‘अति यो
 घनुष्यति’ “अमि जिघांसति” यो निदन्तुमिच्छति । किं तस्य ?
 इत्युच्यते,—‘अयं जयेम’ ‘भूतनासु’ संग्रामेषु ‘दूष्यः’ “दुर्धिरा”
 पापधियां, पापया धिया हि दीर्घप्रतयशममि जिघांसति । एव-
 मत्रापि प्रकरणान् “घनुष्यति” इत्यर्थः । अल्पप्रयोगविषय-
 र्थाद् माध्यकारेण निगमद्वय पठितम् ॥

व्याख्यानप्रसक्तमुच्यते,—“पापः पाताऽपेयानाम्” अपेयान्य-
 श्चानि यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः । “पाप-
 त्यमानः” पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्मणा ।
 “मयाहेन” तरकमेव प्रति “पतति” मसी, तस्मात् “घा”
 पापः ॥

“तदप्यति (१), अप्येषूमां” इतिकर्मैत्यर्थः । “अमुन्मु-
 मिन्मि व. श्याम विम्यां विभुमिः शयसा शयांसि । पाजो
 मसां मयन्तु पाजसाताविन्द्रेण शुजा तरपेम वृत्रम् ॥”—इति
 (म. स. ५, ४, १५, २) । वसिष्ठस्वेवमार्थम् । त्रिपुप् ।
 मयिषाकं तृतीयसवने, वैश्वदेवे शम्भे, आर्धवे सूके, त्रिविदा-
 नीये शम्भे । शम्भः उरु मासो ययम्, उरुमामिः
 देवः सदिताः ‘ममि व. श्याम’ ममिमयेम गुप्ताम्
 ‘विम्यः’ ‘विभुभिः’ प्रभूतकरीः गुप्तामिः ‘शयसा’
 एतेषाममिमवितृणां ‘शयांसि’ कलान्यमिमयेम ।
 ‘मासा’ ‘मदन्तु’ । कस्मिन् ? ‘पाजसाता’

च 'युजा' संयुक्ताः सन्तो पर्यं 'तरुणे' हन्मेनं 'वृत्रं' शत्रुमित्यर्थः ।
अभिमवाधिकात् तरुण्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ॥

“भन्दना (१०), भन्दतेः स्तुतिकर्मणः” स्तुत्यर्थे वर्तमानस्य
“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमग्निर्ययुनं च वायताम्
आविवेश रोदसी भूरिषर्पसा पुरुषियो भन्दते धाममिः कविः ।
—इति (ऋ० सं० १, ८, २० ४) । विश्वामित्रस्येयमग्निं
पृथ्व्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमास्ते शस्त्रे, निविश्यादीये, वैश्व-
रीये सूक्ते शंस्यते । ‘पिता यज्ञानां’ पालयिता यज्ञानाम्, ‘अग्निः
‘असुरः’ प्रज्ञावान् ‘विपश्चितां’ प्रज्ञायतामपि मध्ये प्रज्ञावान्
विनिर्माणं हृत्स्वस्य जगतः, अग्निर्नैव ह्यग्निहोत्रादिकर्मज्ञात्वेन
हन्न्स्वं जगद्विनिर्मीयते । ‘ययुनञ्च’ प्रज्ञानमयमेव ‘वायताम्’
ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्ययमेवाग्निः ‘आविवेश’ ‘रोदसी’ दावा-
पृथिव्यौ ‘भूरिषर्पसा’ यद्वरुणपत्न्येन, तमेव शृणुणयुक्तमग्निं ‘पुरुषि-
यद्वरुणामग्निः स्तोता, ‘भन्दते’ स्तौति, ‘धाममिः’ नाममिः अनेनै-
प्रकारैः, ‘कविः’ क्रान्तदर्शन इत्यर्थः । पुरुषियो हि स्तोता आत्मा
मित्राणैः किमन्यत् स्तुतेः कुर्यात् । तस्मादुपपद्यते ‘स्तुत्यर्थत्व-
मस्य ॥

“स भन्दता उदियति प्रजावती विश्वायुर्विश्वाः सुम-
नहर्दिवि । नह्य प्रजावतुयिमश्चपस्त्यं पीत इन्द्रविन्द्रमस्मम्यं
यावताम् ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ३, २०, १) । मौमोऽग्निः
तस्येयमग्निम् । अगती । “प्रत आशवः पवमान धीजवः”—
महासूक्ते एकचत्वारिंशत्तमी पावमानसमी ।

यदिममयामं कर्मोपनमेत्तत्सुयामहमेत सोमं तथेति, य एवं
 नित्यकालमास्ते 'सः' एव साम्प्रतमस्मिस्तोमकर्मणि उपनीते हे
 सोम ! तव 'मन्दनाः' स्तुतीः 'उदीरयति' । 'प्रजायतीः' प्रजा-
 संयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः । 'विश्वायुः' विश्वमयतीति
 विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रमान इत्यर्थः, सर्वतो वा विश्वायुः ।
 'विष्ठाः' सर्वप्रकाराः, नामयन्धुकर्मरूपसम्बन्धान् स्तुतीनाम्,
 नासा, वन्धुमिः, कर्मणा, रूपेणेति ह्य कम् । 'सुमराः' सुधृताः,
 सुपुष्टाः, ध्यानकरणानुप्रदानयत्वा युष्मदुगुणैरलङ्कृताः । 'अह-
 रिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्व्यायामिप्रायेण नित्यकालमेवे-
 त्यमिप्रायः । कं पुनरर्थमुपेय स्तुतीर्दीरयति ? 'ग्रह प्रजायत्'
 धनं प्रजामंयुक्तं मोक्षसहितम् । भवि च 'रयिम्' धनं गोहिर-
 ण्यादि । 'मश्यवन्त्यम' मश्ये, वननसमर्थः शीघ्रैः संयुक्तम् ।
 'पीतः' त्यमस्त्रामिरास्त्रि कर्मणि । हे 'इन्द्रो' सोम ! इदमस-
 द्यं यावताम् यावत्स्वेत्यर्थः । एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुनीर्दीरयति ।
 मन्दना उदिपत्तीत्युदीरणसम्बन्धान् स्तुतय एताः "मन्दना"
 शब्देनोच्यन्ते इत्युपपत्तेः । पूर्वमाख्यातपदसम्यग्मुदाहरणं
 "पुष्टप्रियो मन्दने धाममिः"—इति नामरूपसम्बद्धं "स मन्दना
 उदिपत्तिं प्रजायतीः"—इति इदन्तु च । उभयथा प्रयोगोऽस्ती-
 त्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च ॥

"आहनः (११)"—इति । एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्,
 अप्रतीयमानार्थत्वात् । "आहंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः । "न

तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पर्श इह ये चरन्ति । अन्ये
मदादनो याहि नृयं तेन विबुध रथ्येव चक्रा ॥—इति (सू. सं.
७, ६, ७, ३) । यस्य यस्याश्च संवादसूत्रम्, तत्र यमसं
मार्गम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां व्रयीति,—हे यं
मामंष्या माम्प्रनं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्तम
एते जनाः रम्भान्देवणतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च,
निमिषन्ति' अनिमिषाः, आदर्यस्त इत्यभिप्रायः । के पुनर्
एत्युच्यते,—‘एते देवानां’ स्वमृताः, य इह एतस्मिन् लोके ‘रस
स्याशयिताः, एतादृशानां कर्मणाम् । के पुनस्ते ? इति
वच्यते,—भरद्वाज, रात्रिश्च, उमे च सन्ध्ये, मूर्ध्यामन्द्रमर्त्ता, यषु
अम्लपुण्ड्रश्च इत्येवमादयः, न त्वेतेषां किञ्चिद्विदिनं परोक्षमर्थं
इत्यभिप्रायः । अतो व्रयीमि,—‘अन्येन’ अन्यबुद्धयेन वेतयि
पुरगेन, ‘मन्’ मत्तः, त्वं हे ‘आदतः !’ मैथुनं ‘याहि’ वा
“क्षिप्रम्” । “आहंसि इव” अन्वयमेतत् “भालमाणा” त्वम्

इत्येतद् यमोपनिषत् सन्धानम् । आहन्वन् “इयं” हि स यमं
तथाऽनेन दुर्यन्त्रेण । तस्मान् सैव सम्योध्यते आहनः । इति
“एतस्मान्” एष कारणान् “आहनः स्यान्” योऽयम् उपदेशः
स्त्रियै, भसाद्यपि हि यस्य सप्रिर्धौ सार्द्धीर्त्यते ॥ आहन्वन् इयं
असम्यत्वात्, तस्य भयप्रियो यै पुरगीऽमेभ्य आहनः स्याज्जा-
यत इति विभावने ॥

“नदः (१२)” — इति, एतदनवगतम् । “ऋषिः नदी भवति”
— इति शास्त्रस्य पार्यायेण नद्यवयवम् । “नदनेः स्तुतिकर्मणः”
इति श्रुत्युपपत्तिः । नदिता या नदतीत्यर्थप्रतीतिः । “नदस्य
मा दधतः काम् भागद्वित भाजानो भमुतः कुतश्चित् । लोपा-
मुद्रा दृष्ट्वा नीरिणाति धाममर्धाम धवति श्वसस्तम् ॥” — इति
(ऋ० सं० २, ४, २२, ४) । अगस्त्यलोपामुद्राग्रहचारिसूक्त-
मपादे लोपामुद्राया इयमार्यम् । सा अग्रर्षादगस्त्यं भर्तां रम-
मित्रेभ्य ‘नदस्य’ “नदनस्य” नदिनुर्षा देवतास्तोतुः भस्यागस्त्यस्य
‘दधतः’ संदधतः इन्द्रियग्रामं ‘मा’ माम् अर्थ ‘कामः’ ‘भागन्’
भागतवान्, येनाहं माग्रतं पीड्ये । सा पुनरेवं न जाने । किम्
‘तः’ एव ‘भाजातः’ अस्मच्छरीराजानः, ममोपरि ह्यभियुक्तोऽस्-
त्पर्षदनाय, — अथवा ‘भमुतः’ अगस्त्यशरीरात् ? पुरुषगुणानु-
सृष्ट्यादि स्त्रियाः कामो जायते — अभिव्यज्यते, पुरुषस्य न
सपनुसृष्टान् । अतएव “स्वः” — इति काम उच्यते ।
तस्मादुपपद्यते इतो चास्मच्छरीरात्, — अमुतो या नदशरीरात्,
‘कुतः ?’ इति, न जाने इति । अथवा अन्यत एव ‘कुतश्चित्’

ण्ति ॥ निमिषन्त्येते देवानां स्पर्श इह ये चरन्ति । अन्येन
 दाहनो याहि त्वयं तेन विबह रथ्येव चक्रा ॥—इति (अ० सं०
 , ६, ७, ३) । यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्, तत्र यमस्येय-
 त्वम् । स यमीं मैथुनाय प्रार्ययमानां प्रवीति,—हे यमि !
 तमस्या साम्प्रतं रहो घसंत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्तमपि,
 ते जना रन्ध्रान्वेयणतत्परा इत्यभिप्रायः । अपि च, 'न
 मिषन्ति' भनिमिषाः, आदरघन्त इत्यभिप्रायः । के पुनस्ते ?
 त्युच्यते,—‘एते देवानां’ समूताः. य इह एतस्मिन् लोके ‘स्पर्शः’
 पाशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम् । के पुनस्ते ? इति ।
 च्यते,—अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, धातुश्च,
 अन्तरपुरुषश्च इत्येवमादयः, न ह्येतेषां किञ्चिद्विदितं परोक्षमस्ति
 इत्यभिप्रायः । अतो प्रवीमि,—‘अन्येन’ अन्यकुलजेन केनचित्
 पुर्येण, ‘मत्’ मत्तः, त्वं हे ‘आहनः !’ मैथुनं ‘याहि’ ‘त्वयं’
 ‘क्षिप्रम्’ । “आहंसि इव” असम्यमेतन् “मायमाणा” त्वम्,
 ताहमेतदसम्यं श्रोतुमप्युत्सहे तव, किं पुनः कर्तुम् ? तस्मान्म-
 तोऽन्येन मैथुनायं चर । ‘तेन’ एव सह ‘विबह’ अभ्युद्यच्छस्य
 प्रात्मानं मैथुनकर्मणि । ‘रथ्येव चक्रा’ रथचक्रे इव, यथैकमहं
 एवचक्रे हं अभ्युद्यतः. एवमेकमनस्त्वमुपपाद्य तेनैकभूतेन मनसा
 प्रक्षेपेद्योमेऽपि शरीरे, तच्च तस्य कामिनः सक्तम्, च च तथ,
 तेनैव सह तथैतस्मिन्त्यर्थे एकमनस्त्वमस्त्विति, न मया सार्द्धमेत-
 स्मिन्नर्थेऽभ्युद्यच्छमाना न मां शङ्कसे कम्पयितुमिस्त्यभिप्रायः ॥
 एवमेतस्मिन् मन्त्रेऽनिष्टस्थानमैथुनसमाचारस्य “आहनः”—

इत्येतद् यमोपिष्वं मन्वानम् । आह्वयत “इय” हि स यमं
 तयाऽनेन दुर्यजनेन । तस्मात् सैव सम्बोध्यते आहनः । इति
 “एतस्मात्” एव कारणान् “आहनः स्यात्” योऽयम् उपदेशः
 खिद्यै, असाद्यपि हि यम्य सत्रिषीं सङ्गीर्त्यते, स आह्वयत इव
 असम्भ्यस्यात्, तम्य अयत्रियो वै पुरुषोऽमेध्य आहनः स्यादज्ञा-
 यत इति पित्रायते ॥

“नदः (१२)” — इति, एनदनयगतम् । “अपिः नदी भवति”
 — इति शब्दस्य पर्यायेण तत्त्वचनम् । “नदतेः स्तुतिकर्मणः”
 इति ध्युत्पत्तिः । नदिता वा नर्तयित्स्वर्यप्रतीतिः । “नदस्य
 मा रुधतः काम भागवित आज्ञातो अमुतः कुतश्चित् । लोपा-
 मुद्रा पृषण मीरिणाति धीरमर्थाया धपति स्वसन्तम् ॥” — इति
 (श्र० सं० २, ४, २२, ४) । अगस्त्यलोपामुद्राग्रहचारिसूक्त-
 संपादे लोपामुद्राया इयमार्षम् । सा अग्रर्षादगस्त्यं असांत्म-
 मिषीत्य ‘नदस्य’ “नदनस्य” अदिनुर्षा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य
 ‘रुधतः’ संस्तवतः इन्द्रियमार्गं ‘मा’ माम् अर्थं ‘कामः’ ‘भागव’
 भागतयान्, येनाहं माग्रतं पीड्ये । सा पुनरेवं न जाने । किम्
 ‘इतः’ एव ‘आज्ञातः’ असच्छरीराज्ञातः, ममोपरि ह्यभिम्यक्तोऽस-
 त्पीडनाय,—अथवा ‘अमुतः’ अगस्त्यशरीरात् ? पुरयगुणानु-
 स्मरणादि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च
 स्यगुणानुस्मरणात् । अतएव “सः” — इति काम उच्यते ।
 तस्मादुपपद्यते इतो वासच्छरीरात्,—अमुतो वा नदशरीरात्,
 ‘कुतः ?’ इति, न जाने इति । अथवा अन्यत एव ‘कुतश्चित्’

धयमागतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने। इत्येवं
 विलपमानो कामार्त्ता 'लोषामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसो
 पर्यितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण
 गच्छति, यदि न ममासाधुपरि प्रजननं निरोत्स्यान्, ततो नार्यं
 कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति। "रिणाति"—
 इति गतिकर्मसु पठितम्। अथवा चेतसा 'नीरिणाति' उप-
 गच्छतीत्यर्थः, इष्टपुण्यानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्थिरा-
 स्वभाव एव। तस्मादेवमप्युपपद्यते। 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्म-
 चर्यं 'अधीरा' सङ्क्षुब्धसर्वेन्द्रियमामा 'धयति' पिबतीत्येव चेतसा,
 सङ्क्षुब्धां वा पश्यति। 'श्वसन्त' चेतसा व्यावृत्तमानं, तस्याः
 सकाशात् ब्रह्मचर्यं कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव। "श्वसति,
 नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम्। एव लोषामुद्रायाभ्ये
 "नदस्य रुधतो मामागमत् कामः"—इति प्रकरणादुपनिर्दिशध्वे-
 नोच्यत इत्युपपद्यते। "संस्मृप्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्युपि-
 पुत्र्या विलपितं वेदयन्ते"—इति निश्चयप्रस्थापनम् ॥ २ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रवः
 सोमो अक्षाः। अग्नीते रित्येते। अनूपे गोमान् गोभि-
 रक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। लोपाशः मिह प्रत्यञ्च
 मत्साः। क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षयतिनिगम उत्तर इत्ये-
 केऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः

रति सर्वे क्षियतिनिगमा इति आकपूणिः स्वात्रमिति
क्षेत्रनामाशु अतनं भवति । स पतत्रीत्वरं स्था जगद-
छात्रमग्निरकृणोऽजातवेदाः । स पतत्रि चत्वरं स्थावरं
क्षमञ्च यत्तत् क्षिप्रमग्निरकरोऽजातवेदाः । ऊतिर-
नात् । आ त्वा रथं यथोत्तय इत्यपि निगमो भवति ।
समाने इत्युपरिष्ठाद्ब्याख्यास्यामः । चम्रकः पङ्क्तिरुप-
र्षदिन्द्रम् । पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा (स्पशनैरिति
॥) सप्त न एकमविदच्छुचन्तम् । स्वपनमेतन्माष्यमिकं
ज्योतिरनित्यदर्शनं तदिवाविदज्ज्वल्यमानम् । द्विता
च सत्ता स्वधया च शम्भुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान
उत्तमे च । शम्भुः सुखभूः । भृगं न वा भृगयन्ते ।
भृगमिव ब्राह्म्याः प्रैषाः ॥ ३ ॥

“सोमो अक्षाः (१३)” इत्येते द्वे पदे । अत्र अक्षा
इत्येतत् पदं अनवगतम्, पक्षेण स्थानकार्यम् । अस्यैव च
सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समाभ्यातः । कथं नाम
“न यस्य सामाणूभिर्वा” — इत्येतदेवोदाहरणमत्र उपलक्षितं
स्यात् ? अत्र हि अक्षा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बन्धः,
यथा भूतशब्देन, मेघशब्दः — “मेघो भूतोऽ मिषप्रयः” — इत्यत्र;
यथा वा “अग्निर्नैयै” — इत्यग्निशब्दः । अत्र वाओतिपक्षे

अक्षा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति । तस्मादयमनन्तर उपलक्ष्यते मत्प्रयोगविषयत्वादस्य मन्त्रस्य प्रतिसत्यर्थे सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति ॥

“न यस्य पाषाण्विष्वी न धन्यं नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः । यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति धीलु रजति स्थिराणि ॥” इति (ऋ० सू० ८, ४, १५, १) । ऐतन्म विश्यामिप्रस्य पुत्रः, तस्येवमायम् । येन्द्रे सूक्ते सूर्यस्तुन्नामैकाहः, तत्रेयं निष्कैवल्यशस्त्रे निविहार्ताये शस्यते । ‘न यस्य पाषाण्विष्वी’ न यस्य इन्द्रस्य पाषाण्विष्वी महिमानं ‘अशनुवाते’ व्याप्नुन इत्यर्थः । ‘न’ ‘धन्य’ उदकम्, तद्धि धन्यत्पन्तरिक्षलोकान् । ‘न नान्तरिक्षम्’ ‘न’ ‘अद्रयः’ पर्यताः अशनुवाते महिमानम् । किं तर्हि ? सोम एवाक्षाः महिमानमश्रोतोम्यर्थः । कथं पुनर्गम्यते सोम एवेन्द्रस्य महिमानमश्रोताणि ? इतः— ‘यत् अस्य मन्युः अधिनीयमानः’ यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः सोमेन र्पितेन सता मदसामर्थ्यादुपरि शश्रूणां नीयमानः प्राप्यमानः शृणाति । ‘धीलु’ । यदपि ‘धीलु’ हृद् सन्नद्धं शश्रुवर्त्तं भवति, तदपि शृणात्येव, दिनस्तीत्यर्थः । ‘रजति’ च ‘स्थिराणि’ अपि हृद्गानि मेघधृन्दानि मिनर्त्तीत्यर्थः । एवमेतस्मिन् मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्य “अश्रोतेः” अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यते “इत्येष मेके” मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते ॥

“अनूपे गोमान् गोमिरक्षाः सोमो दुग्धामिरक्षाः । समुद्रं

७, ५, १३, ४) । सत्तर्गोणामार्यम् । वृद्धी । पाचभानो
 सोमो । 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोमिः सहितो यदा 'भक्षाः'
 क्षियति, निवसति, अथ तदा सुखवस्तवात् तस्य देशस्य 'सोमो
 दुग्धामि.' पुनः पुनः दुग्धाम्बोऽपि गोम्यः क्षस्त्येव । कथं
 पुनः क्षरति ? इति । उच्यते,—समुद्रं न संवरणानि समुद्र-
 मिष संवरणान्युदकानि, उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति,
 तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संसृत्य नमुद्रमाभिमुख्येन 'अगमन्'
 गच्छन्ति, एवं दुग्धाम्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संसृत्य उधः
 प्रतिक्षरति मवायेन्द्रस्य । अथ यदेवं प्रक्षरति, तेन सोमेना-
 मायास्यायां साम्राज्येन तूत इन्द्रः 'मन्वी' हर्षशीलः, यजमानस्य
 शत्रून् 'तोयते' हिनस्तोत्यर्थः । "नितोषयति, मियर्हयति"—
 इति हन्तिकर्मसु पठितम् । एवमेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति निगमः
 पूर्वः" - "अनूपे गोमान् गोमिर्भक्षाः" - इत्येवः "क्षरति-निगमः
 उत्तरः"—"सोमो दुग्धामिर्भक्षाः"—इत्यत्र एवम् "एके" मन्त्रार्थं
 पिबो मन्यन्ते । तद्यं तथैवोपव्याख्यातम् । "सर्वे" पर्वते त्रयोऽपि
 "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूजिः" आचार्यो मन्यते । न
 यस्य दायापृथिव्यो निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः, किं
 तर्हि ? सोम एव इन्द्रस्य निवासः । तस्य सोमस्य किम् ।
 इति । उच्यते,—यदस्य मन्यूरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति
 वीलु रुजति स्मिराणि । समानमन्यत् पूर्वणेवार्थेन । "अनूपे
 गोमान् गोमिर्भक्षाः"—इत्यत्र निवासाथतैव पूर्वस्मिन्नेवार्थे ।
 अथ सोमो दुग्धास्त्वपि गोपूवः निवसति, ॥ त्रिदुग्धाः कर्त्त

पचन्ते इत्यभिप्रायः । एवमेते सर्वे त्रयोऽपि “क्षिप्रतिनिगमाः”
-इति “शाकपूणिः” आचार्य्यो मन्यते ॥

“श्वाश्रम् (१४)—इति पतदनवगतम् । “आशु अनन
यति”—इति शब्दसमाधिः । “क्षिप्रनाम”—इत्यभिधेयवच-
म् । “यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाज्जमान्येना-
णानाः । स पतत्रीत्यरं जगच्छाश्रमग्निरहृणोऽजातवेदाः ॥”
-इति (ऋ० सं० ८, ४, १०, ४) । इयं हविष्पाङ्क्तोये सूक्ते ।
१ पुनर्मूर्धन्यताङ्गिरसेन इष्टम्, धामदेव्येन वा । पृष्ठयस्य
धमेऽहति अग्निमारुते शस्त्रे निविद्वानीयं तद्वयति । ‘यः’
निः ‘होतासीत्’ आहोता देवानाम्, ‘प्रथमः’ प्रधानः, मनुष्य-
तुः सकाशात् । ‘देवजुष्टः’ देवैरासेवितः । ‘यं’ ‘समाज्जन्’
वुक्षितवन्तः । वेन ? ‘आज्येन’ ‘आवृणानाः’ सेयमानाः
माना इत्यर्थः । तस्य किम् ? इति । उच्यते,—सः
‘पतत्रीत्यरम्’ सोऽग्निः पतत्रिः, यदेतदितश्चेतश्च पतति, इत्यरञ्च
यादि, ‘स्था’ स्थावरश्च वृक्षादि, ‘जगत्’ यदेतज्जङ्गमादि ।
य किम् ? इति । उच्यते,—तत्र सच प्रलयकाले ‘श्वाश्र’
गमात्मसात् ‘अहृणोत्’ “अकरोत्” ‘आतवेदाः’ अग्निः ।
मेतस्मिन् मन्त्रे “श्वाश्रमिति” इत्येतत् “क्षिप्रनाम” । पतत्रि-
त्यर-जङ्गमानां क्षिप्रदहनादग्नि, किमन्यत् कुर्यात् ? तस्मा-
दयते क्षिप्रनामेति ॥

“ऊतिः (१५)”—इति, अनवगतम् । “अवनम्”—इत्यर्थ-
तिः । “अवनम्” रक्षणादित्यर्थः । आ रचा रथं यद्योतये

सुम्नाय॑ वर्त्तयामसि । तु॒वि॒कुर्मि॑ मृ॒ती॒प॒ह॒मिन्द्र॑ शवि॒ष्ठ स॒त्पते॑ ॥”

—इति (ऋ० सं० ६, ५, १, १) । प्रियमेव स्यार्यम् । हे इन्द्र !

‘त्वा’ त्वाम् ‘आवर्त्तयामसि’ आवर्त्तयामहे । किमर्थम् ?

‘ऊतये’ अस्माक रक्षणाय, ‘सुम्नाय’ सुखाय च । कथं पुनराव-

र्त्तयामहे ? इति । उच्यते, - ‘रथं यथा’ शक्तो हि कश्चिद्

यथा रथमावर्त्तयेत्, एवमावर्त्तयामहे यथं त्वां स्तुतिभिः ।

किलक्षणं पुनर्मवन्तमावर्त्तयामहे ? उच्यते,—‘तुवि॒कुर्मि॑’

बहूनामनैकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम् । ‘मृ॒ती॒प॒ह॒म्’ च,

भार्त्तानामभिभवितारम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘शवि॒ष्ठ’ बलिष्ठ ! ‘स॒त्पते॑’

सतां पते ! एवमावर्त्तनेनैकवाक्यामिसम्यन्धेन “ऊति” शब्दो

रक्षणार्थं इत्युपपद्यते ॥

“हासमाने (१६)” —इति । “उपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः”

“प्रपर्वतानामुशती उपस्थात्” — इत्यत्र ॥

“प॒द्मिः (१७)” —इति, अनवगतम् । “पानैरिति वा

स्पर्शनैरिति वा” —इति शब्दसमार्थः । “ए॒वा॒ महो॑ अ॒सुर

प॒क्ष॒धाय॑ च॒न्नकः॑ प॒द्मि॒रुप॑स॒र्दिन्द्र॑म् । स इ॒यानः॑ करति स॒स्ति॒-

म॒क्षा इ॒पमूर्जं॑ सु॒क्षितिं॑ वि॒श्वमा॑भाः ॥” —इति (ऋ० सं० ८, ५,

१५, ६) । पद्मो नाम विलानसः, तस्येयमर्थम् । ऐन्द्री । य

एव एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिहृतः ‘ए॒वा’ एवम् अनेन

प्रकारेण वर्त्तमान ! हे इन्द्र ! ‘अ॒सुर’ असुमन् ! अ॒ज्ञान॑वन् !

अ॒लय॑वन् ! वा ‘प॒क्ष॒धाय’ स्तुतिवत्त्वे, महते यजमानाय, पूर्व-

कल्पान्तरीणाय, पूर्वकल्पान्तरीण एव ‘च॒न्नकः’ ‘प॒द्मिः’ सोम-

पानैरम्पुदितैः, अथवा गुणस्पर्शानैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पन्' उप-
सृतवान्, अन्यकल्पान्तराणाम् 'इन्द्रम्' । 'सः' तेन तथा 'इयानः'
इयमासः, अनुश्रियमाणः 'करति' कृतवान् । किम् ? 'स्वस्तिम्'
स्वस्त्ययनम् । 'अस्मै' यजमानाय । यतो ब्रवीमि,—साम्प्रतम-
हमेतस्मिन् कल्पे वधकः, त्वद्येन्द्रः, ता एवैताः स्तुतयः, यामिर-
हमुपासपे साम्प्रतं भवन्तस्, स त्वमेवं विज्ञाय, अस्मै वर्त्तमानाय
यजमानाय स्वमधिकारं जानानः, कुरु स्वस्त्ययनम् । किञ्च,
'इपमूर्जम्' । 'इपम्' अग्नं घ्रीहियवादि, 'ऊर्जम्' क्षीरादि ।
'सुक्षिति' च, शोभननिषासञ्च । 'विश्वम्' पतन् सर्वम् 'आमाः'
आभिमुख्येनास्मै यजमानाय माययस्व ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे
शब्दसारूप्यात् प्रकरणाच्च "पइमिः"—इत्येतन् पानाभिधानं
स्वाशानाभिधानं वेत्युपपद्यते ॥

"सप्तम् (१८)"—इति अनवगतम् । "स्वपनम्"—इत्य-
यमः । "प्रमातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न धीरयः उपसर्प-
दुर्वीः । सुप्तं ॥ पुरुषमिदच्छुवन्तं रिरिह्वांसं रिपु उपस्थे
भन्तः ॥"—इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, ३) । अग्नेर्घैश्चानरस्य,
अग्नेर्वा सूचीकस्य, सप्तैर्वा जन्मरस्य इयमार्षम् । आग्नेयी ।
त्रिष्टुप् । शतरनुवाकाश्चिनयोः शस्यते । 'प्रमातुः प्रतरम्
गुह्यम्' प्रकर्षेण गततरं गह्वरं, मातुः सर्वनिर्मातुः भूमेः, अग्निः
'धीरयः' दग्धुम् 'उपसर्पन्' 'उर्वीः' ऊर्णुषत्वः, प्रच्छाद्य भूमेर्निर्भर-
प्रदेशम्, तस्मिन् निर्भरप्रदेशे वर्त्तमानाः, तत्र हि ताः सुविष्टाश्च
भवन्ति । कथमुनरुणस्रान् ? इति । उच्यते,—'प्रमातुः

प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः,
 प्रकर्षेण गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानम् इच्छन्
 उपसर्पत्, एवं योऽग्निः बहोपधिके भूमेर्निर्भरप्रदेशे कुमार इव
 स्तनप्रदेशमियोपसर्पत् । तत्रैव च निर्भरप्रदेशे 'रिद्धांसं' पुनः-
 पुनरास्वादयमानम्, भोषधी 'रिप.' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे
 उपस्थाने, निर्भरे हि भूमेः प्रदेशे आप उपतिष्ठन्ति इति निर्भर
 एषोपस्थो भूमिः । तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः । तस्मिन्ने-
 पलक्षणे प्रदेशे, तमग्निम् 'अचिदन्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा ।
 भोषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरचिदन् ? इति । उच्यते,—'सप्तं
 न पञ्च' अचिदन्, यद्येव स्वपनशीलं "माध्यमिकं उच्यतेः"
 वैद्युताण्यं पञ्चमभिव्यक्तम्, वर्षासु उपत्येवस्यानाद्यन्तेनैव दृश्यते,
 एवं निर्भरान् प्रविष्टमपि अन्तमग्निमतिमहत्त्वादधिपोऽचिद्वेद्या-
 पश्यत् । 'शुचन्त' दीप्यमानमित्यर्थः । निर्भरेऽन्वोऽनुप्रविष्टो
 न विशायते, अग्निस्तु निर्भरस्थोऽपि स्वया वाप्त्वा विशायत
 एवेत्यभिप्रायः । य एव ह्यगुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—
 इत्येवमाशीर्षोऽप्या । न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं उच्यते इत्येव,
 ततः "अनित्यदर्शनम्" तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्यु-
 च्यते, पञ्च नामाभिव्यक्तमित्युच्यते ॥ एवमिह शब्दसारूप्यात्
 अर्थोपपत्तेश्च "सप्तम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपनमुच्यत इत्यु-
 पपद्यते ॥

"द्विता (१६)"—इति, अनवगतम् । "द्वेधम्"—इत्यव-
 गमः । "यस्त्वद्भोता पूर्वो अग्ने यज्ञात्मान् द्विता च सत्ता

स्वधया च शम्भुः । तस्यानुधर्मं प्रयज्ञा चिकित्वोऽर्था नो धा
 अध्वरं देववीती ॥”—इति (ऋ० सं० ३, १, १७, ५) । कतस्य
 चैश्वामित्रस्येयमार्षम् । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
 हे भगवन् ! ‘अग्ने !’ वृष्टिर्लक्षण ! ‘त्वत्’ त्वत्तः, ‘यः’ ‘पूर्वः’
 ‘होता’ मध्यमस्थाना वायुः, असावपि हि दूतो देवानामिति
 श्रूयते,—“आ दूतो अग्निममरदु यिवस्यतः”—इति । वैद्युतोऽ
 ग्निरिति केचिन्मन्यन्ते । ‘यजीयान्’ यष्टृतरः । ‘द्विता च सत्ता’
 द्वैधं यस्य विद्यमानता,—“मध्यमे च स्थाने” वैद्युतभावेन,
 “उत्तमे च” स्थाने सूर्यभावेन । ‘स्वधया च’ अग्नेन, सर्वभूतानां
 वर्षाद्वारेण । यः ‘शम्भुः’ “सुखभूः” सुखस्य भागयिता । तस्य
 किम् ? इति । उच्यते,—‘तस्य अनुधर्मं’ वायोर्दृष्टिलाभमन्या-
 त्मनो दीप्तिलक्षणा वृत्तिमतिलाभमाप्नुयन्, “वायुर्वा अग्नेस्तेजः,
 तस्माद् वायुरग्निमन्येति”—इति ह विज्ञायते । हे अग्ने !
 ‘प्रयज’ प्रकर्षेण यज, देवान् । हे ‘चिकित्वः’ चिकित्स्वन् !
 हानवन्नित्यर्थः । ‘अथ’ एवम्, ‘नः’ अस्माकं यागं कुर्यन्, तं
 शृणु, यं कुरुष्व । ‘धाः अध्वरं’ धारय यज्ञम् । ‘देववीती’
 देवतर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यार्थोपपत्तेश्च “द्विता”—
 इत्ययं द्वैधमित्येषमुपपद्यते ॥

“वाः (२०)—इति, अनवगतम् । “वात्याः”—इत्यवगमः ।
 “गोमिर्वेदी म॒न्ये अ॒स्मन्मृ॒गं न वा मृ॒गय॑न्ते । अ॒मि॒त्सर॑न्ति
 धे॒नुभिः ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ७, १८, १) । काण्वश्च
 मेधातिथिः, प्रियमेधाङ्गिरसः मेढं सुकं दद्वशतुः । तत्रैवामिप्ल-

वस्य षडहस्य द्वितीयेऽहनि मस्त्यतीये शस्त्रे अनुचरतृत्वे शस्यते ।
हे भगवन्निन्द्र ! 'यदु ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः'
वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीमिराहुतिभिः
'अभितसरन्ति' अभिगच्छन्ति, अभिव्याघ्रवन्ति, तथाप्यस्मान्नेव
प्रत्यभ्येहि । किं कारणम् ? इतः,—यस्माद्देनेऽस्माभिरतिरि-
क्तया भक्त्यान्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशात् 'मा' "मात्याः"
"मैषाः" सुप्परसंस्त्यसंयुक्ताः प्रतिग्रहिताः 'मृगं न' "मृगमिव"
इतरे लुब्धकाः प्रात्याः 'मृगयन्ते' मार्गयन्ते त्वाम्, तस्माद्
भक्त्यतिरेकात् विपहेतोरस्मानेव प्रत्यभ्येहि ॥ एवमेतस्मिन्मन्त्रे
मृगसम्यन्धात् "प्राः"—इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते इत्यु-
पपत्तिः ॥ ३ ॥

वराहो मेघो भवति वराहरो वरमाहारमाहर्षीरिति
च ब्राह्मणम् । विध्यहराहन्तिरो अद्रि मस्तेत्यपि निगमो
भवत्ययमपीतरो वराह एतस्मादेव वृद्धति मूलानि वरं वरं
मूलं वृद्धतीति वा । वराहमिन्द्र एषुपमित्यपि निगमो
भवरयङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते । ब्राह्मणस्पतिवृषभिर्व-
राहैः । अथाप्येते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते ।
एवम् हिरण्यचक्रानयोर्दंष्ट्रान् विधावतो वराहन् ॥ ४ ॥

"वराहः (२१)"—इति, अनवगतमनेकार्थश्च । "मेघः"
तावद् वराह उच्यते, स हि "वराहरो भवति" तस्यैवमुदकमा-

हारः । “वरमाहारमाहार्योरिति च ब्राह्मणम्” निर्वचनस्य दृढ-
 प्रतीत्यर्थं ब्राह्मणमाचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेधो वराहशब्दे-
 नोच्यते, तथैव निगमः,—“अस्येदु मातुः सघनेषु सघो महः
 पितु पपिषाञ्चार्यज्ञा । मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं
 तिरो अद्रिमस्ता ॥” —इति (ऋ० सं० १, ४, २८, २) । नोधा-
 नाम गोतमपुत्रस्येयमार्यम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । अभिजिद्वि-
 ष्वजिन्महामतादिषु आहीनिकेषु अहःतु आहीनसूक्ते माध्यदिने
 सघने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘अस्य इत् उ मातुः’
 अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य ‘सघनेषु’ प्रातःसघनमाध्यदिनतृतीय-
 सघनेषु, ‘महः’ महतः यज्ञस्य, ‘पितु’ महान्नं सोमभागं ‘पपिषान्’
 पीतवान् । पीत्वा ‘चार्यज्ञा’ चारुणि च शोमनान्यन्नानि, अन्या-
 ऽपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविभिः, तेन च सोमेन विशुद्धबलः,
 सघः एष ‘पचतम्’ परिपक्वमुदकदानसमर्थं मेधं हि ‘विष्णुः’
 इन्द्रः, सर्वभूतानां वेषा प्राणभावेन ‘मुषायत्’ अमुष्णादित्यर्थः ।
 ‘सहीयान्’ अभिमम्यितुमतः । कथम्पुनरमुष्णात् ? इति ।
 उच्यते,—“विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता” । ‘वराहम्’ मेधं
 ‘विध्यत्’ । कथम्पुनः विध्यद्वराहम् ? इति । उच्यते,—
 ‘तिरः अद्रिम् अस्ता’ दूर एवावस्थितस्य ‘अद्रि’ पदम् ‘अस्ता’
 क्षेत्येत्यर्थः ॥ यद्यमेतस्मिन् मुषायच्छब्दसम्बन्धात् “वराहः=
 मेधः”—इत्युपपत्तिः ॥

“अयमपीतरो वराह एतस्मादेव” असौ अपि हि परं मूला-
 न्यमाहारमाहस्येय । “वरं वरं मूलं वृद्धति”—उच्यच्छतीत्यर्थः ॥

यथा अयमपीतरो घराहशब्दः छन्दसि घराह इत्युच्यते, तथैव निगमः,—“विश्वेत्ता विष्णुराभरदुष्कमस्त्वेपितः । शन महिषान् क्षीरपाकमोदनं घराहमिन्द्र एमुपम् ॥”—इति (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ४) । काण्वस्य पुरुसुतेरार्पम् । ऐन्दी । ‘विश्वा इत्ता’ विश्वानि एव तानि ‘विष्णुः आभरत्’ । ‘दुष्कमः’ यदुषिकान्तः, ‘त्वेपितः’ सन्दीपितः इन्द्रः घास्येन । यदि ‘स्था’ ‘इपितः’—इति पदविभागः, तथापि तु ‘त्वेपितः’—इत्येकं पदं हृत्सैव निरुक्तम्, परोक्षकृतस्थान्यन्त्रस्य, नाम्यर्थार्थ उपपद्यते । कानि पुनस्तानि यमनि आहरत् ? इति । उच्यते,—‘शतं महिषान्’ यान् महतो यमान् आहरत् । किलक्षजान् ? इति । उच्यते,—‘क्षीरपाकम् मोदनम्’ प्रायणीयाद्यमादितः हृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमकनूतित्यभिप्रायः । कुतः पुनराहरत् ? इति । उच्यते,—‘घराहम्’ असुरम्, घराहरूपेणावस्थितम् । सर्वेषामसुराणां मध्ये ‘एमुपम्’ मोहस्थानीयम् ॥ “माययायमिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत्, यदयं घराहमिन्द्र एमुपमेकविशन्वाः पुरां पार इत्युच्यते”—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके, तदनुषादिनी चैवा ऋक् । तस्मादत्र घराह एवोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“अङ्गिरसोऽपि घराहा उच्यन्ते” । “स ईं सत्येभिः सविभिः शुचद्विर्गोधावसं विधेनसैरदर्दः । यणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानद् ॥”—इति (ऋ० सं० ८, २, १६, १) । आयासस्याङ्गिरसस्येयमार्पम् । ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्य-

पशो पृच्छे विनियुक्ता मैत्रायणीयके । 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः'
 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानस्थानैः, 'शुबहुभिः'
 दीप्तिमद्भिः, 'विघ्नसैः' विचिघ्नघनवद्भिः, 'घृणभिः' घर्षद्भिः घर्षि-
 तुभिः, 'घराहैः' 'घर्मस्येदिभिः' घर्मतापयितृभिः, प्रघर्षकर्मणि,
 अधवा यज्ञस्येदिभिः, यज्ञस्तादयितृभिः, यज्ञसद्विधां । एवङ्गुण-
 विशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गोः घावः
 धायितारम्, अपां घा, मेघम् । 'भद्वद्' भवार्यदिति । विपरि-
 णामपरोक्षतृत्वाग्नमन्त्रस्य । दानयित्वा च 'द्रविणम्' उदकं
 'ध्यानद्' ध्याप्नोतीत्यर्थः । एतस्यामुचि भङ्गिरसो विशेषलिङ्गं
 नास्ति वराहशब्दाख्यत्वं, सूक्ते तु एतस्मिन्भङ्गिरसो लिङ्ग-
 मर्त्तात्यर्थः ।—

“सूतं शंसन्त ऋतु दीध्याना दिवस्पुत्रासो भसुरस्य धीराः ।
 विप्रं पृथग्भङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त ॥”—इति
 (ऋ० सं० ८, २, १५ सू०, २=१०, ५, ६७ प०, २) । 'सूतं
 शंसन्तः' सूतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋतु' भवदिलम
 भतिकालमेव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्वभूतानामुपरि सम-
 चेतस इत्यभिप्रायः । 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनयतः, 'भसुरस्य'
 प्रज्ञायतः पुत्राः, 'धीराः' विविधानामर्थानां यकारः, ईरवितारो
 वा मेधावित्तवान् । 'विप्रं पृथं' विप्रान् सत्यतः प्रातम् 'भङ्गिरसो
 दधानाः' । यत्पदं स्थानं ज्ञानसहितस्य कर्मणः पराजयकाष्टा,
 तामङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा, विवृण्वन्त्यन् । “पृथग्
 धाम प्रथमे मनन्त” 'यज्ञस्य' यन् 'प्रथमं' मुख्यं परमादमात्म-

नावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानत इत्यर्थः ॥
एतदेवं तस्यामृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एव निगमो माध्यकारेणो
दाइतः,—“अङ्गिरसोऽपि वराहो उच्यन्ते”—इति ॥

“अथापि एते माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते”
“मरुतः, रुद्राः”—इत्येवमादयः । अङ्गिरसो ह्यपि समाख्यामपि
लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुक्तस्योक्ताः । ये ताव-
न्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः,—“ए तत्त्वज्ञ योजन-
मचेति सत्सर्वं यन्मरुतो गीतमो वः । पश्यन् हिरण्यचक्रानयो
दंष्ट्रान् विधायतो वराहन् ॥”—इति (अ० सं० १, ६, १४, ५) ।
राहुगणस्य गीतमस्येयमार्कम् । “माविद्वयुन्मद्भिर्मरुतः”—इती-
यञ्चैतस्मिन्नेव सूक्ते । हे 'मरुतः' ! 'एतन्' 'त्यत्' यत् योष्मा-
कीर्णं 'न योजनमचेति' न योगमागच्छति, विम्रितास्थितात्
भयतो न युज्येत इत्यर्थः । तस्य फलस्य किम् ? इति । उच्यते,—
'सत्सर्वं यन् मरुतो वः' । अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम् ।
यस्य ॥ मध्ये युष्मान् 'वराहन्' परेषां शत्रूणां उद्धर्तृन्, उद्धर्तृणान्,
'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविहृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान्
रथानधिष्ठान् 'विधायतः' नानाप्रकारं धायतः, 'पश्यन्' स्तोति,
'गीतमः' । तदेतन्न योजनमचेति । अचेतिर्गत्स्यर्थः, भञ्जतेर्त-
त्पर्यस्य सारुष्यात् एवमत्र प्रकरणे मरुतो वराहव उच्यन्ते
इत्युपपत्तिः । मरुतादयो हि सर्व एव माध्यमका देवगणा
वराहव उच्यन्ते । तेषां शास्त्रान्तरेषु मृग्या निगमाः । निगमानु-
पलब्धौ च “माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते”—एतदु

एदुयचनं मदन्त्येय योऽयम्, तेषां सप्तसप्तका गणा ग्राहणे हि
 धूयन्ते,—“ते सप्तसप्त मदतां गणाः”—इति, तस्मादेवमप्युप-
 पद्यते ।

एवं एदुचचनं माप्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद्
 घराहशब्दो भवत्येव, तदप्युपेक्षितव्यम् । तद्यथा,—“द्विषो
 घराहमरुतं कपर्दिनम्”—इति (ख० सं० १, ८, ५, ५) । ख
 उक्तः ॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरा-
 दित्यो भवति स एतानि सारयति । उक्ता इव स्वसरा-
 णीत्यपि निगमो भवति । शय्या अङ्गुलया भवन्ति
 (सृजन्ति कर्माणि) शय्या इषवः शरमय्यः शरः शृणातेः
 शय्याभिर्नभरमाणो गर्भस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को
 देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति २दनेनार्चन्त्य-
 र्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृचः
 कट्टकिम्ना ॥ ५ (४) ॥

“स्वसराणि (२२)” —इति । अनवगतम् । “स्वयं सारीणि”
 —इत्यवगतम् । “अहानि”—इत्यभिधेयवचनम्, तानि हि
 स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति । अपि वा “स्वर् आदित्यः” भत्र
 उच्यते । “स एतानि सारयति” तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते ।

“विश्वेदेवास्तो अन्तुरः सुतमागन्तु तूर्णयः । उक्षा इव स्वसराणि ॥”—इति (ऋ० सं० १, १, ६, २) । मधुच्छन्दस आर्गम् । अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते । हे ‘विश्वेदेवास्तः!’ ‘अन्तुरः’ कर्म प्रति स्वरमाणाः, ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तु स्वरन्ते । अत एवमामन्त्र्यते ‘सुतम् आगन्तु’ अस्माभिः अग्निपुत्रमेतं सोमं प्रति ‘आगन्तु’ आगच्छत । हे ‘तूर्णयः’ स्वरज-शीलाः! कथं पुनरागच्छत? ‘उक्षा इव स्वसराणि’ । यथा ‘उक्षाः’ रश्मयः, ‘स्वसराणि’ अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत ॥ एवमस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् “स्वसराणि”—इत्यहानीत्युपपद्यते ॥

“शर्याः (२३)”—इति । अनवगतम् । “शरमय्यः”—इत्य-
यमः । “इषः” अग्निधेयाः । “शरः, शृणोतेः” हिंसार्थस्य (क्या० प०), हिंस्यन्ते हि तेन । “अभ्यभि हि अयसा ततर्दिषोत्सं न कञ्चित्तनपानमक्षितम् । शर्यामिर्न भस्माणो गमस्त्योः ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५=६, ७ ७, ५) । अयस्यः असदस्युश्च “एष्यु प्रधन्यं वाजसातये”—इति पाथमानं सौम्यं सूक्तं दृष्टशतुः । पिपीलिकमध्यास्तिष्ठोऽनुत्तुभः पशूध्वं दृष्टयः, तासामिदं द्वितीया । ‘अभि ततर्दिष’ यत्तं सोमं हे अभियोतारः! पुनः पुनरग्नितेत्यर्थः । ‘अयसा’ अयणीयेन मन्त्रेण । कथं पुनरग्निततर्दिष? इति—‘शर्याभिः त भस्मानः’ शरमयीभिः इषुभिः यथा कञ्चित् कं तर्दिषेत् घनुर्धात्यमाणः, एवमेतं सोमम् षभिः प्रायभिः ‘गमस्त्योः’ बाह्योरवस्थितैरभित-

तर्दिध यूयम् । किञ्च, एवमेतं सोमं अमितर्दयन्तो यूयं धसते
 घरीमिरद्विराप्याप्य 'उत्सं न कञ्चित्' कृपमिव कञ्चित् 'जनपदं
 मदतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत, महतो देवजनौघस्य पाना
 प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एवमिहामितर्दनक्रियाखण्डमथा
 "शर्ण्या" शब्देन इपय उच्यन्ते इत्युपपद्यते ॥

"अर्कः (२४)"—इति, अनेकार्थम् । "देयः" तावत् स
 एवार्क इत्युच्यते । आह किं कारणम् ? उच्यन्ते,—"यत्
 यस्मात् "यन्" देयम् "अर्चन्ति" स्तोतारः । "अर्को मन्त्रं
 भवति" । किं कारणं ? "यत्" यस्मात् "अनेन" मन्त्रेण
 "अर्चन्ति" तस्मादृकः । "अर्कमन्त्रं भवति" । किं कारणम् ?
 तद्धि "अर्चन्ति भूतानि" यो हि पूज्यः, तस्मात् तमपि संस्कार
 विरोधेन मन्त्रेण पूजा क्रियते, पूज्यं न सार्चयेत्तमन्नम् । "अर्को
 वृक्षो भवति" य एव प्रसिद्धः । आह किं कारणम् ? इति ।
 उच्यन्ते,—"मन्त्रतः" सद्गतः, मन्त्रातः, "कदुकिता" कदुका-
 येन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणां ऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । गायत्रिणां
 गतकृत उदङ्गमिर येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः
 प्रार्चन्ति नैऽर्कमर्किणो गायत्रिणां गतकृतो उदङ्गमिरे
 वङ्गमिव वङ्गो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति या परी
 रथनेमिर्भवति यद्विदुर्नानि भूमिम् । उत पृथ्या रथानामर्द्रि

गायत्रिणः' स्तुपन्ति त्वां सामगाः, सामभिः । 'अर्चन्त्यर्क-
मर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्भिः होतारो मन्त्रिणः । एवमनेन
प्रकारेण सर्वं एने "ब्राह्मणाः" याज्ञे कर्मणि हे 'इतवतो !' ।
'उदंशमिव येमिरे' उद्येमिरे वंशमिव त्वां स्तुतिभिः हविर्मिध,
यज्ञेषु तत्रैव महिमानं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥ "वंशो वनशायो भवति"
एने शयित इवास्ते । "वननाच्छूयत इति या" साममजनाद् वा
बलिभिः ॥ एवमत्र देवः "अर्क" शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दाच्चत्ये "अर्चन्त्यर्कमर्किणः"—इत्येव एव
निगमः, अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ।

बृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

"पविः (२५)"—इति । अनवगतम् । "रथनेमिर्मवति"—
इत्यभिधेयवचनम् । "यद् विपुनाति भूमिम्" सा हि विपुनाति
भूमिमिति पविः ॥ "उ त स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।
उत पृथ्या रथानामद्रि मिन्दन्त्योजसा ॥"—इति (ऋ० सं० ४, ३,
६, ४) । श्यावाश्वस्येयमार्गम् । हे मरुतः ! येषां वः तिरोम-
चितुमाधिर्मवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्म, अपि च
कस्मिन्नन काले 'शुन्ध्यवः' मद्रूच इव 'परुष्ण्यां' नद्यां, माध्यमि-
कायां वा विपर्ववत्यां यूयमेव 'शुन्ध्यवः' शोधयितारः 'ऊर्णाः'
चित्राः, तिरोहिताः 'वसव' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके । 'उत' अपि,
च, कस्मिन्निदम्युद्धमनकाले प्राप्ते शुष्माकं 'रथानां पृथ्याः' या
रथनेमयः, सा एव 'अद्रिम्' एवं 'मिन्दन्ति' 'ओजसा' यत्नेन,
॥ एवमेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन

“सिनम् (२८)”—इति, मनवगतम् । “सिनाति”—इति शब्दयुक्तिः । “अन्नं भयति”—इत्यभिधेयवचनम् । “सिनाति भूतानि” यज्जातीत्यर्थः, अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि पश्यन्ते । “इमा उ वां भूमयो मन्यमाना युषाधने न तुभ्या भभूवन् । क १ त्वद्दिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ४, ६, १) । विश्वामित्रस्येयमार्यम् । तार्तोपसयनेषु उपपद्यमानेषु स्तोमामिषांसने मित्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता । हे ‘इन्द्रावरुणा !’ ‘इमा उ वां’ गुणयोः ‘भूमयः’ स्तुतयः यायास्तैस्तैस्तोममिर्दीरवामहे, तां पुनरेता अस्मै ‘युषाधने’ सुप्तज्ञने, भयदुम्बां मज्जते यजमानाय ‘न’ यथा पूर्वं ‘तुभ्या’ क्षाणावामिमनानामर्थांनाम् ‘भभूवन्’ वभूवुः । यतो मर्यामि,—हे ‘इन्द्रावरुणा !’ ‘क त्वन्’ क तन् गुणयोः ‘यशः’ माह्वामार्यं गतम् ? ‘येन’ माह्वामार्येनेतामिः स्तुतिमिः अमि-
ष्टुर्तां सत्तां ‘सिनम्’ अन्नं ‘भरथः’ ‘सखिभ्यः’ समानव्ययानेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानेः प्रार्थयन् इति “सिन” शब्देनात्रात्रमभिधीयत इत्युपपत्तिः । अमिषागिरिवादिमिषा-
भानां “सिनम्”—इत्यादीनि ध्येभ्योऽमिषानयने षष्ठ्याप्यपि सन्ति मैथिल्युक्ते प्रकारेण समानात्ता इति स्तुतिरूपदिके प्रकारेऽन्यतमसंस्कारमिषायेण, कानिचिद्देवाणामिषायेण ॥

“इत्या (२९)”—इति, एष निपातः, “वभूवन्”—इत्यनेन व्याख्यातोऽयमेऽप्याये ॥

“१०)”—इति, यजमानाणां निपातः । “नर”—

महे षयम् । आमेनस्य रजसो यद्भ्र औ अपो वृणाना वितनोति
 मायिती ॥” —इति (ऋ० सं० ४, ३, २, १) । अधुना पद
 विभागमस्य भाष्यकारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्
 —“अग्ने, औ, अपः” —इति । अधुना “मां—इत्यस्या
 प्रवीति,—“अपोऽग्नेऽधीति” यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति “अ
 औ अपः” —इति । प्रतिमानो रात्रेवस्येवमार्थम् । वैश्वदेवस्य
 प्रथमैव । अगती । अत्र पुनः प्रायेणापः स्तयन्ते । “आपे
 धे विश्वेदेवाः, सर्वा एव वा देवताः” —इत्यनेन ब्राह्मणदर्शनेनाप
 विश्वेदेवत्वमुपपद्यते । तन् पुनः सूक्तं अमिहस्य पङ्क्तस्य पञ्चमे
 ऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यने । “कदु प्रियाय धाम्ने
 मनामहे” । ‘कन् उ प्रियाय’ सुखाय प्रियाय च ‘धाम्ने’ स्थानाय
 वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम् । तानेव च विश्वान् देवान् यः
 ‘मनामहे’ त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
 इत्यर्थं मनामहे । स्थानविशेषणान्येषोत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि ।
 ‘स्वक्षत्राय’ च धाम्ने स्वयलायेत्यर्थः । यत्र स्वमेव बलं भवति,
 न तत्र परकीयं बलमाशास्यते, यथेह लोके । ‘स्वयशस्ते’ यत्र
 स्वमहिमकृतमेव यशो भवति, न सांयोगिकद्रव्यकृतम् । ‘महे’
 महते धाम्ने । मत्प्राप्त्यर्थमेव ‘चयं’ मनामहे, मत्वा चोपास्य
 इत्यभिप्रायः । ‘आमेन्यस्य’ मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र,
 तस्य । ‘रजसः’ रजोलोकः, अन्तरिक्षलोक इत्यर्थः, तस्य ‘औ’
 उपरि । ‘यत् अग्ने’ यो मेघः, तत्र । या आपः अवस्थिता-
 ताः ‘अपः’ । ‘वृणाना’ सम्भजमाना ‘वितनोति’ विस्तृणाति

अपि च हविर्देतिरस्त्वत्येतदेवानुवर्त्तते । एवञ्च त्वमाग
उपसृमः सन् शृणु, यत् कुरुष्व । हे 'वधः' वधयितः ! 'धनुः'
मर्त्यस्य योस्मान् हन्तुमिच्छति मर्त्यो मनुष्यः तस्य । य
धीर्प्यम्, तन् 'जहि' । हत्वा च तस्य धीर्प्यम्, निरुक्तमहस्य
'अस्मे' अस्मासु 'घुम्नम्' "अन्नं यशो वा" रक्ष' च 'धेहि' देहि
त्यर्थः । 'रत्नं' धनम् । पृथमेतस्मिन् शत्रुवधसम्यग्धात् "घुम्नं"
शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः, हते हि शत्रौ
यशोऽन्नं वा मयतीति ॥ "घुम्नं द्योततेः"—इति, भग्नमेव वि
भुज्जानस्य दीप्तिर्मयतीति । घुम्नं द्योतयितुं च, यशस्तु दीप्ति
प्रकाशम्यभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्ती दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ५, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनानेर्मन्यः पवित्रमुच्यते । येन देवाः पवित्रं
पान्मानं पुनने सदेत्यपि निगमो भवति । रश्मयः पवित्रं
मुच्यन्ते । गमन्तिभूत इत्यपि निगमो भवत्यापः पवित्रं
मुच्यन्ते । शतविंशः मृषया मदन्तीर्बृहदकाः । अदिः

‘अथ यजिष्मन्त्ये’ ते हि स्पृशन्ति तेव
 ‘यजिष्मन्त्ये’ एवम् कृत्वा अमुं गृभालिभूतः । हे
 एवम् वेदं कुरुते’—इत्येता उपांशुग्रहप्रहणे
 हे सोम ! यजिष्मन्तिरेव त्वां स्पर्शन्त्येतमर्थं पुरस्त
 यजिष्मन्त्ये अमर्षं कालतुला कृष्टिं कर्तुरादित्यस्य वा
 पुरस्त यजिष्मन्त्ये तन्मर्षं सकल्पयन् व्याप्नुवानो
 मात्स्यैव तन्मर्षं एवम् । अरि च त्वं प्रागप्यमिष
 लिङ्गं एव रक्षितुम् । किञ्च ‘देव’ त्वं दानादिगु
 षेयपानेन शफादिदुग्धदुग्धकां पचिक्मसि पाषयितारि
 तर्षेणैव ? हेतुस्तु—‘देवं मापोऽसि’ ये त्यामि
 मियतः मज्जन्ति अस्मिन्पञ्चमाणा, ते ह्यत्र देवस्येन
 एवमसन्नाथम्, च हीतरेषां देवानां पापमस्ति ।
 विशिष्टम् ।

‘एतन्मृगं शश्वो विधायसि मूरो ॥ विधाय भ
 र्मरा । एतन्मृगो नृशिरदिमिः सुतो मृदे घात्राय घन्य
 —ति । एतन्मृगं द्वावक्षणे । अग्निगणैरहमायादि
 तौ सन्त्येव विधिः ‘मृतं श्वायः’—इत्येतस्याष्टायत्त
 इत्यस्य सुजस्य नत्वारिमात्राभूतां दशदशवो दृष्टाः, तत्रैवा
 तिष्ठेत्तमी । हे ‘पयमान’ पूयमान ! सोम ! ‘अथ
 एतन्मृगं पश्चिमेन, भीर्जेन पश्चिमेन पूयमानः, त्वम्
 भर्तुं उरुम्, उरुस्थेनाभिसम्पन्नः, तन्मृगमायमुपगतः, नि

मृगो भया ततो दोषकृत्या प्रति ‘विधाय

घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे श्रुत्विजः ! अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्रायः ।
एयमत्रापः "पवित्र" शब्देनोच्यन्ते, मध्येषतत्वादस्य मन्त्रस्य ॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते, तेऽपि हि सर्वे एव
पाषयन्ति । "अग्निः पवित्रं स मा पुनानु. घ्रायुः सोमः सूर्य
इन्द्रः पवित्रं ॥ मा पुनन्तु ॥"—"इत्यपि निगमो भवति" ।
निगदप्रसिद्ध एवैव निगमः ॥

"तोदः (३५)"—इति, अनयगतम् । "तुदः"—इत्ययमः ।
"तुघतेः" व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्देशः । भूमेर्धि
तोद इत्युच्यते, तद्धि तुभ्रं भवति दीर्घत्वात् । कूप इत्येके
२ (६) ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वाचंऽरिरग्ने तव स्वदा । तोदस्यै
शरण आ महस्य ॥ बहुदाश्वान्स्वामवाभिह्वयाग्यरिरमित्र
अच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्पा अग्नाशुतयो
हृषन्त इत्येतद् दृष्ट्यैवमवक्ष्यत् । तोदस्यैव शरण आ
महस्य । तुदस्यैव शरणेऽधि महतः स्वश्वाः सु अञ्चनः ।
आजुह्वानो घृतशृष्ठः स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति ।
शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णो द्वे नामनी भवतः कुत्सिता-
र्थीयं पूर्वं भवतीत्यापमन्यवः ॥ २ (७) ॥

"पुरु त्वा दाश्वान् पो चे ०—० महस्य" इति (अ० सं०
२, २, ११, १) । दीर्घतमस आर्यम् । उच्छिक् । प्रातःपुनः

काशिनयोः शस्यते । 'षुष्ट त्वा दासवान्' बहुदानवान् अ-
भूत्या हे अग्ने ! त्वामहं 'द्योवे' त्वामाह्वयामीत्यर्थः । किं पुनः
कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामाह्वयामि ? इति, उच्यते,—
यस्मात् 'अग्निः अग्ने ! तव म्विन् आ,—'इत्येतद् विवक्षा-
सुचिरमपि विचार्य्य तवाहमग्निरेव स्तोमानामुच्चारणे । अयं
इत्वर एव, समर्थोऽहमाह्वयामि त्वां स्तोतुं बहु च दातुमित्यभि-
प्रायः । किं पुनः कारणमन्या देवता उत्सृज्य त्वामेवाह्वयामि
इति, उच्यते—इतः,—यस्मात् तोदस्य इष शरणे आ महस्य
तुमस्येव विदीर्णस्य कस्यचिच्छत्रस्य कूपस्योपरि । आ
अध्यर्थः । 'महस्य' महत् इत्यर्थः । 'शरणे' विले । "शु-
द्धितायाम् (क्या० प०), तस्य शरण विलम्, तद्धिदारितं भवति
तथाहि श्वस्त्रे विले कस्मिंश्चिद् बहु य आपो गच्छन्ति, ॥ च तस्य
श्वस्त्रस्य महतो महनशक्तिपरिहाणं भवति, एवं तथानेकाक्षानेक
देवताश्चाहुर्त्तरसाग्निः प्रदत्ताः प्रतीच्छतो न सामर्थ्यपरिहाण-
मस्ति, यतो देवतानामस्माकं त्वमेवातिविशिष्टोपकारे प्रवृत्तः, अतः
त्वामेवाह्वयामि ॥ एवमत्र शब्दात्कृत्यादुपमार्थोपपत्तेश्च "तोद-
शब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, "तो-
मग्नौ निर्द्वैत्यार्द्धचतुर्दशपादकुं निखन्यात्"—इति सदसो निर्माणे

स्त्रिया अपि च असत्प्रदेश- तोद इत्युच्यते । तस्मादेतदपि

प्रस्य भूप्रदेशस्याभिधायकमित्युपपद्यते ॥

"अग्निः, अमित्रम्, "अच्छतेः"—इति निगमप्रसक्तम्

मन्त्रेण निर्माणं (तथा चोक्तम्, "तोदशब्दस्य भूप्रदेशस्याभिधायकत्वमित्युपपद्यते । तथा चोक्तम्, "तो-

धातोः । यदन्यदेष्टया अग्नावाहुतयो ह्यन्ते, यस्मादन्यदेष्ट-
ताश्च अन्यदेवताश्चापरिसङ्ख्यया अग्नावाहुतयो ह्यन्ते, न
द्याग्ने स्तासां ग्रहणशक्तिपरिहानमस्ति, न च शायते ऽग्ने
विल इष निषिता आपः कापि गच्छन्ति, ता आहुतय इत्ये-
तत् सामान्यं दृष्ट्वेवमयोचामन्त्रदृक्—“तोदस्येव शरण आ
महस्य”—इति, “तुदस्येव शरणेऽधि महतः”—इत्यर्थः ॥

“स्रज्ज्ञाः (३६)”—इति, अनयगतम् । “सु—अञ्जनः”—
इत्यवगमः । “सं भानुना यतते सूर्यस्यानुद्धानो घृतपृष्ठः स्रज्ज्ञाः ।
तस्मा अमृधा उपसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामित्याह ॥”—इति
(ऋ० सं० ४, २, ८, १) । अत्रेतत्परम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । य
यजमानस्य नित्यणपयुक्तत्वात् तेषु तेषु कर्मसु ज्वलितः अग्नि
'आनुद्धानः' आहूयमानः, अभिहूयमानो वा, 'घृतपृष्ठः' घृताकपृष्ठ
'स्रज्ज्ञाः' शोभनगमनः, स्थेन प्रकाशेन 'भानुना' सत्ता सूर्यो
'संयतने' सङ्गच्छते, संस्पर्द्धते वा, सूर्येण अतिदीप्तत्वात् । तम्
यजमानस्य किम् ? इति, उच्यते,—‘तस्मै’ एव ‘अमृधाः
अमृताः, अमृताः, ‘उपसः’ ‘व्युच्छान्’ विभान्तीत्यर्थः । यस्येव
मभिहूयमानोऽग्निः नित्यकालमेव सूर्येण संयतने, तस्यैव पुण्य
कृतः सुप्रभाता रात्रयो भवन्ति,—नेतरस्य यज्वन इत्यभिप्रायः ।
अपि च य एवम् ‘आह’ अयञ्वापि शुद्धाद्वितीयो दग्धिः कश्चित्
'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'सुनवाम' अभिपुणुमः सोमम् ‘इति’ तस्यापि
कल्याणामिध्याहारिणः सुप्रभाता एवोपसः,—किमुत यः सुतो-
तीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्मिन् “सूर्येण संयतते”—इत्यनेन सम्यग्वा

“स्वज्ञाः=स्वज्ञानः” अञ्जतेः (भू० १०) गत्यर्थस्य दर्शनादित्यु-
पपद्यते ॥

“शिपिविष्टः, विष्णुः”—“इति” एते “विष्णोः” एव “हे
नामनी भवतः” । अथ “शिपिविष्टः (३७)”—इति, एतद् गुण-
इमनवगतम्, पक्षेण खानेकार्थम् । शिपिविष्टः, शेष इव निर्वेष्टित
स्पर्धप्रतीतिः । अस्य सम्यग्धात् “विष्णु (३८)” शब्दः समा-
नातः । यथा “अक्षाः”—इत्यस्य सम्यग्धात् “सोम” शब्दः
सोमो अक्षा—इति । न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णुशब्दः समाज्ञातः,
यतोपदृष्टात् । अनयोर्द्वयोरपि नाज्ञोः यत् “पूर्य” तत्
कुत्तिसतार्थीयं भवति—“इति” “भीषमन्यव.” आद्याप्यो
न्यते । यथा च कुत्तिसतार्थीयं तथोदाहरणार्थमेव निर्गुणत्वं
शेषिष्यति ॥ २ (७) ॥

किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्य भूत् प्रयद्वबद्धं शिपिविष्टः
अस्मि । मा वर्षो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिधे
गृह्य ॥ किं ते विष्णोः प्रख्यातमेतद्व्यवत्यप्रख्यापनीयं
पन्नः प्रब्रूये शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नः शिरपि
श प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णोः प्रख्यातमेतद्व्य-
वति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूये शिपिविष्टोऽस्मीति प्रति-
पन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति ।
मा वर्षो अस्मदप गूह एतन् । वर्ष इति रूपनाम वृणो-

तीति सतो यदन्यरूपः समिधे संग्रामे भवति संयतरदिम-
स्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ३ (८) ॥

“किमित् ते” “प्रतप्ते अथ”—इति (ऋ० सं० ५, ६, २६, ६, ५) । अतिष्ठन्पैते आर्षे । विष्णोः शिपिविष्टस्यान्यारम्भरणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुषाक्ये, याजपेये च सतदशे शस्त्रे शस्त्रप्रे, सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किरूपः त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मैत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते, “किमित् ते विष्णोः”—इति । किमेतदेवैकं विमतरश्मिरूपं परिपश्यं परिध्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तव सन्ति, येनैवं “प्रपश्ये” पुनः पुनरूरे । अस्माकमप्रतः “शिपिविष्टः अस्मि”—इति, “दोष इ निर्वेष्टितोऽस्मांति” “अप्रतिपन्नरश्मिः” हि गूर्यः, उदयकाले निर्वेष्टितः दोषमरूपो भवति, तस्य सद्रूपगुणयोगित्यमकुलितार्थं मित्युपपद्यते । “अपि वा” “प्रशंसानामैवामिप्रेन स्यात्” प्रशंसान्युक्तगुणमेवैवन्मात्रं स्यात् “शिपिविष्टः”—इति । आह,— कथम्? इति, उच्यते,—“शिपयः” “अथ” अस्मिन् प्रशंसान्ते “रश्मयः उच्यन्ते” । न च गूर्यो मुहूर्ततः “तैः” शिपिसर्गाः सत्तरश्मिः “आविष्टः” तस्मान् “शिपिविष्टः”—इत्युच्यते । एवमेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति, नान्यारूपमात्रमवद-
मित्यभिप्रायः । हे ‘विष्णोः!’ किमेतदेवैकं रूपं तव ‘परिपश्यं’ “प्रध्यापनीयम्” अस्मि, यदेतदुदयकाले प्रजिज्ञानार्थेषु रश्मि-
नान्यानि रूपाणि प्रध्यापनीयानि सन्ति । “वदुत” एवं “प्रदूरे

—शिपिविष्टोऽस्मोनि प्रनिषन्नग्निम्.” प्रनिषन्नमात्रेषु रश्मि-
 ध्वितिः । विज्ञानामस्तत्रैतद्वृत्तयम् । अतो ब्रूम.—“मा चर्षो
 मस्मदणूह ए तन्” । ‘मा’ एतन् ‘चर्षे’ रूपम् ‘अस्मन्’ अस्माक-
 वप्रतः प्रख्यापय । किं तर्हि ? ‘अणूह एतन्’ संवृतं कुरुष्वेतद्
 ‘शिपिविष्ट’ शब्दवाच्यमुपमेयरूपम्, अथवा चालरश्मिसंयुक्तम् ।
 किं तर्हि ? “यदन्यरूपः” येनान्येन रूपेण ‘समिधे’ “संग्रामे”
 वयूषे “भवति” । “संवन्नग्निम्.” सम्यङ्मानिकरश्मिजालः,
 श्रेयसो माध्यन्दिनं रूपमनेकग्निविकच प्रकाशवस्त्वेश्वरमिष्टायः ।
 इदुध्यनाधृष्टं संग्रामेषु भवति ॥ “तस्य” एवार्थस्य प्रकृतस्य
 यथा प्रशंसानामेतदिति, “उत्तरा” अगस्या एव प्रकृताया
 सचः “भूयसे निर्घञ्जताय” अत्र हि स्वशब्देनैवास्व प्रशंसा-
 नामन्धमुच्यते ॥ ३ (८) ॥

॥ तत्तं अद्य शिपिविष्टं नामार्ग्यः शंगामि वयुनानि
 विद्वान् । तन्त्वा गृणामि तवममत्तव्यान् क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके ॥ तत्तंऽद्य शिपिविष्टनामार्ग्यः प्रशंसाम्पूर्यो-
 ऽहमस्मीश्वरः स्तोमानामर्ग्यस्त्वममीति वा तन्त्वा स्तोमि
 तवममत्तव्यास्तवम इति मदतो नामधेयमुदितो भवति
 निवमन्तमस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिगगनहृणिः ।
 आघृणे ममचावहे । आगतहृणं ममेवावहे । पृथुक्षयाः

पृथुजवः । पृथुजया अभिनादायुर्दस्योः प्राभापयदा
युर्दस्योः ४ (६) ॥

“प्र तन् ते अद्य”—इति (अ० सं० ५, ६, २५, ५) । हे
‘शिषिदिष्टः’ विष्णो ! ‘तत्’ ‘ते’ तव ‘नाम’ ‘प्रशंसामि’ तत्प्रशं-
सार्थीयमेव पश्यामि, यदन्ये कुत्सितार्थीयं पश्यन्ति । ‘यद्युक्तानि
युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि ‘विद्वान्’ जानानः । किञ्च, “आप्योऽ-
हमस्मि” यस्मादीश्वरः स्तुर्तानामुदीरणे, युष्मद्विगुणामिह,
तस्मात्तुहं प्रशंसामि । अथ “यो” “अप्यस्त्यमसि” अप्ये ईश्वर-
मदनुप्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि । तत्ते नामेति विस्तृता
प्रशंसानामत्यमिति । यस्त्यं सर्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, ‘तं’ ‘त्वा’
त्पामहं ‘गृणामि’ स्तौमि । ‘तवत्तं’ महान्तम् । अतज्यान्
अहमहानहम्, आत्मनिन्दया म्लूयते । क्व यत्तंमार्गं निवसन्तम् ?
‘अस्य रजस्तः’ अन्तरिक्षलोकस्य ‘पराके पराक्रान्ते स्थाने, दूरतः
दूरतरे निवसन्तं स्तौमि ॥

“आपृणिः (३६)” —इति, अनद्यगतम् । “आगतहन्निः”—
इत्यवगमः । आगतदीनिरागतक्रोधो वाभिधेयः । “एहि तं
विमुचो नपादापृणे संसंचावहे । रथान् कृतस्य नो मयः ।”—
इति (अ० सं० ४, ८, २१, १) । मरद्वाजस्येयमार्यम् । गायत्री ।
पौष्णे सूक्ते । ‘एहि’ आगच्छ । हे ‘विमुचः’ विवर्द्धितः ।
प्रजानाम् तमोभ्यः, पुत्र्य ! सूर्य्य ! ‘नपान्’ नमः ! अदुभ्योः

ग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनयापेक्षया नपात्त्वं सूर्यस्य ।
अथवा मनुष्याणामेव नत्ता स्यात्, नम्य ऋत्विग्भ्यो मनुष्येभ्यो
जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्यो जायते, यदुक्तमग्न्युपस्थाने,—
“एष प्रातः प्रसुवति”—इति । ‘आघृणे’ आगतदीप्ते ! ‘सं-
वायहै’ “संसेवायहै” । ‘याम्’ आवां परस्परतः । ‘रथीन्
वृत्तस्य’ रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य ‘नः’
‘मय’ । त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे । यत्
यमुदिदि, त्वय्युदिने प्रोत्सर्पतामयं यज्ञ इत्यभिप्रायः । ॥ एष-
यमत्र सूर्यसम्यन्धात् “आघृणि”शब्दो दीमिवावकः । दीप्ति-
र्मस्तु च पठित एवायं “हरः (१), हजिः (१०)” —इति । कोधो-
पि हजिरित्युच्यते,—“हेळः (१), हरः (२), हजिः (३)” इति,
इपि प्रकरणवशादुपोक्षतव्यम् ॥

“वृधुजयाः (४०)” —इति, अनघगतम् । “वृधुजयः” —इत्य-
गमः । “यं नु न किः पृतनासु स्वराज द्विता तरति नृतमं
रेष्टाम् । इततनः सत्यमिर्यो ह शूयैः वृधुजया अमितादा-
रैस्योः ॥” —इति (ऋ० स० ३, ३, १३, २) । विश्वामित्रस्यैय-
र्मम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रे सूक्ते व्यूहस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि
वृत्ततीये शस्त्रे शस्यते । ‘यं नु न किः’ यमिन्द्रं न कश्चिदपि
पृतनासु संप्रामेषु ‘स्वराजम्’ अपरार्थीनराज्यं ‘द्विता’ द्विविधे-
पि यत्नेन सांयोगिकेन औरसंन च, ‘तरति’ जयति, सर्वथा यो
न शक्यत इत्यर्थः । अथवा, ‘द्विता तरति’ द्विधैकधा धा,
धा धा वर्तमानं पृतनासु ‘यं नु न किः’ यं न कश्चित् इन्तु

शक्नोति 'नृतमं' मनुष्यतमं 'दरिद्रं' हृष्योः स्याताम् । 'जननमः' ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः 'सन्धमिः यो ह शृणुः' अनेक-
सत्यसयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदानिलक्षणेः मायोगिकैः कलेः, शूरैश्च
यलविशेषैरेव । अथवा, सन्धशब्दविशेषणमेव "शुभ"शब्दः स्यात्,
—सत्ययुक्तैः शृणुः यन्नेरिति । 'पृथुजयाः' विस्तोर्णजयः 'अमितात्
आयुः' । कस्य ? 'दृष्ट्याः' मेघस्य, असुरस्य, नमहं स्तौमि ।
स इव नाम करोतिवत्यमिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यान् कथा-
धिकाराद्य "पृथुजयाः = पृथुजयः" — इत्युपपद्यते ॥ ४ (६) ॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त
प्रशस्तम् । दूरेदर्शनं गृहपतिमथर्ष्यम् ॥ दीधितयोऽङ्गुल्यो
भवन्ति धीयन्ते कमस्वरणी प्रत्युत एने अग्निः समरणा-
ज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
दूरे दर्शनं गृहपतिमतनयन्तम् ॥ ४ (१०) ॥

"मथर्ष्यम् (३६)" — इति, अनवगतम् । "अतनयन्तम्"
— इत्यवगतम् ॥ "अग्निं नरो ०—० मथर्ष्यम् इति (ऋ० सं० ५,
१, २३, १) । पतिष्ठस्वार्थम् । विराट् त्रिष्टुप् । महाव्रते आग्नेये
सूक्ते प्रथमैवेयम् । व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमास्ते
शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव । 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः'
अङ्गुलिभिः योक्तुं परिशृज्य, उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्तप्रच्युत्या
हस्ताभ्यां प्रचयावयन्तः 'अरण्योः' सकाशादग्निं 'जनयन्त' ।
'प्रशस्त' प्रशस्यमित्पर्याः । 'दूरेदर्शनं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्'

“अथर्ष्यम्” “अतनवन्नम्” गमनवन्तमिन्यर्थाः ॥ एवमत्र अतनेः
 गत्यर्थस्य (भू० प०) सारूप्यादग्न्यधिकारान्वापि “अथर्ष्युः”
 अतनवानित्युपपद्यते । “दोषितपोऽरुणुलपो भवन्ति” ता हि
 “धीयन्ते” “कर्मसु” अनुष्ठीयमानेषु । “अरणी” “प्रत्यूतः”
 प्रतिगतः । “एने” “अग्निः वा स्यात्” “समरणाऽज्जायते—इति
 वा” अरण्योः हि ‘समरणान्’ समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिबन्माकं सरांसि त्रिंशत् । इन्द्रः
 सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनाविबत् साकं सहे-
 त्पर्यः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा श्रान्त-
 कानीति (वाकृतकानीति) वेन्द्रः सोमस्यकान्त इति वा कणे
 पात इति वा कणं हतः कान्तिहतस्तत्रैतद्याज्ञिका वेदयन्ते
 त्रिंशदुक्षपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येत-
 स्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
 त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशन् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या
 एतास्वान्द्रमस्य आभामिन्य आपो भवन्ति उद्गमयस्ता अप-
 रपक्षेपिबन्ति तथापि निगमो भवति । यमक्षितिमक्षितयः
 पिबन्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो
 भवति । यथा देवा अंशुमाप्याययन्तीति ॥ ६ ॥

“काणुका (४२)” — इति, अनयगतम्, अनेकार्थं च । “कान्त-
कानीति वा, कान्तकानीति वा, हृतकानीति वा” — इत्येयमाया
शब्दसमाधयः । “एकया प्रति० — काणुका” इति (श्रु० सं० ६
५, २६, ४) । काण्वस्य कुरुमुनेरियमार्थम् । गायत्री । ऐन्द्रा
‘एकया प्रतिधा’ एकेन प्रतिधानेन सरुट्प्रतिहितेनैव घनसा ‘पियन्’
पियर्नाम्नः ‘साक’ सहेत्यर्थः । कानि पुनः पियति ? ‘सर्गसि’
किपन्ति ? ‘विशतम्’ । कस्य पूर्णानि पियति ? ‘सोमस्य’
किद्गुणयुक्तानि ? ‘काणुका’ “कान्तकानि” प्रियार्थात्यर्थः
अथ “वा” सोमस्य “कान्तकानि” ध्वनितं सरांसि सोमस्य
पूर्णानात्यर्थः । अथ “वा” “हृतकानि” संवृत्तानि, श्रुतिविमि-
हद्वार्थमेव । अथ “वा” “इन्द्रः” यस्मान् “सोमस्य कान्तः”
तस्मादपियन् । अन्यधेन्द्रविशेषणमेव म्याग्र सरोविशेषणम् ।
भाह, कथम् ? इति, उच्यते, — “आवातः इति वा” आ कणे घाते
पियर्नाति वापन, कणे हृतत इत्यर्थः, “कणे हतः” = “कानि
हतः” — इत्यर्थः । कामः, प्रार्थना, कणे, — इति समात्ता
कामे योऽमिहतः, सः “कणे हतः” — इत्युच्यते, हतवानामिह
इत्यर्थः । एवमेतन् काणुकंति सरोविशेषणमिन्द्रविशेषणं च
पानविशेषणं वा ? सर्वेणामग्निमग्ने प्ररुतव्याम् । एवं वा
विकल्प्यमानम्यानेकार्थानां दर्शनेयं भवति ॥

एदेतदुक्तमग्निमग्ने “सर्गसि विशतम्” — इति, अग्न्याग्निं
विशतप्रस्थापनमन्त्रमिदमुच्यते, — “तत्रैतज्जात्रिका वेदयन्ते” तत्रै-
तग्निन् विशच्छन्द्रे एतदग्निधेयमर्थवन्त यात्रिकाः ‘वेदयन्ते’

कथयन्ति । “त्रिशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेव-
तानि”—इति, तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्यायाः त्रयोऽ-
प्येन्द्रा एव भवन्ति, त्रिष्वपि चैतेषु दश वमसाः, तदभिप्रायेण
त्रिशत्सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा । ते ह्येन्द्रस्य “सरकाः” अभि-
प्रेताः । सीधुसरका इत्येतरस्य कस्यचिन् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्-
थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि “एकेन” प्रतिधानेन “पिबन्ति”
पीबन्ते, “तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते”—इत्येव याज्ञिकानामभिप्रायः ।
“त्रिशदपरपक्षस्याहोरात्राः, त्रिशत् पूर्यपक्षस्येति नैरुक्ताः” । “तत्”
तत्रैवं सति “याः एताः” “वान्द्रमस्यः” चन्द्रमसि भवाः
वान्द्रमस्यः, “आपामिन्यः” प्रतिपदुद्धितायायासु तिथिप्यागच्छ-
न्तीति । किं तासाम् ? इति, उच्यन्ते,—रश्मयस्ता अपरपक्षे
पिबन्ति” । यथा चैतदेव “तथापि” तथैव “निगमः”—“यम-
क्षितिमक्षितयः पिबन्ति”—इति । चन्द्रमसमपरपक्षे पीत्वा ते
सूर्यरश्मयः “पूर्वपक्षे” प्राप्ते पुनः “आप्याययन्ति” आपूरयन्ति ।
यथा चैतदेवं “तथापि” तथैव “निगमः”—यथा देवा अंशु-
माप्याययन्ति”—इति ॥

“यथा देवा अशुमाप्याययन्ति, यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन च इन्द्रो घरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः ॥”—
इति । राजयज्वगृहीतस्य वैश्वदेवध्वनिरूप्यते, तत्र प्राक् सिष्टरु-
तोऽनेन याज्याहुतिद्वयते । ‘यथा’ येन प्रकारेण, ‘देवाः’ सूर्यरश्मयः
‘अंशु’ सोमम् ‘आप्याययन्ति’ पूर्वपक्षे । एवमनेन प्रकारेण हे
यजमान ! त्वाम् ‘इन्द्रः’ ‘घरुणः’ ‘बृहस्पतिः’ च पते ‘भुवनस्य’

भूतजातस्य 'गोपाः' गोसारः । 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च । किञ्च, 'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणम् सोमं, 'अक्षितयः' सूर्यरश्मयः पिबन्ति तथा त्वमपि हविर्दातारं सन्तं पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति । येषान्तु एते "यमक्षितिम्" — इति पाठः, तेषां यमक्षितिमक्षितयः पिबन्ति, स च त्वामाप्याययन्त्वित्येवं योज्यम् ॥

आह, — "एकया प्रतिधापियन्" — इत्येतस्मिन्नन्त्रे "साकं सरांसि त्रिशतमिन्द्रः" पिबतीत्युक्तम् । नैरुक्तपक्षेणोक्तम्, — "तद्वा या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति" — इति, तदेतद्रश्मियु पातुय, चन्द्रमसि च पीयमाने, सूर्यमेवेदमसम्बद्धं भवति ? — इति "एकया प्रतिधापियन्" — इत्येतस्य मन्त्रस्येन्द्रत्वात् । इतरस्मिन् "अक्षितिमक्षितयः पिबन्ति" — इति रश्मीनां पानसम्बन्धादादि उच्यते, आदित्योऽपि हि इन्द्रशब्देनोच्यते एव — "असाधादित्य इन्द्रः" — इति विज्ञायते । तदययवभूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समासश्यासस्तुतिभाजः । सरःशब्दः सत्यपि उदके एव वर्तते, "पयः (३७), सरः (३८), मेवजम् (३९)" — इत्युदकनामसु पठितम् । समेवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशहः सम्भूतानि साकमवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति । एवमेतन् सर्वमुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे ॥ ३॥

अधिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतन्यादपि वा प्रशामन-
मेवाभिप्रेतं स्यात्तच्छब्दवच्चादधिगो शर्माध्वं मुशमि शर्माध्वं

शमीध्वमग्निगवित्यग्निरप्यग्निगुरुच्यते । तुभ्यं श्रोतन्त्य-
 ध्रिगो शचीवः । अश्रुतगमनकर्मवन्निन्द्रोऽप्यग्निगुरुच्यते ।
 अग्निगव ओहमिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति अडगृषः स्तोमं
 आधोऽः । एनाडगृषेण वयमिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन
 वयमिन्द्रवन्तः ॥ ७ (११)

“अग्निगुः (५३) — इति. अतवगम. अनेकाथञ्च । “अग्निगु-
 मन्त्रो मरति” । भाट. किं काण्वम ? उच्यते,—“गवि अग्नि-
 एतस्यान्” । सोऽयमग्निगुः सन अग्निगुत्विग्यः । गवि योऽ-
 ग्नितो मन्त्रः स अग्निगुः । “अपि वा” गोरनित्यन्थात् “प्रशा-
 सनमेव” एतन् “अभिप्रेत” स्यान् । अग्निगुर्नाम कश्चिदस्ति
 दैव्यः शमिता, तस्येतन् प्रशासनं स्यान्, सम्प्रेषणमित्यर्थः । किं
 काण्वम् ? “तच्छब्दस्यस्यान्” । तथाहास्य मन्त्रस्य अग्निगुशब्द-
 वत्त्वं यदेतदुक्तमुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन “अग्निगो शमीध्वम्”
 इति । हे ‘अग्निगो !’ मर्ष एव यूयं ‘शमीध्वम्’ “शमयध्वम्”
 एनं पशुमिति । “दैव्याः शमितार भारमध्वम् ०—० आशा-
 साना मेधपतिभ्यः । मेधम् ०—० नेहस्तोके तनये रवितारयच्छमि-
 तारः ०—० अग्निगो शमीध्वम्”—इति प्रियः । हे ‘दैव्याः !’
 ‘शमितारः !’ अपि न हे ‘मनुष्याः !’ ‘आरमध्वम्’ ‘उपनयत’ न
 एनं पशुम् । एताः ‘मैव्याः’ ‘दुग्ः’ यज्ञगृहद्वार इत्यर्थः । ‘आशा-
 सानाः’ प्रार्थयमानाः ‘मेधपतिभ्याम्’ आभ्यामग्नीषोमाभ्यां मेधम्
 एनं पशुं शमयितुम् । किञ्च, ‘प्र अस्मै अग्निं भरत’ प्रमरतास्मै

‘पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निमुखमुकम्, पुरस्ताद्वाप्यतेत्यर्थः ।
 किञ्च, ‘स्तृणीत वर्हिः’ यस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपाकरणमेनं
 दर्भमपास्यतेत्यर्थः । किञ्च, ‘अन्वेनं माता मन्यताम्’ एनं सञ्-
 ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम् । ‘अनु’ मन्यतां ‘पिता’ । ‘भ्राता
 सगर्भ्यः’ ‘अनु’ मन्यतां सहगर्भीयः, सहोदर इत्यर्थः । ‘अनुम-
 न्यतां’ चैनं ‘सखा सयूध्यः’ सहयूथचारी, ‘अनु’ मन्यतामेतमेभिः
 सञ्ज्ञप्यतेत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘उदोर्चीनाम् अस्य पदो निधस्तात्
 उदक्पादमेनं सञ्ज्ञप्यतेत्यर्थः । किञ्च, सूर्य्यप्रमथमस्य चक्षुः,’
 इति ‘सूर्य्यम्’ एव ‘गमयतात्’ । ‘घातम्’ अनु ‘प्राणम्’ अन्वय-
 सृजतात् । ‘असु’ शरीरविधारकं प्राणम् ‘अन्तरिक्षम्’ अन्वय-
 सृजत । ‘दिशः’ ‘धोत्रम्’ अन्वयसृजत । किञ्च, ‘उपाकरणेन’
 दर्भेण ‘सह’ साकम् ‘एकधास्य त्यक्त्वम्’ ‘आच्छ्रयतात्’ आच्छा-
 तैत्यर्थः । ततोऽनन्तरमेव ‘पुरा’ नाम्ना अपि शस्तः’ तस्माच्छस्तः
 प्रशस्तात् प्रदेशात् ‘वषाम्’ ‘उत्खिदतात्’ उद्धरत । किञ्च,
 ‘अन्तरेव’ अन्त्यन्तरत एव, ‘उष्माणम्’ अस्य शम्भमानस्य ‘धारय-
 ध्यात्’ । ‘श्येनमस्य’ श्येनाहृति श्येनवर्णं वा पाशेन ‘वधः’ उद-
 ‘कुर्यत’ । ‘प्रशस्ता बाहु’ ‘शला दोषणी’—इति बाहोरेवेतदभि-
 धानम् अवयवशः, अत्र बाहुशब्दः प्रायेणांसयोः वर्तते, ॥
 आरत्निसन्धानी बाहु प्रशस्तौ कुर्यत । स्वधित्याहृती,—इत्येकः
 शलाशब्दः भरत्न्यामेव वर्तते । तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ
 प्रशस्तौ कुर्यत । शलाकाहृती निर्माणौ कुर्येत्येके । “श्येन-
 शलाकश्यपा-फवरा-श्लोकपर्णेष्वाहृति-विशेष-वचन-सिद्धसाधनं

स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति । 'कश्यपेर्वासा' कश्य-
 राविष अंसी कुरुत । किञ्च, 'अच्छिद्रे धोणी' अचिकले कुरुत ।
 कवयोर्' कवये गतिसमर्थे कुरुत, कवतिर्गत्वर्थः, "च्यवने,
 कवते, गवसे"—इति गतिकर्माणः । पिण्डिकास्ये उक् अच्छिद्रे
 एव कुरुनेत्यर्थः । 'म्लेकपर्णा' कण्ठीरपत्राणीव 'अष्टोदन्ता'
 वृत्तिसंयुको कुरुत । 'पद्मिषातिरस्य घट्कयः, ता अनुष्ठयो
 श्याययतात्' या एता घट्कयः पर्शवः, अनुष्ठया अनुष्ठानविषया
 प्रव्यापनसमर्थवैष प्रख्याययत । किञ्च, 'गात्रम्' 'अस्य' 'अनूनम्'
 अचिकलं 'हणुतात्' कुरुत । किञ्च, 'ऊवध्यगोहम्' ऊवध्यं यः
 पार्थियो गर्तः, प्रष्टुं संवृणोति, तम्, उत्तरञ्चारुषादस्य 'यनतान्' ।
 'अन्ना रक्षः संसृजतात्' असृग्भाञ्चि रक्षांसि कुरुनेत्यर्थः । किञ्च,
 'घनिष्ठुम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' 'मा शब्दं करिष्यथाः । 'उत्क'
 मन्यमानाः' उत्कवन्तं घनिष्ठुं मन्यमानाः, उत्कौ हि भयङ्कर-
 त्वात् दृष्ट्वा जनैः विराज्यते, -भयमुत्कौऽयमुत्क इति । तदाशङ्क्या
 उत्कसत्कृष्याद्वनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते । हे शमितारः ! नेहस्तीके
 सनये रमितारवच्छमितारः नैतन् कर्म कुर्वतां शमितारघत्, पुत्रेषु
 पौत्रेषु यः स्यात्, मरणशीलं यः पुत्रपौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः ।
 हे 'अभिगो !' 'शमोध्यम्' एनं पशुं 'सुशमि शमोध्यम्' यथा
 चायं सुशमितः स्यात्सथैनं 'शमोध्यं' हे 'अभिगो !' मा प्रमादं
 करिष्यथ ॥ एवमेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अभिगोः प्रशासन-
 मित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोध्यत्यादिसिद्धं त्रैवे यथासम्भवं
 प्रशासनानि द्रष्टव्यानि,—“प्राप्ता अग्निं मरत”—इत्येवमार्दानि ॥

“अनिरप्यधिगुरुच्यते” अधृतगमनोऽसावित्यधिगुः । “तुभ्यं
 ओतन्त्यधिगो शचीवः स्तोकासो यन्ने मेदसो घृतस्य । कवि-
 शस्तो बृहता भानुना आगा हव्या जुपस्व मेधिर ॥”—इति (अ०
 सं० ३, २, २१, ४) । कुशिकपुत्रस्वार्थम् । विपाद् । पाथ्विस्तोके
 सूक्ते चिन्तियुक्ता ? हे ‘अधिगो’ अधृतगमन ! ‘शचीवः’ कर्मयन् !
 ‘तुभ्यं’ त्वदर्थमेते ‘स्तोकासः’ विन्द्वो वपामतात्य ध्योतं हरन्ति ।
 ‘मेदसः’ च ‘घृतस्य’ च । यस्य तथैतद्वर्तते, सत्त्वं ‘कविशस्तः’
 प्रक्षरणे प्रक्षरणे कविभिरभिपुक्तः, ‘बृहता’ महता ‘भानुना’ ‘मासा’
 ‘आगाः’ आगच्छ । आगत्य चेमानि ‘हव्या’ हवींषि यानि
 स्तोकाण्यानि, त्वदर्थमेव हरन्ति ‘जुपस्व’ संसेचस्व । हे ‘मेधिर’
 यज्ञयन् ! इत्यर्थः । एवमत्र “अधिगो”—इत्यग्निरुक्तः, तस्मा-
 दनेरधिगुत्वमुपपद्यते ॥

“इन्द्रोऽप्यधिगुरुच्यते” । तस्यापि न कश्चिद् गमनधार-
 यितास्ति “अस्मा इहु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं
 माहिनाय । ऋचीयमायाधिगवे ओहमिन्द्राय ब्रह्मणि राततमा ॥”
 —इति (अ० सं० १, ४, २७, १) । नोधस इयमार्थम् । अहीनसूक्ते
 शस्यते । ‘अस्मै’ इन्द्राय ‘प्र हर्मि’ प्रमरामि ‘स्तोमम्’ ‘प्रयो न’
 प्रय इव, अन्नमिव, यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रमरामि । ‘तवसे’
 महते ‘तुराय’ त्वरमाणाय ‘माहिनाय’ महनाय होत्रे । किञ्च
 ‘ऋचीयमाय’ ऋक्समाय, स्तुतिसमाय, यावती स्तुतोद्दीर्घा
 तावानेवासी भवति, मादामाग्यात् । ‘अधिगवे’ अधृतगमनाय
 अप्रतिहतगमनाय, एवंत्यक्ष्णाय ‘इन्द्राय’ ‘ओहन्’ अहं प्रापयामि

‘ब्रह्माणि’ हवींषि ‘राततमा’ दातव्यतमानि यान्यसावेवाहति,
तानीत्यभिप्रायः ॥ एवमस्मिन्नभिगुणशब्दे इन्द्रविशेषणत्वादिन्द्राभि-
धानमित्युपपद्यते ॥

“आङ्गूयः (४४)—इति, अनवगतम् । “स्तोमः” अभि-
धेयः ! “आघोषः”—इति शब्दसमाधिः ॥ “ए नाङ्गूयेण वय-
मिन्द्रवन्तोऽभिष्याम वृजने सर्वधोराः । तन्नो मित्रो वरुणो
मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उ त घीः ॥”—इति (ऋ० सं०
१, ७, २३, ४) । त्रिष्टुप् । कुत्सस्य त्रितस्य वा कुपे पतित-
स्यार्यम् । वैश्वदेवस्य चरोभ्रातृव्यवतो याज्यैषा । ‘एनेन’ अनेन
‘वयम्’ ‘आङ्गूयेण’ आघोषणीयेन स्तोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः
‘स्याम’ वयम् । ‘तत्’ ततो विश्वे ‘सर्वे’ एव अनवगच्छिताः
सन्तः, सर्वान् भ्रातृस्थान् ‘अभि’ भवेम । तदेतत् ‘नः’ सर्वमपि
‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्ताम्’ पुनःपुनर्महयन्तां पूजयन्तु ।
‘अदितिः’ च पूजयन्तु । ‘सिन्धुः’ च पूजयन्तु । ‘पृथिवी’ च
पूजयन्तु । ‘उत घीः’ पूजयत्वित्येतद्देवानुवर्त्तते ॥ एवमत्र
स्तोमोऽयम् “आङ्गूय”शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च
॥ ७ (११) ॥

आपान्तमन्युस्त्प्रलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमान्
कजीपी । सोमा विश्वान्यतसा वनानि नावांमिन्द्र
प्रविमानानि देभुः ॥ आपातितमन्युस्त्प्रहारी (क्षिप्रप्रहारी
क्षिप्रहारी) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम
२-१२

शमयतेर्वा शक्रोतेर्वर्जीपी सोमो यत् सोमस्य पूयमानस्या
तिरिच्यते तदंजीपमपाजितं भवति तेनर्जीपी सोमोऽं
धाप्येन्द्रो निगमो भवति । ऋजीपी वज्रीति । इष्योस्स्य
स भागो धानाश्चेति धाना आप्ठं हिता भवन्ति फले
हिता भवन्तीति वा । वन्धां ते हरी धाना उप ऋजीपं
जिघ्रतामित्यपि निगमो भवत्यादिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा-
मादत्ते वभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि
नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यरेनं प्रतिमिमते नैनं
तानि दभ्नुवन्त्यर्वागेवैनमप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके
नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं इमशा शु अशुत इति
वा इमाशुत इति वा । अत्र इमशा रुध्वाः । अवारु-
धच्छमशा वारिति ॥ ८ (१२) ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

“आपान्तमन्युः (४५)” — इति, अनवगतम्, पक्षेण चाने-
कार्यम् । “आपातितमन्युः” — इत्यवगमः । “आपान्तमन्युः”
— इति (अ० सं० ८, ४, १४, ५) । वैश्वामित्रस्य रेणोर्य-
मार्यम् । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्येकाहे निष्केवल्ये विनियुक्ता ।
आपादिनदीभिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संप्राप्ते, ‘तृपलेप्रममा’
“तृप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा” । ‘धुनिः’ धूनयिता

कर्मयिता शत्रूणां पात्राणाम् । 'शिमीवान्' स्वाधिकारविहितेन
कर्मणा कर्मवान् । 'शरुमान्' हिंसावान् । 'ऋजीवी' यदि सोमो-
ऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीपितृमुपपद्यते, अथेन्द्रोऽभिप्रेतः, तस्य तयोर-
श्वयोः ऋजीपवागाः इत्यनयापेक्षया ऋजीपितृम् । एवमयमर्द्धर्चः,
सोमस्येन्द्रस्य वा, यश्मिंश्च पक्षे सौम्य एवोऽर्द्धर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं
तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः,—य एव रूग्णयुक्तः
'सोमः' स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतस्ता' अनुपशीणानि
'घनानि' उश्कानि, इतराणि वा घनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन
महिम्ना व्याप्नोति, स हि तेषामधिपतिः । एवमेते त्रयोऽपि
पादाः सौम्या भवन्ति । उत्तर ऐन्द्र एव—“नार्वाग्निम् प्रतिमा-
नानि देवुः”—इति । नेनम् इन्द्र प्रतिमानानि, यैः प्रतिमायन्ते
स्तोत्राणि, न तानि दम्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति ।
किन्तर्हि ? अर्वागेष तान् पुनस्त्येव । तस्मादिन्द्राद् भूत्वा
“एतम्” इन्द्रम् “अप्राप्य” एव “घिनश्यन्ति” नोपमायं कुर्वन्ति,
स हि तेषां विनाशः । एवमेव पाद ऐन्द्रः । एवमुभयप्रधान-
त्वमस्या ऋचः ॥

अथयेवमन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम् । द्वौ प्रथमौ
पादौ ऐन्दवेन व्याख्यायेते, तृतीयपादमुत्कृष्य चतुर्थः पादः
तस्यान्यामभिसम्बन्धयितव्यः । योऽयमेव रूग्णविशिष्ट इन्द्रः,
पादितमन्युः तृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शरुमान्, ऋजीवी,
तमेनमिन्द्रमेवमप्राप्य न प्रतिमानानि दम्नुवन्ति । किन्तर्हि ?
अर्वागेनमप्राप्य वर्तमानानि घिनश्यन्ति । एवमेते त्रय-ऐन्द्राः

पादाः,— द्वावाद्यौ चतुर्थश्च । अयं तृतीयः सौम्यः,—“सोमो विश्वान्यतसा धनानि”—इति । यः “सोमः, सर्वाण्यतसानि धनानि” महिम्ना ध्याप्नोति, यश्च “इन्द्रं न प्रतिमानानि दम्नुयन्ति” तौ सोमेन्द्रादिदं नाम कुरुतामित्याशीर्योज्या ॥

“एके” पुनः “इन्द्रप्रधाना” एवेयमृक् “इति” एयं मन्यन्ते,—“नैघण्टुकम्” अस्यां “सोमकर्म”—इति, तेषामियं योजना,—य इन्द्र आपादितमन्युः, तृप्रहारी, धुनिः, शमीषान्, शस्मान्, ऋजीषी च, स सोम इव भूतसानि धनानि इदं सर्वं व्याप्नोति । न चैनं प्रतिमानानि दम्नुयन्ति । किन्तर्हि ? एनमिन्द्रमप्राप्यैव धिनश्यति । एयमिन्द्रप्रधानैव भवति । एयमस्या ऋचः त्रिधा समासार्थो योद्धव्यः । तथाहि भाष्यकारेण दर्शितम् । सोमस्य ऋजीपितृषोषपादनार्थमाह भाष्यकारः,—“यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते” रसादन्यदसारमतिरिच्यते, “तद्ऋजीपम्”—इत्युच्यते । तत् “अपार्जितम्” अपवर्जितं “भवति” कल्कभूतत्वात् “तेन” संयोगात् “ऋजीषी सोमः” उच्यते ॥

“अथ” यस्मिन् पक्षे “ऐन्द्रः” अर्द्धर्चो भवति. एतस्मिन् पक्षे इन्द्रस्य ऋजीपितृवाभिधायकः एयः “निगमः भवति” । इन्द्रस्य ऋजीपितृयमनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति,—“ऋजीषी घञी वृषमस्तुरापाद्बुध्नी राजा वृत्रहा सोमपाचा युक्त्वा हरिष्यामुपयासदुर्षाद्माध्यन्दिने सपने मत्सदिन्द्रः ॥”—इति (ऋ० सं० ४, २, ११, ४) ! अत्रेरियमार्थम् । त्रिष्टुप् । ऋजीपेण तद्वान् ‘ऋजीषी’ घञेण तद्वान् ‘घञी’ ‘वृषमः’ घञित्वा कामानाम्-

‘शुष्मी’ यलवान्, ‘राजा’ अधिपतिः, ‘वृत्रहा’ शत्रुहा, ‘सोमपाथा’ सोमस्य पातेत्यर्थः य एवङ्गण्युक्त इन्द्रः, सः ‘युक्त्वा’ ‘हरिभ्याम्’ अश्वाभ्यां रथं तम् अधिष्ठ्य ‘उपयासत्’ उपागच्छत् । ‘अर्षाक्’ अस्मानामिमुख्येन, ‘माध्यन्दिने सवने’ एतस्मिन् प्राते ‘उप’ उपागम्य च ‘मत्सत्’ माद्यताम्, अस्मत्प्रवृत्तेन सोमेनेत्यर्थः ॥

एवमेतस्मिन् मन्त्रे ‘ऋजीयो’ इन्द्र उक्तः । तत् पुनरेतदृजी-
पितृमिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेत्यतस्तदुपपादनार्थमाह,
—‘हव्योरस्य स भागः’—इति । हव्योरिवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स
भागो षडृजीयम् । “धानाश्च” । प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः ।
यदुक्तम्,—“हव्योर्धाना हरिषतोः”—इति । तेन हरिसंयोगेन
ऋजीयेण लक्षितलक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीपितृत्वम् ॥

भाह,—“धानाः” कस्मात् ? उच्यते,—ता हि “घ्राष्ट्रे
हिताः” भवन्ति, अथ “घा” घ्राष्ट्रादवतार्य्य “फले” फलके
“हिताः” निहिताः “भवन्ति” । तत्र हि ता विसर्प्यन्तेति
वाहमवान् । यथा ऋजीय धानाश्च हव्योरश्वयोरिन्द्रस्य च
भागस्तथैव निगमः,—“कथां ते हरी धाना उप ऋजीयं जिघ्र-
ताम्”—इति । अत्र ‘घग्धाम्’—इत्येतस्मिन् पदे य एव
“वसतिः” धातुः, “अत्तिकर्मा” मक्षणार्थः । सः “आदिनाभ्या-
सेनोपहितेनोपधामादत्ते” आदायभ्यासेनोपहितेनोपधामादत्ते,
कारेण “उपधामकागमादत्ते, लुम्पति । “घसि-
१०० }”—इत्यकारलोपः, ततो घत्ये
“भवति ॥ “धानाः सोमा-

नामिन्द्रादि च पिय च यग्धां ते हरी धाना उप ऋजीये जिघ्रतामा
 रथचर्पणे सिञ्चस्व । यत्त्वा पृच्छाद् वृषन् पर्त्ता कामीमद्या
 इत्यस्मिन् सुन्यति यजमाने तस्मै किमरास्थाः सुष्टु सुवीर्यं
 यज्ञस्यागुर उद्बुधं यद्यद्वीकमतां तत्तथाभूदोतर्पज" । हारि-
 योजनास्यायं प्रैवः । हे 'इन्द्र !' 'अदि' मक्षय 'धाना' ।
 'सोमानाम्' एतेषाम् स्वभूतं रसम् 'पिय च' अस्य हारियोजनस्य
 सोमस्य । किञ्च, 'यग्धाम्', मक्षयतां 'ते' तव वृत्तावश्वी 'हरी'
 एताः 'धानाः' 'उप ऋजीये जिघ्रताम्' उपजिघ्रतामृजीयञ्च ।
 'आ रथचर्पणे सिञ्चस्व' जडरे सोममेनम् हे 'रथचर्पणे' रथगमन !
 आसिञ्चस्व । किञ्च, 'यत्त्वा पृच्छात्' यदि त्वां पृच्छेत् गृह-
 मनुप्राप्तमस्मद्यज्ञात् हे 'वृषन्' धर्षितः ! 'पर्त्ता कामीमद्याः' क
 पीतयास्त्वम् ? अतो ब्रूयाः,—स्वमस्य यजमानस्य नाम
 गृहीत्वा, 'अस्मिन्' 'सुन्यति' सोममभिपुण्वति 'यजमाने' । ततः
 सा यदि पुनरपि पृच्छेत् 'तस्मै' परितुष्टः त्वं 'किमरास्थाः' किं
 दत्तवानसि ? ततः तां प्रति ब्रूयाः,—'सुष्टु' 'सुवीर्यं' शोभनं
 वीर्यम् अहमस्मै दत्तवान् । 'यज्ञस्य आगुर उद्बुधम्' यदसायनेन
 यज्ञेन आगूर्णवान् प्रार्थितवान् अभून्, तत् सर्वमहमदाम्, 'यज्ञस्य'
 चोत्कृष्टां रुचं दीप्तिमहमदामस्मै । किं यदुना, 'यद्यत्' 'अर्चीक-
 मताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्'
 सर्वमेतत् 'तथा' प्रार्थितमेव 'अभूत्' न कश्चिदस्य मृया कामो
 यमूचेत्यभिप्रायः । हे 'होतः' त्वमपि योऽयमेवद्गुणविशिष्ट
 इन्द्रः, तं सहरिभ्यां 'यज'—इति ॥ एवमत्र "हरी उपजिघ्रताम्"

—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गात् ऋजीपितृमश्वयोः, अश्वयोगाच्च ऋजीपितृं लक्षितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते ॥

“श्मशा” (४६) — इति, अनवगतम् । “श्वाशिनी”
 “श्माशिनी” — इति वाचगमः । श्वाशिनी = शीघ्राशिनी =
 शीघ्रश्वापिनी कुल्या, नाडी वा । श्माशिनी पुनर्नाडी, सा हि शं
 शरीरं व्याप्नोति । एषमेतदिह चिष्टमाणाग्रनेकार्थमपि भवत्येष ॥
 “कदा वसो स्तोत्रं हव्येत आव श्मशा रुध्वाः । दीर्घं सुतं
 धाताप्याय ॥” — इति (ऋ० सं० ८, ५, २६, १) । कुत्सपुत्रस्य
 दुर्मित्रस्यार्यम् । उष्णिक् । ऐन्द्रस्य सुतस्य प्रथमंवेयम् ।
 ‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! ‘कदा’ कस्मिन् काले ‘स्तोत्रम्’ यतामयो-
 दीरितम् ‘अस्य’ यजमानस्य ‘हव्येतः’ कामयतः, कामान् प्रार्थयतः
 त्वाम् ‘रुधत्’ उपरोत्स्यति । ‘श्मशा’ इय ‘धाः’ बुद्धयेषोदकं
 विसर्जमाणम्, नाडीय वा, अथवा आध्यात्मिको नाडी, शरीरा-
 धितं रसम् । भाह, कतमत् स्तोत्रम् ? इति, उच्यते, — यदेतत्
 ‘दीर्घं सुतं’ सोमं सत्रार्यं सुतमभिपुतं प्रवर्तते, ‘धाताप्याय’
 उदकार्यम् ॥ एषमेतस्मिन् “श्मशा” — इत्येतत् नाह्यभिधानं
 कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेश्चेति ॥ ८ (१२) ॥

इति निरुक्तवृत्ती दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ५, २ ॥

तृतीयः पादः ।

उर्वश्यप्सरा उर्वम्यश्नुत उरुम्यामश्नुत उरुर्वा
 वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्-
 सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शना-
 येति शक्रपूणिर्यदप्स इत्यमक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्वा
 भवति रूपवती तदनयात्तमिति वा तदस्यै दत्तमिति वा
 तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयोरेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येपग्-
 भवति ॥ १ (१३) ॥

“उर्वशी” (४७)—इति, अनघगतम् । “अप्सराः”—इत्य-
 मिधेयघचनम् । “उर्वम्यश्नुते”—इति व्युत्पत्तिः, उरु, महद्
 यशोऽभिध्याप्नोति । अथवा “उरुम्या” मैथुने धर्मे पुरुषम्
 “अश्नुते” व्याप्नोतीति उर्वाशिनी सती उर्वशीत्युच्यते । अथ
 “वा” “उरुः” महान् “अस्याः” “वशः” कामः, सेयमुद्यशिनी
 सती उर्वशीत्युच्यते । यताः शब्दसमाधयः ॥

अधुना “अप्सराः”—इत्येतं शब्दं समाख्यातप्रसक्तं निश्रं-
 धीति । आह,—“अप्सराः” कस्मात् ? उच्यते,—सा हि
 “अप्सारिणी” गच्छति, अपः प्रति नित्यमेव सरति, तत्प्रभवत्वात्
 तदेव तस्याः प्रियमुदकम्, तस्मादप्सराः । अथवा बहुम्यः
 श्रुतेत्यप्सराः । “अपि” यैवमन्यथा स्यात्,—“अप्सः—इति”

यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानमम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य
एनसोऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजनमसि' मस्तां हे
हयिः ! करम्मपात्राभ्यं प्रधासान् हवामहे । "मस्तः—इत्यतो
विशेषलिङ्गान्मास्तत्त्वमस्यायसीयते ॥ यत् "अप्सः"—इत्येष
शब्दः अमध्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तं "अपि वाप्स
इति रूपनामाप्सातेः"—इति ॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयां वा"—इति "आप्, व्याप्ती
(स्वा० प०) इत्येतस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य व्यापकं
निगमं प्रथेति,—“अप्सो नामेति व्यापिनः”—इति ।
यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः, तस्या इत्येतदुपनाम भवति,
तथैव निगमः,—“पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे
अमिगृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्टा घृतवती सीद प्रजायता
द्रधिणा यजस्वाश्विनाध्ययू सादयतामिह त्वा”—इति (य० प
सं० १४, ४) । अग्निचयने द्वितीयायां चितायाश्विन्यो नां
एकाः, तासामेकस्यामयमुपधानमन्त्रः । 'पृथिव्याः' 'पुरीषमसि
पूरयिष्यसि । हे इष्टके ! 'अप्सो नाम' 'तां' 'त्वाम्' एषद्गुण
युक्ता सती 'विश्वे' सर्वे 'अमिगृणन्तु' अमिष्यन्तु 'देवाः'
किञ्च, सा त्वं स्तोमपृष्टादेव उदीरितेन स्तोमेन स्पृष्टा 'घृतवती'
उदकसंश्लेषिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद' । किञ्च, 'अश्विना
अश्विनी देवा' 'अध्ययू' 'सादयताम् इह त्वाम्' तां हि सत्रा
नीतां यथा त्वं सादयितव्येत्यभिप्रायः । एयमत्रापेक्षात्यर्थ
म्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणायांसम्भवात् ॥

मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्य-
मिदमपीतरत् पुष्करमेतस्मादेव पुष्करं, वपुष्करं वा पुष्पं
पुष्पतेर्वपुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा ॥ २ (१४) ॥

“उतासि मैत्रावरुणः”—इति । वसिष्ठस्य सपुत्रस्यैवमा-
यम् । तस्यैव स्तुतिस्त्रिन्त्रस्य वा । ‘उत’—इति, अयम् ‘अपि’
शब्दार्थे वर्त्तमानोऽधस्त्यायामृचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते
सम्भाषयति । सा पुनरियमृक्,—“विद्युतो ज्योतिः परिसृजि-
हानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा । तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो
यत् त्वा विश आजमार ॥”—इति (ऋ० सं० ५, ३, २३, ५) ।
‘विद्युतः’ विशेषेण, द्योतने देवीप्यते इति विद्युत् = उर्वशी—इति,
अस्मात् । ‘ज्योतिः’ प्रकाशः । तस्मात् ‘परि’ परितोऽधिकं
‘सृजिहानम्’ उत्तिष्ठन्तम्, जायमानमित्यर्थः । ‘मित्रावरुणा’
देवौ ‘यत्’ ‘अपश्यतां’ ‘त्वा’ ‘त्वाम्’ ‘तत्’ ‘ते’ तव ‘जन्म’ एकम्
हे ‘वसिष्ठ’ ! ‘उत’ अपि च ‘यत्’ ‘त्वा’ “अगस्त्यो विश आज-
मार” ‘अगस्त्यः’ ऋषिः ‘विशः’ मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम्
‘आजमार’ आदृतवान्, ‘तत्’ ‘ते’ तव द्वितीयं जन्म ॥

‘उतासि’ अपि चासि ‘मैत्रावरुणः’ हे ‘वसिष्ठ’ ! कथं
पुनर्मित्रावरुणयोस्त्वग्नोऽसि—किं सहर्षेण ? न, इत्युच्यते-
—‘उर्वश्याः’ सकाशान् । हे ‘ब्रह्मन्’ ! ‘मनसोऽधिजातः’ न
सहर्षणेन । किञ्च, निर्वोज एवासि, मनोमिधानमात्रादुत्पन्नः !

“पुष्करम्”—इत्युच्यते, तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यं शोभन-
त्वात्तस्य । अथ “वा” “पुष्करं” तदिति “वपुष्करम्” व्यवहृते
हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति ॥

पदमप्रसङ्गात् पुष्पशब्दं निराह—“पुष्पं पुष्पतेः”—इति ।
पुष्पतिः चिकित्सार्थः (दि० प०), तद्धि चिकित्सितं भवति ॥

“वयुनम् (४८)—इति, अनेकार्थम्, अनवगतम् । “येतेः”
—इति धातुनिर्देशः, येनम्—इति न्याय्यम् । “कान्तिर्वा”
अभिधेया “प्रज्ञा वा” ॥ २ (१४) ॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवचकार । स
तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् सतं सूर्येण प्रज्ञानवचकार वाजपस्त्यं
वाजपतनम् । सनेम वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति ।
वाजगन्ध्यं गन्ध्यत्युत्तरपदम् । अश्यामवाजगन्ध्यमित्यपि
निगमो भवति । गन्ध्यं गृह्णातेः । अत्र वाजं न गन्ध्यं
युयुषश्चित्यपि निगमो भवति । गन्ध्यतिर्मिश्रीभाषकम् ।
आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति । कौरयाणः
कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति ।
तौरयाणस्तूर्णयानः । स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भि-
रिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यहयाणो ऽही
तयानः । अनुष्टुया कृणुष्वहयाणेत्यपि निगमो भवति ।

हरयाणो हरमाणयानः । रजतं हरयाण इत्यपि निगमो
भवति । य आग्निः कर्मणि कर्मणि स्थिरः । प्रत्यत
स्तोमान् व्रन्दी व्रन्दतेर्मृद्भाक्कर्मणः ॥ ३ (१५) ॥

“स इत्तमोऽव्ययुनं ततन्वत् सूर्येण व्युनयच्चकार । कदा
नेमर्त्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥”—इति
(अ० सं० ४, ६, ११, ३) । भट्टाजस्यार्पम् । त्रिष्टुप् ।
ऐन्द्रे सूर्त्त व्यूङ्गस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये रात्रे
रास्येते । यस्त्वमेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र ! यथागुणं
त्वामयोद्याम । ‘सः’ त्वम् ‘इत्’ एतन् शार्ध्वं ‘तमः’ ‘अव्ययुनम्’
अप्रज्ञानलक्षणं ‘ततन्वत्’ स एव तं सर्वमेवेनं लोकं स्येन प्रकाशा-
व्येन सन्तनोति ‘सूर्येण व्युनयत्’ “प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्यं
उदेति, प्राणाद्वा एव उदेति, प्राणेऽस्तमेति”—इति श्रुतम् ।
तस्मात् प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः, स तं सूर्यमुदगमयत् । तेन
‘सूर्येण’ ‘व्युनयत् चकार’ एतज्जगत् ज्ञानयत् करोति । तस्मात्
स एवेन्द्र एवमुच्यते,—सूर्येण त्वमेतज्जगद्व्युनयत्प्रज्ञायत् चकार
इतिवानसीत्यर्थः । यस्त्वमेवङ्गमावः तस्य ‘कदा’ कस्मिन् काले
‘मर्त्ताः’ मरणधर्माणो मनुष्याः ‘अमृतस्य’ अमरणधर्मिणः ‘धाम’
स्थानं ‘इयक्षन्तः’ यष्टुमिच्छन्तः ‘न मिनन्ति’ न ध्रियन्ति हे
‘स्वधावः !’ । अत्र च न सर्वदैवतं चापरिविलष्टं स्थानम्,
इतिप्रकाशस्त्वं यज्ञोचित्यमिप्रायः ॥ एवमिह “तमः ततन्वन्

सूर्येण” “वयुनवत् चकार”—इति अनेन सम्यग्भात् “वयुन” शब्देन प्रज्ञानमित्युच्यत इत्युपपत्तिः । कान्त्यर्थत्वमपि कश्चिदुपेक्ष्यम्, इहेव वा पक्षेण योज्यम् ॥

“वाजपस्त्यम् (४९)”—इति, अनवगतम् । “वाजपतनम्”—इत्यपगमः । “त सखायः पुरोरुचं यूयं ध्रुवं च सूरयः । अश्याम् वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम् ॥”—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६) । पाचमानी सोमी । अम्यरीय अरजिष्या च सूक्तं बह्वशतुः, तत्रैवा । ‘तम्’ एतं सोमं हे ‘सखायः !’ ऋषिधजः ! ‘पुरोरुचम्’ अप्रतो दीप्तम्, ‘यूयं ध्रुवं च’ समूकाः सन्तः, हे ‘सूरयः !’ मेधाधिनः ! ‘अश्याम्’ व्याप्नुयाम वयम् ‘वाजगन्ध्यम्’ प्रति विप्रिष्टाञ्चसमानगन्धम्, अथवा वाजप्रहीतारम्, अथवा वाजसमिधयितारम् । किञ्च, ‘सनेम’ सम्भजेमहि “वाजपस्त्यम्” वाजमग्नम्, तदस्माकमिति मग्यमानः सन्तो यमाभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स वाजपस्त्यः सोमः, तं नित्यकालमेव ध्रुवं भजेमहि ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेर्वा “वाजपस्त्य” शब्देन सोम उक्तः ॥

“वाजगन्ध्यम् (५०)”—इति, एतदपि पदमेकस्मिन्नेव निर्गन्धे निरुक्तम्, केवलं समाप्तायानुक्रमविपर्य्यासः,—“वाजपस्त्यम् वाजगन्ध्यम्”—इत्येव समाप्तायानुक्रमः, नियमे पुनः “अश्याम् वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्”—इति (ऋ० सं० ७, ४, २५, ६) ॥

“गन्ध्यम् (५१)”—इति, अनवगतम् । ग्रहणीयमित्यर्थः । “यासि कुत्सेन सूर्यमवस्युस्तोदो धातस्य हव्योरी-

हीता आमिथिता च । 'परिगृहिता' च 'परिमिथीकृतं'
 घाहुम्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः । 'या' 'कशीकेव' प्रतिक
 कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामिति
 धूयतेऽश्वमेधे । सा यथा मदकाले प्रतिकशमतितरं परिष्व-
 जति, स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः । एवं याम् 'आ जङ्गहे'
 परिगृह्णाति घाहुम्याम् । परिगृह्य च 'ददाति' । 'याहुरीषा'
 आदरयतो, अथवा यादसा रेतःसेकेन तद्वती । "यादः"—इत्यु-
 दकनामसु पठिनम् । आह, किं ददाति 'मह्यम्' ? इति, उच्यते,
 —'याशनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि यदुश इत्यर्थः । या
 एवमप्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः । एवमत्र मैथुन-
 सम्यन्धात् शब्दसारूप्याश्च "गच्छतिः" मिथीभावकमेत्युप-
 पद्यते ॥

"कौर्याणः (५३)"—इति, अनवगतम् । "कृतयानः"—
 इत्यवगतम् । "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्यामा कौर्याणः ।
 विश्वे पां तमना शोभिष्टुमुपेव दिवि धावमानम् ॥"—इति (ऋ०
 सं० ५, ७, २६, १) । मैथ्यातिथेः काण्वस्यार्थम् । यानमनया
 प्रशस्यते । 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्र' च ।
 'पाकस्यामा' विषकप्राणः, 'कौर्याणः' संस्कृतयानः 'विश्वेषां
 तमना' सर्वेषामपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ शकानां मध्ये आत्मना
 तदेव 'शोभिष्टु' शोमनतमम्, अनेकरत्नविचित्रत्वात् 'दिवि एव'
 ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादयो-
 पपत्तेर्ध "कौर्याणः" = कृतयानः—इत्युपपद्यते ॥

हीता आमिश्रिता च । 'परिमृशिता' च 'परिमृशिता'
 यादुभ्यां मया परिष्वस्येत्यर्थः । 'या' 'कशीकेव' प्रतिक
 कशीकेव, सा हि नकुलजातिः काचित्, कशामि
 धूयतेऽप्यमेधे । सा यथा मदकाले प्रतिकशमतितरां परिष्व
 जति, स हि सम्याः परिष्वजनस्वभावः । एवं याम् 'आ जङ्घे'
 परिगृह्णाति यादुभ्याम् । परिगृह्य च 'ददाति' । 'यादुर्गता'
 भादरघतो, अथवा यादसा रेतःसेकेन सहती । "यादः"—इत्यु
 दकनामसु पठितम् । आह, किं ददाति 'मह्यम्' ? इति, उच्यते
 —'याशनां' मैथुनाढ्यानां 'शता' शतानि बहुश इत्यर्थः । 'या'
 एवमकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः । एवमत्र मैथुन
 सम्यन्धात् शब्दसारूप्याच्च "गध्यतिः" मिथीभावकमेत्युप
 पद्यते ॥

"कौर्याणः (५३)"—इति, भगवन्मतम् । "हृतयानः"—
 इत्यवगमः । "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्यामा कौर्याणः ।
 विश्वे पां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम् ॥"—इति (सं०
 सं० ५, ७, २६, १) । मिथ्यातिथेः कान्वस्यार्पम् । यानमनसो
 प्रशस्यते । 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तधन्तः, 'मरुतः' 'हन्तः' च ।
 'पाकस्यामा' विषकप्राणः, 'कौर्याणः' संस्कृतयानः 'विश्वेश'
 त्मना सर्वेषामपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ शकानां मध्ये आत्मना
 तदेव 'शोभिष्ठं' शोमनतमम्, अनेकरत्नाविचित्रत्वात् 'दिवि' इव
 उद्योतिष्ठन्नम् 'उपधावमानं' दृश्यते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्पो
 पपत्तेर्ध "कौर्याणः"—"हृतयानः"—इत्युपपद्यते ॥

“तौरयाणः (५४)” — इति, अनवगतम् । “तूर्ययानः” —
 इत्यवगतम् । “जातं यत् त्वा परि देवा अभूयन्महे भराय पुच्छत
 विश्वे । स तौरयाण उपयाहि यज्ञं मरुद्विरिन्द्र सखिभिः
 सजोषाः ॥” — इति, (ऋ० सं० ३, ३, १६, ३) । ‘जात’ जातमात्रं
 विश्वेदेवाः ‘यत्’ ‘त्वा’ त्वां ‘परिभूयन्’ परिगृहीतवन्तः, ‘महे’
 महते ‘भराय’ भरणाय, महान्तमसुरैः सह समागम करिष्यतीत्य-
 नेनाभिप्रायेण । ‘सः’ त्वं हे ‘पुच्छत !’ इन्द्र ! ‘तौरयाणः’ त्वरि-
 तयानो भूत्वा ‘उपयाहि’ उपगच्छेनं ‘यज्ञम्’ ‘मरुद्विः’ ‘सखिभिः’
 सह ‘सजोषाः’ सम्प्रीयमाणः । उपागत्य च अस्माकमाशिषः
 समर्द्धयेत्यभिप्रायः ॥ एवमन्नागमनसम्बन्धान् “तौरयाणः = तूर्य-
 यानः” — इत्युपपद्यते ॥

“अहयाणः (५५)” — इति, अनवगतम् । “अहीतयानः” —
 इत्यवगतम् । “त्वया ययं सधन्यः स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम
 वाजान् । उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुप्युया कृणुवाहयाण ॥
 — इति (ऋ० सं० ३, ४, २५, ४) । वामदेवस्यार्पम् । त्रिष्टुप् ।
 भानये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृत पुरोऽनुवाक्येषा,
 मैत्रायणीयके । हे भगवन् ! मे ‘त्वया, ययं’ ‘सधन्यः’ समा-
 नधनिनः यदेतदस्सदुष्टहे धनमेतदावयोः तत्सहेत्यभिप्रायः । यत्
 एवमतो ब्रूमः, — ‘त्वोताः’ त्वयैव रक्षिताः सन्तः, ‘तव’ ‘प्रणीती’
 प्रणीत्या तवैव प्रणयेन ‘अश्याम वाजान्’ प्राप्नुयामोऽज्ञानि ।
 किञ्च, ‘उभा शंसा’ उभावपि शंसितारौ, — यथाप्रतो नः पापानि
 शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि ‘सूदय’ जहि । हे ‘सत्यताते’

यश्चतनितः ! किञ्च, 'अनुष्टुया' अनुष्ठानेन 'हृणुहि' कुरु कर्मणै-
तत्सम्पादय यदहं व्रवीमि । हे 'अहयाण ! अलज्जितयानेत्यर्थः ।
एवमत्र "अहयाणः"—इत्यनेन अहीतयानोऽग्निरुच्यते । उप-
पद्यते हि देवताया अलज्जितयानत्वम् ॥

"हरयाणः (५६)"—इति, धनवगतम् । "हरमाणयानः"—
इत्ययमर्थः । "शृङ्गमुसुण्थायने रजतं हरयाणे । रथ युक्तमस-
नाम सवामणि ॥"—इति (श्रु० सं० ६, २, २५, २) । विश्व-
मनसो धैर्यस्यस्येयमार्थम् । उष्णिक् । यानमनया स्तूयते ।
'शृङ्गम्' शृङ्गगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमयं रजतविहृतं वा,
'युक्तम्' अर्थः । 'असनाम' लब्धयन्तो धनम् । क पुनर्लब्ध-
यन्ताः ? 'उक्षण्यायने' । उक्षण्यायन इति कश्चिदासीत्, तस्मिन्
यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने" निम्नकाव्यमेवामिप्रस्थितयां
सुवामणि शोभनं सामास्य सुवामा, तस्मिन् यजमाने । तादृश
स दक्षो दातेत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दमास्त्वादर्थोपपत्तेः
"हरयाणः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते ॥

"धारितः (५७)"—इति, धनवगतम् । प्रतीत्यस्य न्याये
भाह, "प्रयुतः"—इत्यर्थप्रतीतिः । "यो अश्वानो यो गवां
गोपतिर्पृथी य भारितः कर्मणि कर्मणि न्विः । वीशो भवि-
दिन्द्रो यो अनुन्यनो वृधो मरुत्यन्नं सम्पाद्य हवामहे ॥"—इति
(श्रु० सं० १, ७, १२, ४) । वृत्तस्येयमार्थम् । मृदस्य,
दशगण्य नवमेऽहनि मरुत्यनीये शस्त्रे निविडानीये गृहे
राम्ये । 'यः' इन्द्रः 'अश्वानो' 'गवां' न 'गोपतिः' । किञ्च.

‘यः’ आरितः कर्मणि कर्मणि स्थितः आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः । केन ? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात् । यः ‘कर्मणि’ अग्निहोत्रादी ‘स्थितः’ नित्यः, यमृते न किञ्चन कर्म प्रवर्तत इत्यभिप्रायः । ‘योऽहो धित्’ संस्तम्भस्यापि दर्पितस्यापि ‘यः’ इन्द्रः ‘असुन्यतः’ अमिषयमकुर्वाणस्य ‘यधः’ यधयिता । तमेवङ्गुणयुक्त ‘मरुत्सन्त’ मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, ‘सक्याय’ सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि ‘हयामहे’ आह्वयाम इत्यर्थः ॥ एवमयम् “आरित” शब्दोऽर्थोपपत्त्या “प्रत्युतः”— इत्युपपद्यते ॥

“मन्दी (५८)” — इति, अनवगतम् । “मन्दनेर्मुद्गुभाषार्थस्य” पातुरैषायमप्रतीतः ॥ ३ (१५) ॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद्
ब्रन्दिनो रोरुवदना । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि
शब्दकारिणः शुष्णस्तादित्यस्य च शेषयित् रोरुयमाणो
वनानीति वा वधेनेति वा । अव्रदन्तवीलितेत्यपि निगमो
भवति वीलयतिश्च व्रीलयतिश्च संस्तम्भकर्माणौ पूर्वण
संप्रपुज्येने निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः सपः
सपनेः स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव निष्पपी परादाः ।
म यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः ।

तूर्णांशमुदकं गवति तूर्णमनुने । तूर्णांशं न गिरैरर्घ्यात्यपि
निगमो भवति । धूम्यमहिच्छत्रकं भवति यत् धूम्यते
॥ ४ (१६) ॥

एष एषं निगमः,—“नि ०—० घना । प्रार्थनैर्न मनसा
बर्हणायता यदुद्या चित् कृणवः कस्त्वा परि ॥” इति (श्रु०
सं० १, ४, १७, ५) । सव्यस्येयमार्गम्, आङ्गिरसस्येयम् ।
जगती । ऐन्द्री । स पुनरिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्वमापः
‘निवृणक्षि’ निषर्णयसि । ‘यत्’ यस्त्वं हे भगवन्निन्द्र ! मे
हत्वा ‘श्यसनस्य’ “शब्दकारिणः” घायोः ‘मूर्धनि’ उर्पा
‘शुणस्य चित्’ “शोषयितुः” अपि भगवतः “आदित्यस्य”
‘ग्रन्दिनः’ मृदुमापकर्तुः, आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्तम्भु
मपि च दस्तिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ ग्रन्दी । तस्या
प्येष कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं ‘रोरुयत्’ स्तनयितुशब्दं
कुर्याणः । ‘घना’ “घनानि” विशिषसि । उर्ध्वमप्यथ “घनानि”
उदकानि विशिषतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तौत्यभिप्रायः ।
यस्मिंस्तु पक्षे “वधेन”—इति निर्यचनम्, तस्मिन् पक्षे ‘घना’—
इत्येव शब्दो मेघवधेनेति योज्यः । उदकशब्दश्च तस्मिन् पक्षेऽ-
ध्याहापर्योऽभिघर्जनसम्यन्धात् । ‘प्राचीनेन’ प्रागञ्जिनेन, अदीनेन,
तस्मिन् कर्मण्यामिसुल्येन, ‘मनसा’ ‘बर्हणायता’ हिंसायता ।
‘यत्’ ‘अद्या चित्’ अद्यापि त्वं कर्म ‘कृणवः’ करोत्येव, असुकर-
*, तस्मादु ब्रवीमि,—‘कः त्वा परि’ ? कोऽन्यस्त्वा उपरि

यत्तन्ते त्वमेव सर्वभूतानि परिगृह्यस रंस इत्यर्थः ॥ एवमत्र “मन्दि”
शब्देनादित्य उक्तः । तन् पुनरेतदस्पष्टं मृदुभाषकरणादादित्यस्य
मन्दित्वमिति । अतो मन्दिशब्दस्य मृदुभावार्थोपपिपादयित्वा
घोडयतिना संस्तम्भार्थवाचिना सह सम्यजोऽत्र मन्दतेः प्रयोगः ॥

ततो निगमान् मन्दमेहि मृदुभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति,
—“ममदन्त घोडितेत्यपि निगमो भवति” । अपिपूर्वोऽप्यर्थं
स्पष्टतर इत्यपिशब्दः घोडयतिश्च “घोडयतिश्च घाडयतिश्च”
पत्तो ह्यापि “संस्तम्भकर्माणो” “पूर्वेषु” अनेनैव अनन्तरेण
मन्दिना, यस्मात् समानवाक्यतामुपगतो “प्रयुज्येते” । तस्मात्
मन्दिशब्दस्य मृदुभाषार्थमुपपत्तेः । “तद्देवानां देवतमाय
कर्ममध्वन् इडा वदन्त घोडिता । उद् ग गा आजदमिनद्
ब्रह्मणा बलमगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः ॥”—इति (ऋ० सं०
२, ७, १, ३) । यत्समद्वयार्थम् । जगती । बाहस्पत्ये, सूक्ते ।
‘तन् कर्तव्यं’ तन् कर्म ‘देवानां’ ‘देवतमाय’ देवतमस्य बृहस्पतेः,
यन् ‘मध्वन्’ इत्यान्यमध्वन्, ‘इडा’ इडान्यपि सन्ति मेघ-
वृन्दानि । किञ्च, ‘अमन्दन्त’ मृदून्यमध्वन् । कानि पुनस्तानि
मृदून्यमध्वन् ? इति, उच्यते,—‘घोडिता’ यानि घोडितानि
घोडितानि सश्रद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि, अन्यानि वा यानि
कानिचिन्, तानि मृदून्यमध्वन्निति । किञ्च, उद् ग गाः आजत्
उद् ग गाः, उद्गमयदपः । ‘अमिनत्’ ‘बलम्’ मेघम्, ‘ब्रह्मणा’
सूयमातः । किञ्च, ‘अगूहत्’ अनाशयत् ‘तमः’ वीद्युतात्मना ।
किञ्च, ‘व्यचक्षयत् स्वः’ व्यदर्शयत् आदित्यम् ॥ अव्यवधान-

करणेन प्रीडयतिना सह प्रयोगात् प्रीडितेर्त्ययेपरीत्येन वन्दनेर्म
दुतार्थत्थमुपपद्यते नमसः ॥ एवमत्राद्यन्त धीलितेति वन्दने
प्रीडयतेर्धन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चिन् द्रष्टव्यः ॥

“निष्पपी (५१)” — इति, भनवगतम् । “विनिर्गतपसाः”
— इति शब्दसमाधिः । “स्त्रीकामः” पुधलोऽभिधेयः, स हि
नित्यं निर्गतशेष एव भवति । “स्वश स्वशतेः” “स्पृशतिक-
र्मणः” स्पृशत्यर्थे घर्त्तमानस्य, - शेषः, तेन हि स्त्री स्पृश्यते ।
“प्रति यत् स्या नीथा दर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती
गात् । अध स्मा नो मघवञ्चर्हतादिग्मानो मघेय निष्पपी परा
दाः ॥” — इति (ऋ० सं० १, ७, १८, ५) । कुत्सस्वार्थम्
देन्द्री । त्रिष्टुप् । हे भगवन्निन्द्र ! ‘यत्’ यस्मात् ‘प्रत्यदर्शि
प्रतिपश्यतीष, ‘स्या’ सा ‘नीथा’ स्तुतिः । “नीथायिदो जति
तारः” — इति (ऋ० सं० ३, १, ११, ५) । एतस्मान्निगमा
स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते । ‘दस्योः’ शत्रोः दासयितुस्तथ ‘भोकं
न’ भोक इव, निवासगिष । ‘अच्छ’ आभिमुख्येन, हृदयमनु
प्रविश्य । ‘सदनं’ स्थानम्, यत्र तया नीथया स्तुत्या स्तर्त्तव्यम्
यस्तयाभिमतो गुणः, अनेन यदि नाम मामेव स्तोता स्तूयात्
साधु स्यादिति, तमर्थमनुप्रविश्यैव भवतो हृद्वतम्, तेनार्थनात्मा-
नमसिस्तम्यन्धयित्वा एतन्मम सदनमित्येवं ‘जानती’ च तदेव
‘अगात्’ नित्यकालमेवागच्छति । अतएवमतः स्तुत्युद्दीरितातो
षयं भवतः । ‘अघ’ एतस्मात् कारणात् षयं द्रूमः, — हे ‘मघ-
धन् !’ ‘चर्हतात्’ पुनः पुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्मणः,

“क्षुम्पम् (६१)” — इति, अनयगतम् । “अद्विष्टप्रकं भवति” — इत्यभिधेयवचनम् । “यत्” यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं “क्षुम्पते” चलति, तस्मात् क्षुपं क्षोभणमिति न्याय्यम् ॥ ४ (१६) ॥

कदा मर्त्तमराधसम्पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुभ्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग । कदा मर्त्तमनाराधयन्तं पादेन क्षुम्पमिवास्फुरिष्यति कदा नः शृणोति च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाश्रितमेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणानि ॥ ५ (१७) ॥

“कदा मर्त्तमराधसं ०—० इन्द्रो अङ्ग” इति (ऋ० सं० १, ६, ६, ३) । गोतमस्येयमार्यम् । उरणिक् । ऐन्द्री । तार्क्ष्यः सपनिकेषु उक्थपर्व्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘कदा’ कस्मिन् काले ‘मर्त्तं’ मनुष्यम् ‘अराधसम्’ अनाराधयन्तम् यः तमिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम् । ‘पदा’ पादेन ‘स्फुरति (१५), स्फुलति (१६)” — इति यथकर्मसु पठितम् । किञ्च । ‘कदा नः’ कदा अस्माकं परिवर्तमानानां स्तुतिमिदं चिर्मिथ ‘शुभ्रवत्’ धोष्यति ‘गिरः’ सः ‘इन्द्रः’ ‘अङ्ग’ क्षिप्रमित्यर्थः । कदास्माकं परिवर्तितृणामिन्द्रः धोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिर्यः । अनाराधयितृश्च कदा पादेनाभिहनियति । कदा अनाराधयित्राराधयित्रोर्विशेषं शास्यतात्पर्यमिप्रायः । स्वरूपेण मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते, माप्यं पुनरत्र लोक-

‘पादेन शुभ्रमिवावस्फुरसि’—इत्येवमधीते, तथाच,—“कदा नः
 शृणोति गिरः”—इति, तदेतत् “शुभ्रमिवावस्फुरसि”—“शृणोति
 गिरः”—इत्यनयोर्माध्यवाक्ययोः पुरषो वैलक्षण्यात् द्वयोर्द्वयो
 ऽप्यर्थ इति “गिरः अवस्फुरसि”—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्ष-
 तत्पक्षणाभिसम्बन्धी । मन्त्रस्य “कदा नः शृणोति च गिरः”—
 त्येतन् परोक्षकृतः । एवमेतद्वाग्य द्वयोर्द्वयम्, यद्येव भाष्यस्य
 उभयक् पाठः ? अथ पुनरुक्तस्यक् पाठः ? सम्यक् पाठोऽभ्येष्टव्यः ।
 गन्तुं लक्ष्ये—यथैव मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक्
 पाठः स्यात् ।—“पादेन शुभ्रमिवावस्फुरसिष्यति”—“श्रोष्यति च
 गिरः”—इति, तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते । सूक्तेऽपि
 गस्मिन् काञ्चित् परोक्षकृता श्रमः, काञ्चिन् प्रत्यक्षकृताः ।
 ततोऽपि दुरपघातयोऽस्य भाष्यस्याभिप्रायः । अहिच्छत्रकं हि
 पादेन स्पृष्टमात्रं शीघ्र्यते । तथावातागधयितुर्विनाशोऽभीष्ट-
 ति । “शुभ्र”शब्देनाहिच्छत्रमभिधीयते ॥

“निचुम्पुणः (६२)”—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च ।
 “निचुम्पुणः सोमो भवति”—इत्यभिधेयवचनम् । “मिचान्त-
 र्णः”—इति शब्दसमाधिः । स हि निवान्तो भक्षितः “प्रीणाति”
 ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तौ यन्ति वीतये । अशं
 वर्गिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽङ्घ्रिः सोमाः
 कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः

समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत आवभृथो-
 ऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्षणन्ति नीचैर्दधतीति
 वा । अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति । निचुम्पुण
 निचुङ्कुणेति च परिगन्तुमेवति यत् पद्यते ॥ ६ (१८) ॥

“पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः । कक्षो नाम
 आङ्गिरसः, तस्येयमार्घम् । गायत्री । ऐन्द्री । रात्रिपर्ष्यापेयु
 मध्यमे पर्ष्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘पत्नीवन्तः’ पत्नीभिः
 अङ्गिः, तद्वन्तः । ‘सुताः’ अमिषुताः । ‘इमे’ सोमाः । ‘उशन्तः’
 “कामयमानाः” इय ‘यन्ति’ देवान् प्रति, ‘वीतये’ कर्षं नामास्मान्
 देवाः पिबेयुस्त्येवमर्थं कामयमाना इय यन्ति । किमेतदेव !
 नेत्युच्यते । पुनःपुनरेव ‘निचुम्पुणः’ सोमः “भपां” र्वं
 सहितः, तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान्
 ‘जग्मिः’ एव भवन्ति, गन्तैष भविष्यति ॥ एषमिह सो
 कारात् “निचुम्पुण”शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते ॥

“समुद्रोऽपि निचुम्पुणः”—इति “उच्यते” । स
 “निचमनेन” उदकेन “पूर्यते” उदकं हि निचम्यत इति
 मनम् । भृथोऽत्र निगमः ॥

“अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते” । “नीचैरस्मिन् इव
 शब्दं कुर्यन्ति । तत्र लुक्त्वमवभृथेऽशोपांश्चेव चरन्तीति ।
 उम्पुणः । मय “वा” “नीचैः” असिन् यज्ञपात्राणि “दधन्

‘सुक्षीजयेव पदिगुत्तिनाति’ । कुमारो सुक्षीजा मेचनाच्च
 सयनाच्च ततनाच्च पादुः पद्यते । आविः स्वः कृणुते
 गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न सुच्यते । आविपुल्ले
 भासमादित्यो गूहते बुसम्बुसमित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्द-
 कर्मणो अंशतेर्वा यद्वर्पन् पातयत्युदकं रश्मिभिस्तद् प्रत्या-
 दत्ते ॥ ७ (१६) ॥

इति पञ्चमाध्यास्य तृतीयः पादः ॥ ५, ३

“सुगुरंसत्-०-०सिनाति”—इति (अ० सं० २, १, १०, २) ।
 कक्षीयत भार्यम् । य एव ‘सुगुः’ भवति, शोभनगु । स एव
 ‘सुहिरण्यः’ भवति । स एव ‘स्वश्वः’ भवति । ‘यहन्’
 महच्च ‘अस्मै’ ‘घयः’ ‘इन्द्रः’ ‘दधाति’ वदाति । आह, ‘तस्मै
 किम् ? इति । उच्यते,—“यस्त्वाऽऽयन्तं घसुना प्रातरित्थः”
 प्रातरागामिप्रतिधे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति
 तेनैवमामन्यते—‘प्रातरित्थः !’—इति । ‘आयन्तम्’ अध्या
 ‘घसुना’ अग्नेन क्षुधाविप्रशनेन प्राणरक्षणेन । ‘सुक्षीजयेव
 पाश्ययेव, “कुमारः” ‘पदि’ पतितारं पक्षिणम् ‘उत्तिनाति’ उद्गम
 सिनाति, कञ्जाति, प्राणास्त्वपि सन्निवच्छतीत्यर्थः । यथा हि
 अतिथिरध्यगो भवति, स पतन् क्षयितोऽग्रसंयोगेन कस्यचि
 गृहिणो गृहेऽचतिष्ठने, एवमेतन् स्यात् ॥ एवमत्र पक्षो “पदि”

सर्वमिदमुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः । 'गूढे'
 संबृणोति रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम् । किञ्च, 'सः' 'पादुः'
 सत्पदनं तद्गमनमवभासनेन चरणदानादिकर्तुः 'अस्य' सूर्यस्य
 'निर्णिजः' उपनिर्णयतुः समःपङ्कदिग्धानि स्वहृपाणि स्वेन
 प्रकाशोदकेन धौतानीच करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य
 निर्णिजः । 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः । अतएवमयमद्य च
 सवोपकारे प्रवृत्तः । अतः प्रत्युपकुर्व्यास्मा त्वमिप्रायः ॥
 एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः "पादुः = पदनम्" — इत्युपपद्यते ॥ "बुस-
 मित्युदकनाम" । "प्रवीतेः" शब्दार्थस्य (भद्रा० प०), तस्मिन्
 शब्दयद्वयति । "भ्रंशतेर्षा" तस्मिन् भ्रश्यते (दि० प०) मेघात् । "यद्
 यर्धन् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तत्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—
 इति समासतो भाष्यकारेणायमस्यादर्चस्वार्थ उक्तः ॥ ७ (११) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ५ ३ ॥

चतुर्थ पादः ।

वृकश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्यो-
तिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा ॥१ (२०) ॥

“वृकः (१५)” — इति, अनयगतम्, अनेकार्थञ्च । “वृकः”
तावत् “चन्द्रमा भवति” स हि “विवृतज्योतिष्कः” प्रकाशित-
ज्योतिष्को भवति, तस्माद् वृकः । अथ “वा” “विवृतज्यो-
तिष्कः” — इति वृकः, तद्धि तस्य विवृत ज्योतिः, शीतत्वात्,
इतराणि उष्णानि ज्योतीषि सूर्यादीनि, साम्यपेक्षया । अथ
“वा” विक्रान्त ज्योतिष्कः वृकः, तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः,
इतरैभ्यो ग्रहनक्षत्रताराकदिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सकाशात् । एते
शब्दसमाधयः ॥ १ (२०) ॥

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जि-
हीते निचार्य तर्पेत् पृथ्वा मयी चित्तं मे अस्मि रोदसी ॥
अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता
भवति चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते
निचार्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तद्गुणत्रिव
प्ररोगी जानीतं मेऽस्य द्वावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक
ज्योते यदावुद्धक्ते ॥ २ ॥

“अरुणो मासकृत् •—० रोदसी”—इति (श्रु० सं० १, ७, २३, ३)। त्रितस्येयमासस्य कूपे पतितस्य, कुटसस्य वा मासम्। पङ्क्तिः। चेश्वदेवी। ‘अरुणः’ “आरोचनः” भामि-
मुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया। ‘मास-
कृत्’ “मासानां च मर्द्धमासानां च कर्त्ता”। मासशब्दसम्ब-
न्धाद्द्वंद्वमासशब्दोऽध्याहृतः, तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति।
“चन्द्रमाः” ‘वृकः’। आह,—किं करोति? इति, उच्यते,—
“पृथा ‘यन्तं ददर्श’ हि” नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पृथा’
स्येन मार्गेण ‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रमणम्”—न मा-
मन्धकूपे पतितं पश्यति, यदि माम पश्येत् कथञ्चिद्वश्य-
मस्यास्त्रायेतापदो भामित्यभिप्रायः। किञ्च, “उज्जिहीते
निचाप्या तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तम्”। यथा कश्चित् ‘तष्टा’
तक्षा “पृष्टरोगी” कञ्चिद्वृक्षं “तक्ष्णुयन्” उच्छेदनास्पदे पयं
योज्या न या!—इत्यनेनात्कटो भूत्वा ‘निचापयति’ पश्यति,
पयं “चन्द्रमाः” अप्युज्जिहीते “येन” नक्षत्रेण “योक्ष्यमाणः”
अमुना मयाद्य योक्तव्य इति। पयं ‘निचाप्य’ “तष्टा” स्येन
दृष्टात् दर्शनेन। ततस्तदेव “अमिजिहीते” तेनैव सहोदेतीत्यर्थः।
पयमस्य येनार्थः, समयमादरेणोर्द्धकायो हि भूत्वा पश्यति, मया
त्यस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यघोषर्त्तमानम्। पयमता
प्रयामि,—मपि तावन् हे ‘रोदसी!’ ‘वित्तं’ विजानीत ‘अस्य’
त्रितस्यासिप्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरतं मामस्मात्
कृपान् इत्यभिप्रायः॥ पयमत्र अरुणशब्दात् मासकृत्पृष्टादाद्य

प्रातरनुशाकाश्विनयोः शस्यते । 'अजोहवोत्' 'आहवन्' आहृतवतो "उषाः" । हे 'अश्विनो !' युषाम् । वर्त्तनशीला 'वर्त्तिका' । कदा पुनराहवत् ? इति, उच्यते,—'भान्नः' आहृत्यवैनां 'षा' युषाम् 'अमुञ्चतम्' । 'वृकस्य' आदित्यस्य । उषाः किल "आदित्येनामिप्रस्ताश्विनो" आहृतवती, "तामश्विनो प्रमोचितयन्तावित्याख्यानम्"—एतन्मिश्रं वेदयन्ते निदानविदो बहवाः, तदप्युपेक्षितं मन्त्रार्थं नर्णयाम । आसन्नो वृकस्य वर्त्तिकाममीके युषं नरा नासन्त्यामुमुक्तम् ।" इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४) । एतच्च युवयोर्मादामाम्यम् । किञ्चान्यत् । "विजयुषा ययुः साम्बदे" । 'विजयुषा' विजयमिच्छन्ती युषां 'ययुः' गच्छय, 'सानु' समुच्छिनत् 'अग्नेः' मेघस्य शिखरमारुह्य । किञ्च, युवमेष 'जानम्' उपद्रव्यं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, 'विभ्याचः' विभ्यगञ्जनी, सर्वतो गतो भूत्वा,—मेघजायेतेवं सधमभेप्रच्छाद्य, ततः 'अहन' हतवन्तो स्याः, 'दिवेन' उदकेनेत्यर्थः ॥ यथाऽऽसिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितम् ॥

"अपि वृक उच्यते" "विकर्त्तनान्" विविघ्नमर्त्तो हन्तस्माद् वृकः । "वृकश्चिदस्य धारण उरामगिरा वृधुनेषु मूर्ध्नि नेमं नः स्तोमं जुहुषाण भागहीन्द्र प्रवित्रया पिपा ॥"—(ऋ० सं० ६, ४, ४६, ३) । प्रगाथपुत्रस्य कर्त्तव्यम् । स वृद्धनी । महाघने सुवाशीतिषु विनियुक्ता । 'वृकश्चिन्' वृकोऽ

अजोहृषीदित्यनया समानार्थेयम् । 'शतं मेघान्' 'वृक्षे' शिवाये,
 तथा पाशिते सति परितुष्टः 'चक्षत्' व्यादिष्टवान् 'दानम्' । येषमेवं
 शोभनमभिप्रस्थितानामस्याकर्मर्यसिद्धये चाश्रयते, तस्यै, शतं मेघानां
 दीयतामित्येयमाज्ञापितवान् । 'अज्ञातम्' अज्ञातयो नाम राज-
 पुत्रः, तम् । 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्तमतिसाहसिकोऽयमिति
 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः । 'तस्मै'
 एयमन्धीभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासट्यौ'
 अग्निनी देवी, 'विचक्षे' विगतदर्शनाय 'आधत्तम्' । 'दक्षौ'
 दर्शनीयौ अग्निनी । 'मिषजौ' देशमिषजौ । भयसादयितारौ,
 'अमर्चन्' चक्षुः आधत्तम् अनाधितमन्यत्र कवित्, स्वप्रधान-
 मित्यर्थः ॥ एयमत्र मेघसम्यग्भात्, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्ति-
 दर्शनात् "वृद्धपाशिनी वृक्षमुच्यते"—इत्युपपद्यते ॥

"जोषः (६६) -इति, अनवगतम् । "अविज्ञातनामधेयम्"—
 इत्यभिधेययचनम् । "जोषयितव्यं भवति"—इति शब्दसमाधिः ।
 जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै लङ्प्रत्ययस्फुटत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वा स्तवत्तेष्वृतावृधा । जोषवाकं
 वदतः पन्नहोपिणा न देवा भसथश्चन ॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु
 वा सोमेषु स्तौति तस्याश्रीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति
 विजअपः प्राजितहोपिणो न देवो तस्याश्रीथः कृत्तिः
 कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा महीव कृत्तिः शरणात्

इन्द्र । सुमहत् इन्द्र शरणमन्तर्गिषे कृत्तिग्वेतीय-
मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूत्रमप्युपमार्थे वा । कृत्तिवासाः
पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति । श्वमी
कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं भवति । कृतं न
श्वमी विचिनांति देवने कृतमिव श्वमी विचिनोति देवने
कितवः किं तथास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवान्वाशीर्नामकः
सममिति परिग्रहार्थोयं सूर्यनामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

“य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०—मसयश्चन” इति (शृ० सं० ४,
८ २५, ४) । अद्यात्रस्येयमार्थम् । बृहती । हे ‘इन्द्राग्नी !’
‘यः’ यजमानः ‘सुतेषु’ अग्निपुत्रेषु सोमेषु ‘वां’ युवां ‘स्तवत्’
“स्तीति” तेषु कर्मसु ‘ऋतावृधा’ सत्यवर्द्धयितारौ, यजवर्द्धयि-
तारौ वा । “तस्य” युवाम् “अश्रीय.” स युवयोः बहुमत
इत्यभिप्रायः । “अथ” पुनः “योऽयम्” “जोषवाकम्” अपिज्ञातं
किमपि उपाशु “वदति” “विजज्ञपः” केवलमुदकतीरेऽवस्थितो-
ऽन्यत्र वा जपदशाल एव, न कर्मकारीत्यभिप्रायः । तस्य ‘जोष-
वाकं वदतः’ । ‘पद्महोषिणा’ हे “प्रार्जितहोषिणौ ! प्रभूतयागौ !
“यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठमाजी देवतानां तस्माद् व्याख्येयश्च राजा
च भूयिष्ठमाजी मनुष्याणामिति ॥ विशायने” । ‘देवा’ हे “देवा !”
‘न मसयश्चन’ न कदाचिदपि तस्य हवीषि मक्षय्यः, तेन युवयो-
र्नास्तौ बहुमत इत्यभिप्रायः । अत्र “जोषवाकं वदतः” “न

‘भंसयः’—इत्येनदु हृष्ट्येयः सुनेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न
मसय इत्येतदध्याह्नं माप्यकारेण ॥ एवमत्र विजज्ञास्य भक्ष-
यितव्यामावाज्जपस्य चोपांशुस्वामाग्यात् “जोगयाक” शब्दोऽवि-
ज्ञातनामधेयमित्युपपद्यते ॥

“हृत्तिः(१७)” —इति, मनययतम् अनेकार्थञ्च । “हृत्तोः”
—इति धानुनिर्देशः । “यसोऽन्नं वा”—इत्यर्थवयनम् । कर्तन-
मिति ग्याह्नम यसो हि द्विस्ता मर्नाणि हृत्तने भक्षमप्यसम्-
गुपयुक्तमायुरेव हृत्तते । “तमु त्वा नूनमसुरं मये तसं राधो
भागमयेमहे । महोय हृत्तिः शरणा त्वा ह्य प्र ने मुज्ञा नो
भक्षयम् ॥”—इति (सू० सू० ६, ६, १७, ६) । ममेवतः त्रियमे-
वसध्वमसम् । सनो वृहती । ऐन्द्री । चतुर्विंशतिषु सारिके-
ष्वहःसु माप्यन्दो प्राप्ताजावडंसिनः शरये स्तो त्रयानुदय-
विनियुक्ताः । ‘मम् उ त्वा’ हे ‘असुर’ प्रत्रायन् ! ‘प्रचेतमं’ विदुज-
प्रज्ञानं राधः धनं त्वमिव विश्वं ‘भागम्’ उत्पन्नप्रणयस्यान ‘ईमहे’
तत्रोदेदि स्थितरातीराणां तदेनदस्नु न । किञ्च, ‘महोय हृत्तिः’
महदिश यशः मातु वा भक्षन् ‘शरणा’ शरणम्, गृहम् । ‘ने’ तय
हे ‘ह्य’ यन् “यन्नविश्वलोके” हृदह ‘प्राथयम्’ । किञ्च, ‘ने’
तय ‘मुज्ञा’ मुज्ञानि वनमप्यग्यानि मुञ्चानि, त्यद्वोपादानीत्यर्थः ।
यदा, मुञ्चानि, मुञ्चनाधनानि, अतृप्तप्रवर्तनीनि प्राप्नुवामहम् ।
तदहं मोक्षं मुञ्चानः मन्वाभिव्यक्तमन्त्रो माराभावेन, देव
त्यस्तापुत्रमनुयाम् देवपानोत्तरकान्दमिह मामुच येन न
पञ्चदशमस्नु म्वन इत्यविव्रायः । यसो हि विर्माणं मयति.

तु" एतन्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मात्प्रामेयं तत्
 "भवति" ॥

आह, क पुनरस्य व्ययो दृष्टः ? इति, उच्यते,—“उ ततो
 समस्मिन्ना शिशोहि नो वसोः—इति समभ्याम्” व्ययो दृष्टः
 “विभ्रा सखित्वमुत् शूर भोज्य मा ते ता वज्रिभ्रीमहे । उतो
 समस्मिन्नाशिशोहि ते वसो याज्ञे सुशिप्र गोमति ॥”—इति (सं०
 सं० ६, २ २, ३) । सौमरेदार्यम् । सतो बृहती । ऐन्द्री ।
 आश्याने विनियुक्ता । ‘विभ्रा’ विज्रालीमो यवं ‘सखित्व’ सखि-
 भाषम् । ‘उत’ अपि च । हे ‘शूर’ वज्रिन् ! इन्द्र ! ‘भोज्य’
 भोग्यम् भंशोपजीव्यन्वं मित्राणाम्, यतो यवं ‘आ ईमहे’ आभि-
 मुख्येन स्मित्वा याचामहे,—‘ते’ तव यानि धनानि । किञ्च,
 ‘उतो’ अपि च ‘समस्मिन्’ सार्धस्मिन् ‘शिशोहि नः’ देहि अस्माकं
 हे ‘वसो’ वसुमन् ! इन्द्र ! क पुनराशिशोहि नः ? इति,—‘याज्ञे’
 अग्ने इत्यर्थः । हे ‘सुशिप्र’ हे सुनस ! अथवा हे सुहृन् !
 ‘गोमति’ गोमित्तद्वति अग्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः ॥ एवमत्र
 समस्मिन्निति समभ्यां व्ययोदृष्टः ॥

“उदध्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्” व्ययो
 दृष्टः । “तं त्वा०—०सखिम्यः । स नः योचि धूर्ध्व हवमुद-
 ध्याणोऽघायतः समस्मान् ॥”—इति (य० वा० सं० ३, २६) ।
 धृतयन्धोरसम् । आग्नेयी । द्विपदा । आन्युपध्याने विनियुक्ता ।
 यः त्यमेवममावः, यथाप्रभावं त्वां घयमयोनाम । ‘सः’ त्वं हे
 अगपद्गन्ने ! ‘योचि’ बुध्यस्व ‘नः’ अस्माकमभिप्रायम् । ‘धूर्ध्व’

पूण च 'हवम्' आह्वानमिदम् । आहृतश्च 'उदय्याणः' उपगम्या-
स्मान्, 'अघापतः' पापमिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि ।
एवमत्र समस्मादिति पद्यस्यां व्ययो दृष्टः ॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद् दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति कृत्याऽ-
मुनात्तमहृतिर्येऽपि सति नार्मतद्वयतीत्युपपद्यते ॥ ५ (२३) ॥

हविषा जारो अपां पिपचिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य
चर्षणिः ॥ हविषापां जभपिता पिपचिं पपुरिरिति पृणाति-
निगमो वा प्रीणातिनिगमो वा पिता कुतस्य कर्मणश्चापिता-
दित्यः शम्भ इति यजनाम शम्भयतेर्वा शतयतेर्वा । उग्रो
यः शम्भः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति । केषयः कपूया
मशन्ति कपूयमिति पुनाति कम कुत्सितं दुष्पूयं भवति
॥ ६ (२४) ॥

"कुटस्य (३०)" "चर्षणिः (३१)"—इति, एते भगवराते ।
"हृतस्य" "वायिता"—इत्येती शब्दसमाधी । एक एव
निगमः ।—"हविषा जारो०—०चर्षणिः"—इति (अ० स० १, ३,
३३, ४) । प्रस्कण्वस्त्वर्थम् । आश्विनी । प्रातरनुवाक्य भवनयोः
रस्यते । हे 'नरा' नरो ! अश्विनी ! युवाम् । एषः "आदित्यः"
'पिता' प'ता, हनूस्त्वस्य जगतः । 'कुटस्य' "हृतस्य कर्मणः"
सार्वभौमस्य साध्यसाधुनः । 'चर्षणिः' "वायिता" द्रष्टा,
दुष्पविदेवतामावेनावस्थितः सर्वभूतानाम् । 'अपां जारः' अपां

सर्वभूतान्तर्गतानां प्राणमावेनावस्थितो जरयिता, शोषयिता
 'पपुरिः' च पूरयिता ॥ । प्राप्ते काले 'दधिपा' उदकेन 'पिपत्ति'
 पूरयति वा प्रीणयति वा । यौ युवामेव ह्यगुणयुक्तनादित्येन
 पूर्येये, प्रीणेये वा, तौ युवामिमां नामास्माकमाशिषं समर्द्धयत
 मित्येषमाशीर्षोऽयम् ॥ एवमत्र "कृतस्य—वर्गणिः"—इत्येते
 कृतस्य चापितेऽयेचमुपपद्येते ॥ नरावत्र चाद्यापृथिव्यावभिप्रेते
 सयोध्योदकेनादित्यः पूरयिता । तस्मादादित्यविषययिता वर्गणि-
 शब्दस्य, तस्य च युद्धवधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व-
 मुपपद्यते ॥ 'पिपत्ति'—'पपुरिः'—इत्येवमेतौ निगमस्यौ शब्दौ
 "पूनात्पर्थौ वा प्रीणयत्यर्थौ वा" ॥

"शम्यः (७२)"—इति, अनवगतम् । "वसन्ताम्"—इत्यभि-
 धेयवचनम् । "शमयिता वा शातयिता वा"—इति शब्दसमार्थः ।
 "भाराच्छत्रमपवाधस्य दूरमुग्रो यः शम्यः पुरुहूत तेन । अस्ते घेहि
 ययमद् गोमदिन्द्र कृषी धियं जरित्रे वाज्ररत्नाम् ॥"—इति (अ.
 सं० ७, ८, २३, २) । कृष्णस्याद्विरसस्वार्थम् । त्रिष्टुप् । माध्य-
 न्दिने सवने स्तोमातिशंसने ग्राह्यणाच्छंसितः शस्त्रे विनियुक्ता ।
 हे 'पुरुहूत' यदुमिराहूत ! 'यः' ययः, 'भारात्' समीपे अस्माकं
 पतते शत्रुः, तं दूरम् 'अपवाधस्य' नाशयत्येत्यर्थः । भारच्छ-
 म्बोऽत्र समीपार्थवाच्यः । अन्यत्रापि चोक्तम्,—“भारात् प्रा-
 शादुदयास्तमयी”—इति । किं पुनरपवाधस्य ? 'उग्रो यः शम्यः
 उद्गूर्णो यो वसन्ते तेन अपवाधस्य । किञ्च, तं दूरमपवाध्य 'अस्ते
 अस्मभ्यं 'घेहि' देहि 'ययमद्' यथेस्तद्वत्—भीहि नोभूमाद्यम्

सूतो सहसो यानि दधिपे । एतानि तर्वाणि स्थानानि
तूर्णमुपाकुरूपे स्वयं बलस्य पुत्र यानि घत्स्वाभ्रमहसखा
घनुर्वा कयचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति
कायेऽञ्चितं भवतीति वा ॥ ७ (२५) ॥

“पृथक् प्रायन्—केपयः”—इति (अ० सं० ७, ८, २७
१) । पूर्वयैव समानार्थविनियोगा, इयन्तु जगती । ‘पृथक्
प्रायन्’ ‘पृथक्’ भूता एव विद्याकर्मानुरूपेण, देशयानेन पथा,
वित्तयानेन वा प्रायन् । हे इन्द्र ! त्वत्प्रसादाद् देवलोकं
गन्धर्वलोकं पुनः स्थ उच्यते । ‘प्रथमाः देशद्वयः’ ये सुखा
देवानामाहातारो यत् कर्मसु । किञ्च, ‘दुष्टरा’ “अन्यैः” भस-
द्विदुस्तराणि । ‘अवस्थानि’ “अदर्शनीयानि यशंसि” अटुष्टत
अक्षुर्षत । किञ्च, ‘ये’ त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, ‘यज्ञियां नायम्’
‘भारुहम्’ “आरोढुम्” न शोकः नाशक्तुषन् । अथ पुनर्ये नाश-
क्तुषन् यज्ञियां नायमारोढुं किन्तर्हि ? विषयप्रधानाः, कपूयैव
दुष्पूयमेव कर्म चक्रिरे, तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमानाः ‘ते’
‘ईमेव’ “इहैव” लोके यथा कर्मानुरूपायां योर्नो न्यचिरन्त ।
तदुक्तम्,— “अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशोदयत्, ते कपूया
योनिमापद्यन्,—इवयोनिं वा, शूषरयोनिं वा, चोडालयोनिं
वा”—इत्येवमादि ॥ एवमत्र न ये शोकः यज्ञियां नायमारोढुं
मित्येतैन सम्बन्धात् “केपयः = कपूयाः”—इत्युपपद्यते ॥

अत्र “सूनु ! सहसः”—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादानेर्णामे
तामृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्षते, अग्निर्हि बलेन मध्यमानो जायते
इति । तथाहि प्रकरणविरोधो भवति । सूकं ह्येतदेन्द्रम
पेन्द्रस्ये त्वस्य “सूनु !”—“सहसः”—इत्यनयोः पदयोर्त्य
योजना, अधिदेयताभावेन, प्राण इन्द्रो व्ययस्थितः, तस्येतरो य
प्रजासु व्यादिष्टः, प्राणस्तु पुत्रः,—इत्येवमुपपद्यते पितृपुत्रभावः ।
तदुक्तम्,—“प्राणो वा अहमस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि
भूतानि”—इति ॥

“असन्नम् (५५)”—इति, अनवगतम् । विकल्पतश्चानेकार्थम् ।
“अहसः प्राणम्”—इत्यर्थप्रतीतिः । “घनुर्या कवचं
वा”—इत्यभिधेयवचनम्, ताभ्यां हि पुरुषाः सांप्रामिका,
अहसस्त्रायन्ते । आख्यायप्रसक्तमच्यते,—“कवचं, कु-अञ्जितं
भवति” कुटिलमञ्चितम्, स हि तस्य स्वभावः । अथवा
“काञ्चितम्” कुटिलीकृतं “भवति” । अथवा “कायेऽञ्चितम्”
तद्वत् “भवति” ॥ ७ (२५) ॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयथ स्वस्तिवाहं रथमि
कृणुष्वम् । द्रोणाहावमव तमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चत
नृपाणम् ॥ प्रीणीताश्वान् सुहितं जयथ जयनं वो हित
मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुष्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुमम्
भवत्पाहाव आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातितो महात्

भवत्पद्मचक्रमशुनचक्रमसनचक्रमिति वांसत्रकोशमंसत्राणि
 वः कोशस्थानीयानि सन्तु कोशः कुण्ठानेर्विकुपितो भव-
 त्यपमपीतरः कोश एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रां महान्
 भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा मंग्रामहुपमि-
 मीते काकुद् ताल्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन्
 धीपते जिह्वा कोकुवा कोकृयमाना वर्णान्नुदतीति वा
 कोकृयतेर्वा स्याच्छुद्दकर्मणो जिह्वा जोहुवा तालु तरते-
 स्तीर्णतममङ्गलततेर्वा स्याद् लम्बकर्मणो विपरीताद् यथा
 तलं लतेत्यविपर्ययः ॥ ८ (२६) ॥

“प्रीणीत० भान० - नृपाणम्” - इति (अ० सं० ८, ५, १६,
 १) । दुपस्य सोमपुत्रस्येयमार्पम् । वैश्वदेवे सूक्ते । प्रीणीत'
 प्रीणयत एवसोदकादिना । एतान् ‘अभान्’ उपस्थितोऽयं संग्राम
 त्वमिग्रायः । प्रीणयित्वेतान्भवानेमिरश्वैरुपजातधीर्यैः ‘हितं’
 “सुदितं” “जयाथ” “जयथ” “जयनं वो हितमस्तु” अहितोऽपि
 उरः कश्चिद् भवत्येव,—यत्र सुहृद्ग्राहपुत्रादपी हन्यन्ते ।
 ‘सत्तिवाहम्’ अमिषजितवाहं ‘रथं’ ‘रुणध्वम्’ “कुरुष्वम्” हे
 देवाः ! एवमेतां सांग्रामिकीमितिकर्तव्यतां कृत्वा ‘द्रोणं’
 “द्रुमशम्” एतम् “आहावम्” आहावस्थानीयं रथं कृत्वा,
 ‘भवत्पद्मं’ एवं संग्रामस्थानम् । ‘अश्वानाम्’ “असुतयन्त्रं” श्वापनयन्त्रं.

व्यापयन्ति हि तत्र क्षितानि चक्राणि शत्रूणाम् । अथवा “असन-
चक्रम्” असन्ते हि तत्र चक्राणि । ‘अंसत्रकोशम्’ “अंसत्राणि”
धनूषि, कवचानि वा “कोशस्थानीयानि” तत्र “सन्तु” । तैः
‘सिञ्चत’ उत्सिञ्चतेन संप्रामकूपम् । ‘नृपाणं’ “नरपाणम्” नरा
एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते । एवमत्र “कूपकर्मणा”
अस्मिन्नुत्तरेऽर्द्धे किञ्चिन् साधर्म्येण “संप्राममुपमिर्मते”
मन्त्रहृक् ॥ एवमत्र संप्रामोपमासम्यन्धादुत्सेचनसम्यन्धाच्च
“अंसत्र”शब्देन धनुः, कवचं षोच्यत इत्युपपद्यते ॥

ततः “आहावः, आह्वानात्”—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्र-
पदस्य निर्धेचनम् । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहावः । इदं त्वन्यत्,—
“आघहः, आघहनात्”—इति अस्यैव विपरिणम्यते । उह्यतेऽ-
स्मिन्नुदकमित्याहवः । “अवतः” कूपः, स हि खन्यमानः “महा-
नवातितः” अथाद्भुतितो “भवति” गत इत्यर्थः । ‘अंसत्रकोशम्’
—इति कोशशब्दो विग्रहप्रसक्तः “कोशः कुण्ठातेः”—इति ।
“चिकुपितः” स विविधं कुपितः “भवति” घर्मकोशः, शुषि-
त्वात् । “अयमपीतरो द्रव्यकोशः” “एतस्मादेव” कुण्ठातेः ।
“सञ्चयः” सञ्चयकोशः । स हि “आचितमाश्रः” मात्राभिः
आचितः “भवति” “महत्त्वात्” ॥

“काबुदम् (७६)—इति, अनवगतम् । “तालु—इत्याचक्ष्णे”—
इत्यभिधेयध्वनम् । “जिह्वा, कोकुवा”—इत्युच्यते, “सा” हि
कोकुवाख्या जिह्वा, “अस्मिन्” तालुनि घर्णाभिधेत्यर्थं मुहुर्मुहुः
“धीयते” तदेतन् कोकुवाधानं सत् काबुदमित्यभिधीयते ।

न्तरिक्षमेवमाह पूर्वं वयतेरुत्तरमिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि
वा तदेतस्यामृच्युदाहरन्त्यपि निगमो भवति ॥ ६ (२७) ॥

“सुदेपो भंसि—सुविरामिष” —इति (अ० सं० ६, ५,
७, २) । प्रियमेधस आर्षम् । अनुष्टुप् । हे “वरुण !” “सुदेपः”
शोभनस्वमसि देवः । ‘यस्य’ ‘ते’ तव, यताः ‘सप्त सिन्धवः’
अन्तरिक्षनद्यो वा बहुलाद्वैत्येयमाद्याः, “अभ्या नामासि, तितुषा
नामासि, अघ्नपर्ता नामासि, मेघपर्ता नामासि, पर्ययर्ता
नामासि, पुरस्तादरुधा नामासि” —इति सिन्धुनद्य उच्यन्ते
ःमर्तताः । समुद्रा एव वा समसिन्धुशर्द्धेनोच्येरन् । ‘काकुर्द’
तालु, ‘अनुक्षरन्ति’ मूर्ध्न्यं ‘सुगिरा’ मगरोदकनिःसरणभूमिम् ‘इष’
सर्वतः समश्नुषनेभ्यमिप्रायः ॥ एवमत्र सिन्धूनुशरणसाम्यस्यान्
“काकुर्द = तालु” —इत्युपपत्तये । दुर्यचनत्वं मर्धम्य मन्त्रस्य
इत्थाज्ययने प्रयोजनम् । अभ्यासु हि प्राशु वा एतस्मिन्
प्रकरणेऽर्धाताः, तासु ममाप्राप्तैभ्यः पदेभ्योऽप्याभ्यपि अनयन-
संस्काराण्यनंकार्यानि वा सल्लोभ्युपप्रदर्शनाय इत्थनेयमर्धाता
भ्यान् ॥

“वीरिट् (३३)” —इति, अनयनम्, पक्षेण आनेकार्णम् ।
भ्रातस्मिन् तन्यन् इति भ्रातृजनम्, अम्लरिक्तम्, निराह्वयत्वात्
मर्धं एव विभेति । तदेव भ्रातृजनं सद् वीरिट्मित्तुष्यते ।
अथवा भागोऽथ नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भ्रातृजनं सद् वीरिट्-
मित्तुष्यते । गन्तामिवाकाशेऽपि वयाममर्धं योज्यम् ॥ (२९) ॥

या पालयितारी वा" धात्वन्यत्वमर्थैकत्वम् । 'इष' पादपूरणः,
 एवेत्येतस्यार्थे वा । क पुनरपस्थितौ एयाते ? इति, उच्यते,—
 'धीरिष्टे' भन्तरिक्षे इत्यर्थः । "अपि वा" अयमिवशब्दः "उपमार्थे"
 एष "स्यात्" विशपतीष, "सर्धपती इष राजानो धीरिष्टे गणे"
 अयस्थितौ । आह,—कस्य पुनः एयाते ? की वा एयाते ? क
 वा अर्थं पुरस्त्वय एयाते ? इति, उच्यते,—"एषां" 'विश
 "मनुष्याणां" तासु क्रियासु आह्वयमानौ 'भक्तोः' "रात्र्या
 अपगमे सति, 'उवसः' य आगमनकाले 'पूर्यहर्तो' "पूर्वस्याम्
 एष "भमिद्धर्तो" प्रथमे एषाह्वानकाले । 'वायुः' "च" 'नियरया
 'पूया' "च" 'स्यस्ताये' "स्वस्वयनाय" स्वस्वयनार्थम्, एयाते यत्र
 मानस्य ॥ भन्तर्निक्षेणैष हि देवता भागच्छन्तोति "धीरिष्टम् =
 भन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते । यस्मिन्नपि पक्षे, गणो धीरिष्टाश्वे
 नौच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विशपती राजानो सर्धेश गणमप्यगता
 येष भागच्छत इत्युपपद्यत एष ॥

आह,—"नियुस्यात्" कस्मान् ? इति, उच्यते,—"नियुतो-
 ऽस्याश्वाः" । अथ "नियुनः" कस्मान् ? उच्यते,—"नियमनान्" ।
 नीचैर्हि नियम्यते । "नियोजनार्था" नियोजयते हि रथे । "नियुतो
 शयोः"—इत्येवम्वान् काणान् विग्रहशोऽपि नियुवच्छब्दो वामुरा-
 देनैव संबोद्धितो भाष्यकारेण, न हिपूजो नियुद्धिः सम्बन्धोऽस्ति ।

"अष्ट (७८)"—इ ने, ण्य शब्दो "जनेः" अर्थे भवति ।
 "आयुम्"—"ति" योऽर्थ इह स्वान्, न वयार्थः अष्टेयने-
 भवति, अर्थ "आयुजिः" आशरण्यो मग्यते ॥

नेदीयः । अत्र 'पकम्' औषधं प्रचुरत्वात् औषधीनाम्, 'पयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति, तथा शीघ्रं यद्वा च घपतेत्यर्थः । एवमत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धान् "सृजिरद्भुशो भवति"—इत्युपपद्यते । अन्ये तु घृष्यते । तथा घपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्यतेति दात्रमेवास्मिन् पक्षेऽद्भुशराधेनोच्यते । तदाकृष्टस्यैव भद्भुशामायात् दात्राकर्षणान् प्राक् "अन्तिकतम" सति कृष्टतममौषधं पक्वं आगच्छेदिति युष्माभिरेवमुक्ते सति पक्वं ययमाशास्महे,—“पक्वमौषधमागच्छदिविति” ॥

अध्यापसमाप्त्युपप्रदर्शनाग्राय द्विरध्यास इति ॥ १० (२८) ॥

इति निरुक्तश्रुती दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

प्राग्ध्यायायां निरुक्तश्रुती

अनुमार्गाश्रमयासिन आचाप्यंभगवदुदुर्गस्य कृती दशमो-

ऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

(मन्त्रिममश्चन्तीनियस्यवराहो गायन्ति त्वापविश्रंपुरुषा-

किमित्तेप्रतमंऽग्निन्नरएकयावान्तमन्पुरुषैर्यत्सराउतामिम-

न्नियन्कदामन्तपत्नीवन्तःगुगुरमद्वुक्कन्नन्द्रमाअरुणोमाय-१-

न्दाग्नीमानःममस्यहविषाज्जारःपृथक्प्रायनप्रीणीतामुदेवःप्रा-

शृजेऽष्टाविंशतिः ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपटके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

जगती, धाग्नेयी । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वं' 'शुभिः' अहोमिः
 निमित्तभूतैः पीर्णमास्याद्यैः एषां मध्यमानो नृणां जायसे, पीर्ण-
 मास्याममायस्यायां घादघातेत्युक्तम् । किञ्च, 'त्वम् आशुशुक्षणिः' ।
 "आशु इति च शु इति च" एते "क्षिप्रनामनी भवतः" । शु-
 इत्येतदत्र प्राप्तङ्गि कर्मव्यवरोपकारं करिष्यतीति । तद्यथा,—“शुनो
 पायुः, शु एत्यन्तरिक्षे”—इत्येयमादौ । 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां
 पञ्चानामक्षराणामाद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम ।
 अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीयमक्षरमतिशय उत्तरमक्षरद्वयं निरा-
 —“क्षणिः”—इत्येव दुष्यक्षरः शब्दः “क्षणोतेः” धातोः (तना
 उ०) द्वितीयस्य । “सणोतेः (तना० उ०)” वा सम्प्रज्ञातार्थस्य
 मध्यमे तु 'शु'—इत्येतदक्षरं शुचेः (भू० प०) वीर्यार्थस्य । अ-
 कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरैरभिधीयते ? इति, उच्यते,—“आशु
 “शुचा” शीघ्रा “क्षणानि” हिनस्ति—“इति” आशुशुक्षणि
 भक्तिः । अथवा “आशु” “शुचा” “सणोति” सम्प्रज्ञति—“इति
 आशुशुक्षणिः, भक्तिः । क्षणोतेः सणोतेऽथ विकल्पः । “शु
 शोचनेः”—इति । पञ्चानामक्षराणामाशुशुक्षणिशब्दे तृतीयमक्षरं
 'शु'—इति, तस्यैतद्विपर्ययनम् । एवं तावदयमेको निर्ययनप्रकाश
 आशुशुक्षणिशब्दस्य । अथयैवमन्यथा स्यात् “वञ्ज्यार्थे” ॥
 “प्रयमा” विमन्तिः । 'आशुशुक्षणेः’—इति यदुक्तं स्यात्, एतदु-
 मपत्ति—‘आशुशुक्षणिः’—इति । आह,—किं पुनः कारणं प्रथमेन
 सतो पञ्चमोऽर्थेन विपरिणामने ? इति, उच्यते,—“तर्गा
 यावदमंयोगः” तेन प्रकारेण पञ्चमोऽर्थेन विपरिणामे पञ्चमोऽर्थः

मधित्या तेन किञ्चिदादिदीपयिषुर्भवति, स वा भागुशुभजि-
रिति॥ १ ॥

इन्द्र आशांभ्यस्तरि सर्वाभ्यो अभयं करत् । आशा
दिशो भवन्त्यामदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात्
काशिर्बुध्दिः प्रकाशनान्मुष्टिमौञ्चनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा ।
‘इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभणा मधवन् काशि-
रित्ते । इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी चावाष्टधिष्पी विं-
धनाद्रोधः कूलं निर्गुणद्विस्रोतः कूलं हवतेर्विपरीतान्लोष्टो-
विपर्ययेणापारं दूरपारं यत् संगृभणासि मधवन् काशि-
महान् । अहस्तमिन्द्र सन्धिषण्डकृष्णारुम् । अहस्तमि-
कृत्वा सन्धिषण्डदि परिक्लणनं मेघम् ॥ २ (१) ॥

“आशाभ्यः (२)”—इति, भनयनमनेकार्थम् । “आशा-
नाम्”—इत्यपगमः । “इन्द्र •—• करत् । जेता शत्रू-
न्विशर्जतिः ॥”—इति (अ० सं० २, ८, १, २) । गृहसमरस्ये
यमार्गम् । गायत्री । चेन्द्रो । धमिष्यत्यस्य द्विर्भाषेऽहनि प्रागे
शम्यते । ‘इन्द्रः’ ‘आशाभ्यः’ दिग्भ्यो हि यत् मधमुत्पल्लो-
जयताम्, ‘मधोभ्यः’ तानादिहनिषानिभ्यो मूनेभ्यः ‘प्रमद-
’ ‘करत्’ करोन्विषत्यर्थः । भाट्ट.—चिद्वस्तुतः पुनरगादिन्द्रः ?—
इति, ‘जेता शत्रून्विशर्जतिः’ अविद्वेषा गार्वमीनिकानो कर्मताम् ।

किं कारणम् ? “विरोधनात्” विविधानि हि भूतान्येते स्मः ।
 “कूलम्” अपि “रोधः” उच्यते, तदपि हि “लोतः” उदकलो-
 तांसि “निरुणद्धि” । “कूलं” रुजतेः (तु० प०) धातोः, तत्
 पुनः “विपरोतात्” विपरीत्येन । “लोष्टः” पुनरस्यैव धातोः
 “अविपर्ययेण” ॥

“कुणारम् (४)” — इति, अनयगतम् । मेघोऽभिधेयः ।
 “कणनम्” — इति शब्दसमाधिः । “सहदानु” पुरहृत शिष्यन्तम्-
 हस्तमिन्द्र सम्पिणक् कुणारम् । अभि युत्रं यदमानं विषारम्पा-
 दमिन्द्र तवसा जघम्य ॥ — इति (ऋ० सं० ३, २, २, ३) ।
 ‘सह’ — इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम् । ‘पुरहृत !’ “(न्द्र !”
 ‘शिष्यन्तम्’ भन्तरिक्षग्रीके यसन्तं गच्छन्तं वा ‘गहस्तम्’ भर्तृ
 कारसनयं हृत्वा ततः पुनः ‘सम्पिणक्’ “सम्पिणक्ति” सम्पूज्यं
 ‘कुणारः’ “एनिकणन” शब्दकाग्निमित्यर्थः । एवं तावदे-
 कुरः । अथ पुनः योऽयमपगे वृत्रः, धर्तिना, मेघः । एनमप्यु-
 परि ‘यदमानं’ ‘विषार’ हिमनशीलम्, ‘अपाद्’ गमनहीनं इत्य-
 तन एनं ‘तवसा’ वयेन ‘जघम्य’ जहीम्यर्थः ॥ एवमत्र वधाधि-
 कागन् मेधाधिकाराच्च “कुणारः = कणनशीलम्” — । ‘पु-
 पययने ॥ २ (!) ॥

अलानृणां बल इन्द्र प्रजा गोः पुगदन्तीर्मपमाना
 व्या । गुगान् पयो अहृणोन्निरजे गाः प्रायन्ताः
 पुरहृतं धमन्तीः ॥ अलानृणांऽलमातर्दना मेघो वदे

कस्थानं तडागनद्यादि, तत्प्रति घमन्तीः तदेव रक्षन्ति, तद्धि उपदस्येत्, यदि न पतेरस्ता आपः । एवमापः 'घार्णाशब्देनोक्ताः, ताः हि "वदनात्" घाणीरित्युच्यन्ते । "वाचो वा वदनात्" घाणीरित्युच्यन्ते । यदा विदीर्णात् मेघाभिर्गतमुदकं पुरहूतं भवति धर्ममायेन, अथ तदा तेषामेव प्राणिनामहो दृष्टमिति—एवमाद्या घाणीः वाचो घमन्तीः सुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्राधन् प्रागच्छन्नित्यर्थः ॥ एवमत्र "पुरा हननाद् भवमानो ध्यार"—इत्यनेन सम्यग्धात् "मलात्पुनः = मेघः"—इत्युपपद्यते ॥

"यद्वा मे." प्राणिभिः "आहूतः" आहूयते—ममेदं ममेदमिति, तस्मात् पुरहूतम् "उदकं भवति" । "धमतिः" एषः "गतिकर्मा" एष, नात्र स्तुतिकर्मैत्यभिप्रायः । स्तुतिकर्मत्वमपि हि धमतिः पठितः । (१२), नन्दति "धमति . १), सरति"—इति ॥

'निरुजे गाः'—इत्यत्र केचित् पशुगव्यं पठाः—इति व्याचक्षते, तासां हि रुन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पश्वानो निर्गमन्वाय भवन्ति, सुगमसत्वाग्रीरजस्कृत्याश्च । 'प्राधन् घाणीः'—इत्यत्र आरम्य समानमेव पूर्वेषां ॥ ३ (३) ॥

उद्दृह रक्षः सहमूलमिन्द्र वृथा मर्घ्यं प्रत्यग्रं
शृणीहि । आ कीवतः सल्लुकं चकर्थ ब्रह्मद्विपे तपुषि हे
तिमस्य ॥ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र मूलं मोचनाद्वा
मोपणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मर्घ्यं प्रति . शृणीह्यग्रमग्रमागतं

‘यथा इय’ शाखा इव “रुहः सत विष्नुहः” । ‘सत’ सर्पणाः, ‘विष्नुहः’ विविधस्त्रवणाः मृत्वा ततः शाखा इव ‘रुहः’ अस्यां पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव होताः पृथिव्या उपरि, यथानिन्नं विन्नयमाना आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वायमयोचत्—“तस्येदु विश्वा०—०सत विष्नुहः”—इति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च “विष्नुहः = आपः” “भवन्ति”—इत्युपपद्यते । ‘भुवन’ शब्देन भूतान्येषोच्यन्त इति केचित् वर्णयन्ति, चतुर्विधश्च भूतप्रायः, विष्नुहश्च यथा इय रुहः पृथिव्या उपरीति । ‘सप्त’शब्देनापि समुद्रानेव केचित् वर्णयन्ति, ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्रवन्ति च ॥

“धीरुधः (३)”—इति, अनद्यगतम् । “विरोहणात्”—इत्यवगमः । “ओषधयो भवन्ति”—इत्यभिधेयवचनम् । “विरोहणात्”—इति हेतुनिर्देशः । “ओषधीः प्रतिमोदध्यं पुष्पवतीः प्रसूयरीः । अश्वा इव सजित्वरीर्धीरुधः पारयिष्यः ॥”—इति (ऋ० सं० ८, ५, ८, ३) । मिवज्ज आधर्वणस्येयमार्यम् । ओषधिसूक्ते । अनुष्टुप् । हे ‘ओषधीः’ ओषधयः ! ‘प्रतिमोदध्यम्’ इमं रुग्णं प्रति, अस्मान् प्रति वा । ‘मोदध्यम्’ मुदिताः हृष्टाः भवन्तु । कीदृश्यो यूयम् ? ‘पुष्पवतीः’ पुष्पवत्यः, ‘प्रसूयरीः’ प्रकर्षेण सुयन्ते उपमोगायेति प्रसूयरीः । याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः । ‘अश्वा इव’ यद्वया इव ‘सजित्वरीः’ सह जैत्र्यः, ‘धीरुधः’ सर्वरोगान् जित्वा अस्माकमायुषः ‘पारयिष्यः’ पारयिष्यः सन्तु ॥ एवमत्र

तम् । य एषद्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिमिरमियाज्रयन्त आसते,
सोऽस्माकमिदं नाम करोत्वित्येवमाशीर्षोज्या ॥ एवमत्र शब्दसा-
रूप्यादर्थं पपत्तेश्च योऽप्यशनेन दम्नोति, स नभसाम इत्युच्यते ॥

“अस्त्रधोयुः (११)” — इति, अनवगतम् । “अस्त्रधोयुः”
— इत्यवगमः । “रुधु” — इति “हसनाम” तद्धि “निरुक्तम्”
इव “भवति” इत्यत्वात् । तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते ‘अरुधु’
— इति भवति । “तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुषीरस्य नृधतः
पुरुक्षोः । यो अस्त्रधोयुरजरः स्वर्गान् समाभर हरिषो मादप्यै ॥”
— इति (प्र० सं० ४, ६, १३, ३) । ‘तम्’ षड्मात्मनः पुत्रम्
‘ईमहे’ याचामहे । ‘हरिषः !’ त्वाम् । ‘इन्द्रम्’ ईश्वरम् । आह,
— यः किलक्षणः पुत्रः ? इति, उच्यते, — सः ‘अस्य’ ‘रायः’
धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः । किलक्षणस्य पुनर्धनस्य
इति, ‘पुरुषीरस्य’ बहुवीरैस्तद्वतः, ‘नृधतः’ च दासैस्तद्वतः, ‘पुरुक्षो’
च बहुनिपासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः । न च परिपालनसमर्थं
एष यः केवलमल्पकालः, तमोमहे, किन्तर्हि ? ‘यः’ च ‘अस्त्र-
धोयुः’ अस्त्रधोयुः, दीर्घायुरित्यर्थः । ‘अजरः’ च, यो दृढशरीर
इत्यर्थः । ‘स्वर्गान्’ च, यः सुष्ठु शत्रूणामीरयिता । यः एषद्-
गुणविशिष्टः पुत्रः ‘तम्’ ‘आभर’ आहर । ‘हरिषो मादप्यै’
अस्माकमात्मनश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः ॥ एवमत्र “अस्त्रधोयुः”
— इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्यागोष्टत्वात्, शब्दसारूप्याच्च ॥

“निशृम्भाः (१२)” — इति, अनवगतम् । “निशृम्भहारिणः”
इत्यवगमः, निशृम्भया दृढया गत्या हरन्तः ॥ ४ (३) ॥

“अजासः पूरणं ०—०वहन्तु विघ्नतः ॥”—इति (श्रु० सं० ४, ८, २१, ६) । भद्राजस्यार्थम् । ‘आवहन्तु’ ‘अजासः’ अजाः, अश्वः । ‘निःश्रुम्माः’ “निश्रुष्यहारिणः” । य एवंलक्षणा अश्वः, ते आवहन्तु ‘पूरणं’ देवं ‘रथे’ व्यवसितं ‘विघ्नतः’ धारयमाणाः । ‘जनश्रियम्’ “जातश्रियम्” उद्भूतश्रियमित्यर्थः । एवमेव समानचिन्तयन्तत्वात् ‘अजासः’—इत्यनेन “निःश्रुम्माः”—इत्येतद्व्यतिरेकविशेषणम् । सति व्याख्येयविशेषणस्य “निश्रुष्यहारिणः” शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टवादागमनस्य ॥

“वृषदुग्धः (१३)”—इति, अनवगतम् । “महदुग्धः”—इति, “वक्तव्यम् अस्मै उक्तम्—इति वा” शब्दसमाधी । “वृषदुग्धं हवामहे सुप्रकरस्मृतये । साधु कृष्यन्तमयते ॥”—इति (श्रु० सं० ६, ३, २, ५) । कश्यपस्यार्थम् । प्रथमे पर्वाये मैत्राः पश्यन्त्येव शस्त्रे तुवाशीतिषु च महायते शस्यते । “उक्तम्”—इति शब्दमुच्यते, तद् यस्य बृहत् महत्, स वृषदुग्धः, अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स वृषदुग्धः । तं ‘वृषदुग्धम्’ इन्द्रम्, ‘हवामहे’ पयमाह्वयामहे, एतस्मिन् कर्मणि । ‘सुप्रकरस्मृतम्’ सुप्रसादम्, दीर्घमाहुम् ‘उक्तये’ अवनाय, रक्षणाय आत्मनः । ‘साधु कृष्यन्तम्’ साधुकारिणम्, नित्यकालमेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम् । ‘अयसे’ तस्यैव तर्पणाय, तमागतं सन्तमेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्येतेनाभिप्रायेणाह्वयामहे ॥ एवमत्र ‘हवामहे’—इत्यनेन सम्यग्धात् “वृषदुग्धः = महदुग्धः, वक्तव्यो वा”—इत्युपपद्यते । य एव हि महदुग्धो मयति,

“पुलुकामः (१६)” — इति, अनवगतम् । “पुलुकामः” — इत्ययममः । “इमं नु सोममन्तिनो हत्सु पीतमुप ध्रुवे । यत् सीमागध्रुमा तत्सुमृडतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥” — इति (ऋ० सं० २. ४. २२, ५) । अगस्त्यलोषामुदासंवादे अन्तेयासी ब्रह्मचारी इमां सोमीं बृहतोमपश्यत् । ‘इमम्’ अहम् ‘सोमम्’ ‘अन्तिकः’ अन्तिके अवस्थितम् ‘उपगम्य’ चेतसा ‘ध्रुवे’ । न च बहिरन्तिकेऽवस्थितमुपध्रुवे, किन्तर्हि ? ‘पीतं’ सन्तं ‘हत्सु’ एव, स्व एव हृदयेऽवस्थितमुपध्रुवे । — “यत् सीमागध्रुमा” । ‘यत्’ ‘सीम्’ सयंतः सद्यप्रकारम् ‘आगः’ चह्रम् ‘पापं’ हृतयन्तो वयम् । ‘तत्’ अयं सोमः ‘सुमृडतु’ सुष्टु सुखविधिपरिणामं करोतु । किं कारणम् ? इतः, — यस्मात् ‘पुलुकामो हि’ बहुकामो हि ‘मर्त्यः’ । स बहुकामत्वात् मनुष्यस्याभावात् अवश्यमागः करोति, तदा पीतः सोमः शमवद्वित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र ‘पुलुकाम’शब्देऽपुलुकामो बहुकाम उच्यते, ‘मर्त्य’, शब्दसामानाधिकरण्यात् सारूप्याच्च ॥

“असिन्वतो (१७)” — इति, अनवगतम् । “असिन्वतो” — इत्यर्थप्रतीतिः । “अपश्यमस्य महतो महित्वममर्त्यस्य मर्त्यासु विशु । नाना हनू विभृते संमरेते असिन्वतो वपसती भूर्यस्तः ॥” — इति (ऋ० सं० ८, ३, १४, १) । वैश्वानरस्याग्नेः मौनीकस्य वा याजमरस्य वा सप्तेरियमार्यम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । ‘अपश्यम्’ अहम् । अगवतः अग्नेः ‘महतः’ ‘महित्वम्’ आदाभावात् । ‘अमर्त्यस्य’ अमरणधर्मिणः । ‘मर्त्यासु’ मरण-

रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूयमुदकं मुष्णीथ । अथवा हे 'वेधसः' मेधाविनः ! इति मरुद्विषयमेतत् सम्बोधनं स्यात् । यस्माद् यूयमेवादिना प्रमात्रेण युक्ताः, अथैतस्मात् कारणात् अस्माकमेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्तमतिम्, परिसमाप्तचित्तं यत्नमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूयमपि 'अनुनेपथ' हे 'सजोपसः' सह-प्रीताः ! गमनानुग्रहेऽस्य यत्तत्त्वमित्यभिप्रायः । कथञ्च पुनर्न-पथ ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्तते, एवमनुनेपथैर्न सुगमिति ॥ एवमत्र वृक्षसम्यन्धात् "किमयः = कम्पनाः" ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोपयन्ति च कम्पयन्ति च य-खादन्ति, स्थयमेव वा कम्पन्ते चलनस्याभावात् ॥

"भास्वजीकः (१६)"—इति, अनन्यतमम् । "भृशुमाः"—इत्ययगमः । "प्रसिद्धमाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम् । "देवो देवान् परिभूस्तेन यदा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वात् धूमकेतुः समिधा भास्वजीको मन्द्रो होता नित्यो वावा यजी-यान् ॥"—इति (ऋ० सं० ७, ६, ११, २) । भास्वस्य हविर्धानस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः । हे भगवन् ! अने ! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि । 'भृतेन' यज्ञेन सहितः । तदुक्तम्,—अने नेमिररा ॥ "देवांस्त्वं परिभूस्सि"—इति (ऋ० सं० ४, १, ५, ६) । यस्त्यमेवग्रमावः, तं त्वां प्रथोमि,—'यद्' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति । 'प्रथमः' यस्मात् त्वं मनुष्यहोतारमपेक्ष्य, तस्या

शातयितव्य इत्यर्थः । एवमत्र शब्दार्थोपपत्तेः “नद्यः = रुजानाः” इत्युपपद्यते ॥

“जूर्णिः (२१)” — इति, अनवगतम् । अवनाडु घा, द्रवणाडु घा, दघनाडु घा — इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । “जघतेर्वा” गत्यर्थस्य जूर्णिः, “द्रघतेर्वा” गत्यर्थस्यैष जूर्णिः, “दुनोतेर्वा” हिंसार्थस्यैष जूर्णिः ॥ “अग्रा वो अस्मे स्वयंशोमि-
हृती परिघर्गे इन्द्रो दुर्मतीना दरीमन् । स्वयं सा रिपयध्वै वा न उपेये भग्नैः । हुतेमसृज वक्षति क्षिता जूर्णिर्न वक्षति ॥” — इति (ऋ० स० २, १, १७, ३) । पुरुच्छेषस्यार्थम् । भति-
शक्त्यर्थेतिच्छन्दाः । पृष्ठस्य पष्ठे ऽहनि निष्केवल्ये शस्यते । ‘अ’
अधीमि हे स्तोतारः ! अग्रूत अस्मै । ‘स्वयंशोमिः’ आत्मीयैः
यशोमिः सयुक्ताः स्तुतीः । किं कारणम् ? यस्मादेवः ‘इन्द्रः’
स्तुतः ‘ऊती’ भविता, रक्षिता ‘परिघर्गे’ संग्रामे, यत्र हि प्राणा-
परिवृज्यन्ते पियुज्यन्ते, तत्र अयमस्माकं रक्षिता भवति । ‘दुर्म-
तीनाम्’ पापमतीनामस्मच्छत्रूणां हन्ता भविष्यति । तमेतमेव
गुणविशिष्टमिन्द्रम् ‘दरीमन्’ दारयितुमं दुर्मतीनां पुनः पुनः
स्तुतः । आह, — कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति,
उच्यते, — ‘स्वयं’ ‘सा’ ‘रिपयध्वै’ रेपणाय भविष्यति, किञ्चिदप्य-
वृत्तास्माकमिन्द्रप्रभावात् स्वयमेव विनश्यतीत्यभिप्रायः, का
पुनरसौ ? इति, — “या न उपेये भग्नैः । ‘वा’ अस्मान् ‘उपेये’
उप आगच्छति ‘भग्नैः’ अदनेः रक्षोमिः ग्रहिता, सा । “हुतेमसृज
वक्षति” । ‘हृम्’ — इत्यनर्थकः । ‘हता’ सती इन्द्रेण ‘न’ ‘वक्षति’ ।

केचिदत्र “अघनेनाग्नम्”—इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषां योजना,—“अघनेन” तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन ‘धर्म्यगार्’ “अग्नम्” इति ॥

केचित् “अनेनाग्नम्”—इत्येवमधीयते भाष्यम् । तेषाम्,—“अनेन” मन्त्रेण “अन्नं” परिगच्छतीति योजना स्यादिति ॥ ५ (४) ॥

इति निरुक्तवृत्ती एकादशाध्यायस्य (पद्याध्यायस्य)

प्रथमः पादः ॥ ६, १ ॥

द्वितीयः पादः ॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्मिक्षे केन जीवतीति तेषामेकः प्रत्युवाच शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनमुदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव वृत्तय इति सा निगदव्याख्याता) ॥१॥

“उपलप्रक्षिणी (२३)—इति, अनवगतम् । “सक्तुकारिका” अभिधेया, सा हि “उपलेषु” यवान् “प्रक्षिणाति” हिनस्ति । एषमस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य चिप्रहेणार्थप्रतीति-

तन्मयेयमार्यम् । पशुक्तिः । ऐन्द्री । स्तुष्टुनाशादुया किला-
परिम्रयति सोमे पापसङ्घातनादात्मशुद्धिर्मविश्र्यतीति मन्यमान
आत्मानमेव निर्दिशन्नाह,—‘अहं’ तावन् कस्मिंश्चिद्नादिकाले
परेषां ‘कारुः’ स्तोमकर्त्ता स्तुतोनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेना-
वस्थितो बहिषां यज्ञान् प्रिययक्ता लौकिकामिषां च युक्तिमिर्जि-
यिकापगतया । ‘ततः’ मम पिता पुत्रो वा ‘मिषक्’ भार्तान्,
‘ग्रहा, न हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति ।
यदुक्तम्,—“भेषजवृत्तो ह वा एव यज्ञो यत्रैवंविदुः ग्रहा भवति” ।
इतरो लौकिको वा मिषक् । “ततः—इति सन्ताननाम, पितुर्वा
पुत्रस्य वा” । पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते । एवमपादाने
कारके ‘ततः’ पिता, पुत्रः पुनः तन्यते अयं ‘ततः’ कर्मणि कारके ।
‘उपलप्रक्षिणी’ सयनीयानां वेष्ट्री, “दासी पितृष्टि”—इति
ह्युक्तम् । इतरेषां सक्तूनां वेष्ट्री । ‘नना’ “माता” ममासीन्,
सा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थमपत्यं प्रतिनता भवति । “दुहिता
वा” नना स्यात्, सापि हि परिचर्यार्थं पितुः ग्रहोभयति । वस्त्रि-
पक्षे पिता मिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन मातोच्यते, वस्त्रि पुनः
पक्षे पुत्रो मिषक्, तस्मिन् पक्षे ननाशब्देन दुहितोच्यते । ते
वयमेवमनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाग्रधानाः सन्तः ‘नानाधियः’
“नानाकर्माणः” यद्योक्तेन क्रमेण कारुहमित्येवमादिना ‘वसूयवः’
“वसुकामाः” कथं नाम वसुलमेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति ।
एतेनाभिप्रायेण “अनु मा इव तस्थिम” अन्वास्थिताः स्मो लोक-
मिमम् । कथम्पुनरन्वास्थिताः स्मः ? इति,—भाव इव, यथा-

एवमत्र “उपसि” —इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अगोपयतेऽथ “उपस्ये”
—इत्येवार्थप्रतीतिः ॥ “अपि वा शिर आदित्यो भवति” —इत्यु-
क्तम्, तस्मात् ‘शीर्ष्णा’ —इत्यगोपयते शिरस्त्वमादित्यस्य ॥

“प्रकलचित् (२५)” —इति, अनवगतम् । ‘प्रकलाषित्’ —
इत्यवगमः । “वणिक् भवति” —इत्यभिधेयवचनम् । स हि
“कलाश्च वेद प्रकलाश्च” । कलासम्यन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते,
कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति । यथा,—अधिष्ठानमपेक्ष्य
प्रत्यधिष्ठानमिति । “इन्द्रेणैते तृत्सयो वेविपाणा आपो न सृष्ट
अधयन्त नीधीः । दुर्मित्रासः प्रकलचिन्मिमाना जहुर्विभ्यानि
भोजना सुदासे ॥” —इति (ऋ० सं० ५, २, २७, ५) । वसिष्ठ-
स्वार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । महायते निष्क्रेयल्ये दक्षिणे पक्षे
शस्यते । ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘तृत्सवः’ दारयितव्याः मेधाः, ‘वेवि-
पाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपो न’ आप इव ‘सृष्ट’
केनचित्, ‘अधयन्त’ अगच्छन् । ‘नीधीः’ नीचैरित्यर्थः । उच्चै-
र्गतय एते सन्तः इन्द्रयलाग्नीधैर्गतयः संवृत्ता इत्यभिप्रायः ।
किञ्च, ‘दुर्मित्रासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धानपराः, ते
पुनर्दुर्मित्राः । के पुनस्ते ? इति,—‘प्रकलचिदः’ वणिज इत्यर्थः ।
ते यथा अमिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रष्टव्यमल्पं ददति, एवमेते
मेधाः पूर्वमल्पोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रयलोद्यताः सन्तः ‘जहु-
’ ‘विभ्यानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि ‘सुदासे’
यजनि, यजमाने वा कल्याणदाने ॥ एवमल्पोदकाल्पदानोपमा-
सम्यन्धात् “प्रकलचित् = वणिक्” —इत्युपपद्यते ॥ अवयवप्रत्य-

ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कश्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्म-
जेरन्, एवं घयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'ऊर्जा'
अयन्तीभिः तर्पयन्तोमिः स्तुतिभिः 'घंसीमहि' सम्मजेमहि ।
'घामं पार्थिवं' घननीयं धनम् । 'धीमतेमिः' अयर्णीयतमैः शब्दैः ।
केन पुनरर्थेन घंसीमहि ? इतः,—यस्मात् 'ईधे' ईशिने, त्वम्,
'यम्यः' यस्तुनः, घनम्यः, 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य
पार्थिवस्य च यस्तुनः । त्वम्, हे राजन् ! 'घाः रजम्' देहि
धनम् । कीदृशं पुनर्देहि ? 'महि' महत्, यस्तुभूतम्, 'स्पूर'
यद्गृहन्तश्च यद्गुकारं यन् स्यात्, तन् देहि ॥ एवमत्र यस्तु-
सम्यग्धान् 'ईधे'—इत्येव शब्दः "ईशिने"—इत्येवमुपपद्यते ॥

"श्लोणस्य (२८)"—इति, अनयगतम् । "क्षयणस्य"—
इत्ययगतम् । "युयं श्याषाय श्यार्तामदस्तं महः श्लोणम्याश्विता
कण्वाय । प्रयाच्यं तद्गृह्णन् राज्ञं घां यन्नायंदाय अथो
ज्यघत्तम् ॥"—इति (श्र० मं० १, ८, १४, ३) । कर्त्तव्यत-
त्त्वायम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुषाकाश्विनयोः शम्यने ।
'युयं' युषां हे 'अश्विनी !' 'श्याषाय' राज्ञे 'श्यार्ता' उपलिरूपा
धियम् 'मदत्तम्' । युषामेव च महतः 'श्लोणस्य' "क्षयणस्य"
निषामस्य दातारो 'कण्वाय' शम्ये । किञ्च, 'प्रयाच्यं' प्रकर्षेण
घननीयं धौतय्यं तन् 'घां' युषाम्घां 'रजम्' हे 'गृह्णी !' वर्त्तिलारी
यन् 'नायंदाय' शम्ये यजिगीयूताय 'अथः' श्रोत्रम् 'ज्यघत्तम्'
अधिकं दत्तवर्त्ता ऋः ॥ एवमत्र दानसम्यग्धाधिकाराच्छ्रद्धा-
दप्याय "श्लोणस्य = गृह्णस्य"—इति प्रतीयते ॥

दनेकार्थम् । एकमेव होतव्यद्रूपं सप्तस्यपि विभक्त्यर्थेषु वर्तते ।
प्रकरणादिप्रशङ्गात् तस्य नियमो भवति । तद्यथा,—

प्रथमायास्तापत्,—“अस्मे ते बन्धुः” “वयमित्यर्थः” ।
“तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं
पुष्यन्ती । अस्मे ते बन्धुः पुष्यम्”—इति । सोमकृषणस्य
द्रव्यापाकरणमन्त्रेषु अजायाः पयोऽपाकरणमन्त्रः । सोम्यते—
हे अजे ! ‘तपसः’ अग्नेः त्वं ‘तनूः’ शरीरम् ‘असि’ “आनेह्यं वा
अजा”—इति ह्युक्तम्, “स एता एभ्यः प्ररोचयत्”—इति च,
तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्पमजायाः । ‘प्रजापतेः’ ‘वर्णः’ वरणीया
त्वम् । ‘सहस्रपोषम्’ अस्माकम् । ‘पुष्यन्ती’ पतस्मिन् कर्मणि
भङ्गभाषमुपेहि । एवमजाममिष्टस्य अपुना सोमं प्रपीति,—हे
सोम ! अग्नेन परमेण धेष्टेन पशुना ‘क्रीयसे’ । किं कारणम् ?
‘अस्मे’ “वयम्” ‘ते’ तप ‘बन्धुः’ बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभि-
प्रायः ॥ एवमत्र प्रथमान्तेन ‘बन्धु’शब्देन सामानाधिकरण्यात्
‘अस्मे’—इत्यस्या “वयम्”—इत्येवं प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते ॥

द्वितीयायास्तापत्,—“अस्मे यानं नागस्या सप्तोवाः”
“अस्मानित्यर्थः” । “आ इयेनम्य अयमा नूननेतास्मे यानं
नागस्या सप्तोवाः । इये हि वामद्विना रातद्वयः शशसमाया
उगसो व्युष्टौ ॥”—इति (अ० सं० १. ८. १३, ६) । यानि
यानम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । घातानुयाकाश्विनयोः शस्ते ।
‘आ यानम्’ ‘अस्मे’ “अस्मान्” इति । हे ‘नागस्या’ नाग्यानी !
‘अश्विना’ अश्विनी ! कथञ्च पुनरायानम् ? ‘इयेनम्य’ वरिष्म

इत्यर्थः ॥ एवमत्र “युज्येमिः”—इत्यनेन सम्बन्धान् ‘अस्मे’—

इत्यस्य “अस्माभिः”—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते ॥

चतुर्ध्यास्तावत्,—“अस्मे प्रयन्धि मघवन्ऽजीविन्” “अस्मभ्य-
मित्यर्थः । “अस्मे प्रयन्धि मघवन्ऽजीविन्” रायो विभ्वारस्य
भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीयसे धा अस्मे धीराच्छवतान्
शिप्रिन् ॥”—इति (श्रु० सं० ३, २, २०, ५) । धीरस्याङ्गिरसस्ये-
यमार्षम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । जातकर्मणि विनियुक्ता । ‘अस्मे’
“अस्मभ्यम्” ‘प्रयन्धि’ देहि । हे ‘मघवन्’ घनवन् ! ‘इन्द्र !’
‘श्रीजीविन् !’ ‘रायः’ घनस्य, ‘विभ्वारस्य’ सर्वा आपदो यदु घनं
पारयति तस्य, ‘भूरेः’ यदुनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य
अभिलषितां मात्रां देहि । किञ्च, ‘अस्मे’ “अस्मभ्यम्” ‘शतं
शरदः’ शतं वर्षाणि ‘जीयसे’ जीयनाय ‘धाः’ देहि । ‘अस्मे’
“अस्मभ्यम्” ‘धीरान्’ पुत्रान् ‘शश्वतः’ धीर्घायुषः देहि । हे
‘शिप्रिन् !’ ॥ एवमत्र “अस्मे प्रयन्धि”—इत्यनेन याच्प्रार्थन-
सम्बन्धात् ‘अस्मे’—इत्यस्य “अस्मभ्यम्”—इति चतुर्ध्या विप-
रिणाम उपपद्यते ॥

पञ्चम्यास्तावत्,—अस्मे आराक्षिद् द्वेपः सनुतयुंयोतु”
“अस्मदित्यर्थः” । “तस्य ध्वं सुमती यज्ञियस्यापि भद्रे
सोमनसे स्याम । ससुत्रामा स्वयान् इन्द्रो अस्मे आराक्षिद्
द्वेपः सनुतयुंयोतु ॥”—इति (श्रु० सं० ४, ७, ३२, ३) । गर्गस्य
आराजस्यार्षम् । षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप् । पुनरपि चेषमेव
काक्षीयतः सुकीर्तिनामा, तेन दशमे मण्डले दृष्टा । षष्ठे चादनि

आत्मविपरिवर्त्यात् आशिषः 'अस्मे'—इति "अस्माकम्"—इत्येवं
पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते ॥

सप्तम्यास्तापत्,—“अस्मे घस वसयो वसुनि” । अत्र 'घस'
इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मासु"—इत्येवं सप्तम्या
विपरिणाम उपपद्यते ॥ सप्तदशोऽध्याये "सुभायो देवाः सुपथाः"
—इति शेष उच्यते एव ॥

“पाथः(३०)”—इति, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । अन्तरिक्षम्
तावत् पाथ उच्यते । तत् पुनरेतत् “पथा व्याख्यातम्” “पन्थाः
पततेर्था”—इत्यत्र । “यत्रा चक्रुर्मृता गातुमस्मै श्येनो न
दीयन्नन्वेति पाथः । प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रा-
घरुणोत हव्यैः ॥”—इति (श्रु० सं० ५, ५, ५, ५) । घसिष्ठ-
स्यायम् । अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्व्य इति प्रतिग्रहे शौनको
मित्राघरुणो द्वितीय इति । एवं ह्यह,—"श्रुचः सौर्व्यो हि
गीयन्त उद्धेतीत्यर्द्धपञ्चमाः"—इति । 'यत्र' यदा 'अस्मे' सूर्याय
'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातुं' गमनमार्गम्, उद्यादारम्य
यावदस्तमय इति, यदा चायमारब्धः सूर्यः 'श्येनो न' श्येन ॥
'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' "अन्तरिक्षम्" तेन
मार्गेण । अथ तदा आरम्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा
युवाम् । 'उदिते' सूर्ये विधेम' परिचरेम घयम् । हे 'मित्रा-
घरुणौ ! 'नमोभिः' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः' ॥ एवमत्र
'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्बन्धात् "पाथः = अन्त-
रिक्षम्"—इत्युपपद्यते ॥

सूर्यमुपतिष्ठन्ते अपि चोपमार्थे स्यात् सूर्यमिवेन्द्र
मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य घनानि विमह्यमाणाः स
यथा घनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं
भागमनुष्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वोजतेर्वाशीराश्रय-
णाद्वाश्रयणाद्वायेयमितराशीराशास्तेः । इन्द्राय गाव
आशिरमित्यपि निगमो भवति । सा मे सत्पाशीर्देवेभ्य इति
च ॥ ४ ॥

“धायन्तः (३४)” — इति, अनवगतम् । “समाधिताः”
इत्येवमर्थप्रतीतिः । “धायन्त इष० — ० न क्षीयिमः” — इति (३
सं० ६, ७, ३, ३) बृहती । नृमेधस्य आङ्गिरसस्येवमार्थं
धन्तशंसातिमितीयमनन्तरा चास्याः महाप्रते बृहतीसहस्रे विं
योगः । ‘धायन्त इष सूर्यम्’ इषोऽमर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे
“समाधिताः” समन्तादाधिताः ‘सूर्यम्’ “उपतिष्ठन्ते” रश्मयः
किम् ? इति, — “विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः” । ‘इत्’ — इत्यनर्थक एव
‘विश्वा’ विभ्यानि “सर्वाणि” ‘इन्द्रस्य’ “घनानि” सूर्यस्य, स्व-
तानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि “विमह्यमाणाः” विमह्यमि-
च्छन्तः । अथ “धा” ‘इत्’ — इत्ययम् “उपमार्थे स्यात्” नानर्थक
आह, — कथम् ? इति, उच्यते, — “सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्ते” यय
सूर्यमहन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थानमिन्द्रमुदकेऽपि
मुपतिष्ठन्ते । तस्य “इन्द्रस्य” समूतानि “सर्वाणि घनानि”

चिदन् ॥” — इति (ऋ० सं० ६, ५, ६, १) । प्रियमेधस आङ्गिर-
सस्येयमार्यम् । मध्यमे रात्रिपर्व्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
धिनियुक्ता । ‘इन्द्राय’ ‘वज्रिणे’ अर्थाय ‘गायः’ ‘आशिरं’ श्रपणार्थं
पयः, यज्ञे पुनः ‘दुदुहे’ । ‘मधु’ मध्याह्नादम् । ‘यत्’ ‘सीम्’
सर्वतः ‘उपहरे’ उपगूहे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा ‘अविदत्’ तन् स्तनै-
र्दुदुहे ॥ एवमत्र गोसम्बन्धात् ‘माशीः’ शब्देन “माशिरम्” उच्यत
इत्युपपद्यते ॥

“मधेयमितराशीराशास्तेः” — इति यदुक्तम्, तत्रेदमुदाहर-
णम् — “सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यान् । शृण्वन्तु ते समर्द्धयन्तु ।
क्षुशान् क्षुशतरा पण्यान् पण्यतरा । अहेइता मनसा नु गच्छ
यज्ञो देवान् गच्छन्तु” ॥ प्रस्तरे प्रक्षिपमाणे यज्ञमानो जपत्येनम् ।
‘सा’ ‘मे’ मम ‘माशीः’ ‘सत्या’ यथाप्रार्थितेह ‘देवान्’ ‘गम्यान्’
प्राप्नोतु । ‘शृण्वन्तु’ ‘ते’ देवाः । श्रुत्या च ‘समर्द्धयन्तु’ ‘क्षुशान्’
अपि ‘क्षुशनग प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि ‘पण्यतरा’ स्तुता-
दपि स्तुततरा । किञ्च, ‘अहेइता मनसा’ अशोचयता मनसा
प्रदितोऽस्माभिः हे प्रस्तर ! त्वमपि ‘देवान्’ ‘गच्छ’ । ‘यज्ञः’ अग्नि
‘देवान्’ ‘गच्छन्तु’ । त्वमपि शान्तं यज्ञम् । तद्वयं यागामोऽ-
सायपि देवान् गम्यान् ॥ एवमत्र माशीरेव ‘माशीः’ शब्देनानि-
र्धायने, माशिरं हि देवान् प्रति गमनमभीष्टमिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्षा अनु भोगमानलादिषु प्रमिष्टु आर्षी-
र्जागः ॥ यदा ते मर्षा भोगमन्यापदय प्रमिन्नम आं-

तय ॥ एवमत्र ओषध्यभ्यसम्यग्धात् “जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा
गृहातिकर्मा वा”—इत्युपपद्यते ॥

“अमूरः (३७)”—इति, अनयगतम् । “अमूढः”—इत्यव-
गमः । “मूरा अमूर न ययं चिकित्सो महित्वमाने त्वमङ्ग वित्से ।
शये यप्रिश्चरति जिहयादनेरिह्यते युषति विशपतिः सन् ॥”—
इति (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ४) । त्रितस्यात्तस्यार्थम् । त्रिष्टुप् ।
प्रातरनुवाकाशिवनयोः शस्यते । हे भगवन्ने ! ‘अमूर !’ अमूढ !
‘मूराः’ मूढाः ‘ययं’ स्मः । मघतो माहाभाग्यपरिहारं प्रति मन्-
बुद्धित्वात् ‘न ययं चिकित्सः’ न ययं भवतः प्रभावस्यान्तं विजा-
नीमः । हे ‘अग्ने !’ ‘त्वम्’ एव आत्मनो महिमानं “महत्त्वम्”
माहाभाग्यम् ‘वित्से’ वेत्सि, कस्तवान्यो माहामातयस्यान्तं धेतुम्-
हृतीत्यभिप्रायः । किञ्च, ‘शये’ शयपरिमाणे प्रवेशे उत्तरवेद्याख्ये
‘यप्रिः’ विशेषात्मा, तय रूपाख्यः ‘चरति’ समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुः
चरति । स त्वमनेन रूपेणोत्तरवेद्यामवस्थितः ‘जिहया’ ज्वाल्या
तानि तानि हवींषि ‘अदन्’ मक्षयन् ‘रेरिह्यते’ । ‘युषति’ तां
तामाहुतिं पुनः पुनः आस्वादयति । ‘विशपतिः’ विश्वस्य सर्वस्य
पतिः, मनुष्यपतिर्या ‘सन्’ यस्त्वमेवं करोषि हितैषित्वात् यज-
मानानाम्, साऽस्माकमिदं नाम कुर्वित्यभिप्रायः ॥ एवमत्र
मूढाः—इत्यात्मनिन्द्याद्वारेण अग्निः “अमूढः”—इत्यनेन स्तूयते
इत्यस्य ‘अमूर’शब्दस्य “अमूढः”—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥
“शशमानः (३८)”—इति, अनयगतम् । “शंसमानः”—इत्य-
। “यो यो यज्ञैः शशमानो ह दाशति क्विर्होता यजति

मन्मसाधनः । 'उपाहृतं गच्छथो धीयो अध्वरमच्छा गिरः सुमर्ति
गन्तमस्मयू ॥'—इति (ऋ० सं० २, २, २१, २) । दीर्घतमस
भार्यम् । 'जगतीच्छन्दः । 'यः' यजमानः, युवां मित्रावरुणौ !
'यज्ञे' निमित्तभूतोः 'शशमानः' "शंसमानः" स्तुयन् 'दाशति'
दशति हवींषि युषाम्प्याम् । 'कविः' कान्तदर्शनः, 'होता' आह्वता
'यजति' । 'मन्मसाधनः' मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः ।
आह,—तस्य किम् ? इति, उच्यते,—'उपाहृतं गच्छथः' प्रत्यु-
पागच्छथः युवाम्, 'धीयो' ख 'अध्वरम्' अध्याधितानि हवींषि ।
ययमपि ख एवङ्गुणविशिष्टा एव ! यतो ब्रूमः,—'सुमर्ति'
शोभनप्रज्ञं यजमानम् अनुलक्ष्य 'अच्छा गिरः' एता अस्मद्गिरः
माभिमुख्येन 'गन्तम्' गन्तुमिच्छथो युवाम् । 'अस्मयू' अस्मान्
कामयमानावित्यर्थः ॥ एवमत्र 'यज्ञेः शशमानः'—इति यज्ञ-
सम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "शशमानः=शंसमानः"—इत्येव-
मुपपद्यते ॥

"देवो देवाच्या, कृपा (३६)"—इति, एते अनवगते । देवश-
ब्दोऽनयोरेव उपलक्षणाधीऽत्र समास्रातः । देवः, देवाच्या,
कृपा,—इति त्रीणि पदानिःपदानि । 'देवाच्या'—इत्यस्य "देवान्,
मत्पञ्चितथा"—इत्यर्थप्रतीतिः । 'कृपा'—इत्यस्यापि "कल्पि-
तया"—इत्येवमर्थप्रतीतिः । "अग्निं होतारं मन्ये दासन्तं वसुं
धनुं सहस्रो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् । य ऊर्ध्वया
सध्वरो देवो देवाच्या कृपा । धृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचि-
प्राहुहानस्य सृष्टिः ॥"—इति (ऋ० सं० २, १, १२, १) । परच्छे-

पम्पार्थम् । अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः । अग्निचयने इष्टकोषधाने
 विनियुक्ता । 'अग्नि' 'होतारम्' आहोतारम् देवानाम् 'मये' ।
 'दास्यन्ते' दानयन्तं दातृमम्, 'घसुं' घासयितारं सघस्य जगतः ।
 'मृनुं'—'सहसः' बलस्य पुत्रम्, 'जातयेदसं' जातप्रज्ञानम् । 'विप्रं'
 न जातयेदसम्' विप्रमिव जातप्रज्ञानम्, यथा हि कश्चित् कञ्चि-
 त्मनुष्यं समानमृष्टोदरपाणिपादं विप्रात्तज्ज्ञानं यथायत् जानीषात्,
 एवमेवमग्निं यथायज्ज्ञाने । 'यः' अग्निः, स्वध्वजः' शोभनयज्ञः
 'देवः' । 'ऋदुर्ध्वया' 'रुवा' रूपया सामर्थ्याद्यया कल्पितया,
 'देवाध्या' देवान् प्रत्यञ्जितया गतया, 'धृतस्य' 'विघ्नाष्टि' विघ्नशम्
 'भनुषष्टि' भादृतिप्रक्षेपम् । 'शोचिषा' उवाचया भनुकामयने
 याप्नुति । "वष्टि"—इति कान्तिकर्मसु वष्टितम् । 'मातृदानय'
 उपरि ह्यमानस्य 'सर्पिषः' सर्पजशालस्य । यमग्निमहमेवं जाने,
 यधैव ह्यनुजयुक्तः, स इदं नामास्ताकं करोत्वित्यभिप्रायः ॥ एवमेव
 "देवाध्या, रुवा"—इत्येतां शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयेत्ये-
 वमुक्तयने, शब्दसामर्थ्यादर्थोपपत्तेय ॥ ५ (८) ॥

अथर्वं हि भूरिदावत्तग वां विज्जामातुस्त वा पा
 म्यान्तान् । अथा मोमस्य प्रपती पुत्रम्यामिन्द्राग्नी मोमं
 जनयामि नच्यम् ॥ अथोपं हि बहूदान्तरी वां विज्जामा-
 तुग्मुममात्राजामातुर्विज्जामानेति शश्वदाधिवात्राः क्रीताप-
 तिनाययनेऽमुममात्र इव वरोऽमित्रेनो जामाना जा अत्यं

वन्निर्मातो वा वा स्यात्तादपि च स्यात्तात् स्यात् आसन्नः
संयोगेनेति नैदानाः स्यात्ताजानावपतीति वा लाजा लाजतेः
स्यं शूर्पं स्पतेः शूर्पमशनपवनं शृणानेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन
युवाम्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नन्यं नवतरमोमास
इत्युपरिष्ठाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (६) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

“विजामातुः (४०)” — इति, अनपगतम् । उपसर्गस्यापरि-
समाप्त्यर्थं वृत्तिरन्वयगमः । “असुसमात् इव धनोऽभिप्रेतः”
इति भाष्यकारो निराह विगतजामातृभाव इव च, यो
भामजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते, स हि दाक्षिणात्येषु
प्रसिद्धः । “मध्वं हि ०—० जनयामि नन्यम् ॥” — इति
(श्रु० सं० १, ७, २८, २) । कुत्सस्वार्थम् । त्रिष्टुप् ।
“मध्वोपम्” भहम् युषाम् । हे ‘इन्द्राग्नी ! भूरिदायसरा’
भूरिदातारी । कुतः ? “विजामातुः” “असुसमात्तात् जामातुः” यो
हि असमातजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहु-
दानेन कन्या पितृनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति । ततोऽपि
बहुतरस्य धनस्य दातारोऽहमधीर्षं भवन्ती । “उत वा वा
स्यात्तात्” । “वा” — इत्यनर्थकः । ‘स्यात्तात्’ अपि बहुदातारी
युवामहमधीर्षं भवन्ती, स्यात्तोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया
चक्षेव ददाति ! यत एवमहमधीर्षं भवन्ती, एतस्मात् कारणात्

‘सोमस्य’ ‘प्रयती’ प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी, ‘युवाम्या’ ‘स्तोमं’
 ‘जनयामि’ उच्चारयामि, ‘नम्यं’ नमस्तरमन्येभ्यः स्तोमेभ्यः ॥ एवमत्र
 ‘यिजामातृ’शब्देन “असुसमाप्तजामातृभावः” उच्यते, तस्य बहु-
 दातृत्वादित्युपपत्तिः ॥

“यिजामातेति” “शश्वत्” प्रसिद्धमेतन् “दाक्षिणात्याः क्रीता-
 पतिमाचक्षते” तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्यामात्मनो
 भाष्यार्थः । तस्मात् “असुसमाप्त इय” असौ “यरोऽभिप्रेतः ॥
 “जामाता” । “जा अपन्यम्, तन्निर्माता” जामाता, स्त्रीत्वं हि
 मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता
 भवति ॥ “स्यालः भासन्नः संयोगेनेति” “नैदानाः” निदानविदो
 मन्यन्ते । अथ “या” स्वम्—इति “शूर्पम्” उच्यते, “स्यात्”
 तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहेः “लाजानावपति” तस्मात् स्यालः
 उच्यते । “स्यं शूर्पम्” “स्यतेः (दि० प०)” धातोः प्रक्षेपणार्थं
 तेन हि तुयाः क्षिप्यन्ते ॥ “शूर्पम् अशनपधनम्” तेन अशनं पूयते
 “खुणातेः (म्या० प०)” तद्धि शर्मयं भवति ॥

“ओमासः (४१)” — “इति” एतत् पदम् “उपरिष्ठाद् व्याख्या-
 स्यामः” सप्तदशोऽध्याये “ओमासश्चर्पणीधृतः” — इत्यत्र ॥ ६(६)

-इति निरुक्तवृत्तावेकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः ॥ ६, २ ॥

तृतीयः पादः ।

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
 औशिजः ॥ सोमानां सौतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते
 कक्षीवन्तमिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज
 उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष
 एवामिप्रेतः स्यात् सोमानां सौतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु
 ब्रह्मणस्पते ॥ १ (१०) ॥

“सोमानम् (४२)” — इति, अनवगतम् । “सौतारम्” —
 इत्यपगमः । “सोमानं स्वरणं ०—० य औशिजः” । मेधातिथेः
 काण्वस्यारम् । अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता, “सोमानं स्वरणमिति
 ब्रह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत्” — इति ह्युक्तम् । सोमानम् अनेकेषां
 “सोमानां” “सौतारम्” भूमिपोतारम्, माम्, ‘स्वरणं’ शब्दवि-
 तारम्, सुयशस्विनं ‘कृणुहि’ कुरु हे ‘ब्रह्मणस्पते !’ कथं च पुनः
 “प्रकाशनवन्तं कुरु” ! इति, — “कक्षीवन्तं य औशिजः” ।
 ह्युपगममेतत् । ‘यः’ ‘औशिजः’ कक्षीवान्, तमिव । अत्र करो-
 तिसंस्कृष्टान् “प्रकाशनवन्तम्” — इत्येतदध्याहृतं माध्यकारेण ।
 कक्षीवान् “कक्ष्यावान्” कक्ष्यया तद्वान् । “अपि त्वयं मनुष्य-
 कक्ष एवामिप्रेतः स्यात्” स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात्
 कक्षीवान् । ‘औशिजः’ “उशिजः पुत्रः” । “उशिक्” पुनः

“वष्टेः” कान्त्यर्थस्य । एवमथ ‘सोमानम्’—इत्यस्य शब्दसा-
-रूप्यात् “सोतारम् सोमानाम्”—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

अपि चैवमन्यथा स्यात्,—योऽहं सोमानां सोता, कक्षोवात्
‘औशिजः’, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनयन्तं कुरु हे ब्रह्म-
‘णस्पते ! ॥ १ (१०) ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमन्यः ? यं तपुर्न्यस्तु चरुरग्निवा
इव । ब्रह्मद्विपे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेपो घत्तमनवायं
किमीदिने ॥ इन्द्रासोमावघस्प शंसितारमघं हन्तेनिर्दसि-
तोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुश्चयो भवति चरतेवां
समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विपे ब्राह्मणद्वेष्टे क्रव्यमदते
घोरचक्षसे घोरख्यानाय क्रव्यं विकृताज्जायत इति नैरुक्ता
द्वेपो घत्तमनवायमनवयघं यदन्ये न व्यवेपुरद्वेपस इति वां
किमीदिने किमिदानीमिति चरते किमिदं किमिदमिति
वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिशतेर्विपिशतीति ॥२(११)

“अनवायं (४३)” “किमीदिने (४४)” —इति, पते अनवायते
“अनवायम्”—इत्यस्य “अनवयघम्”—इत्यवगमः । “किमीदिने
—इत्यस्य “किमिदं किमिदं पिशुनः” ॥ “इन्द्रासोमा स-
-घशंस०—०मनवायं किमीदिने ॥”—इति (बृ० सं० ५, ७,
२) । घसिष्टन्वायम् । हे “इन्द्रासोमा !” संन्तापन्तं भयन्तं

‘पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनाचन्तुर्वा जालं वा याहि राज्ञेयामा-
 :त्यवानभ्यमनवान् स्ववान्वेराभृता गणेन गतमयेन हस्ति-
 नेति वा तृष्यानु प्रसित्या द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम
 तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्यरक्षसस्तपिष्टैस्तप्तमैः
 प्रपिष्टमैरिति वा । यस्ते गर्भममी वा दुर्णामा योनिमाशये ।
 अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा क्रिमिर्भवति पापनामां
 कृमिः क्रव्ये मेघति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा ।
 अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा । अतिक्रममाणा दुर्गति-
 तिगमनानि सर्वाण्यप्या यदेनया विद्धोऽरवीयते । व्याधीर्वा
 भयं वा । अप्वे परेहीत्यपि निगमो भवेत्यमतिरमामयी
 मतिरात्ममयी । ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतदित्यपि
 निगमो भवति । शुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ॥ ३ (१२) ॥

“अमयान् (४५)”—इति, अनयगतमनेकार्थश्च । “हृणुष्य
 पाजः ०—० रक्षसस्तपिष्टैः ॥—इति (अ० सं० ३, ४, २३, १)
 धामदेवस्यार्थम् । अग्निचयने पुण्यव्याघारणे विनियुक्ता, “राशो
 ज्ञेन व्याघारयेत्”—इति हा कम् ॥ हे भगवन्ने ! - ‘हृणुष्य’
 “कुहप्य” एतदात्मीयं ‘पाजः’ बलम्, ‘प्रसिति न’ “प्रसितिमिव”
 जालमिव वा । ‘पृथ्वीं’ विस्तीर्णम् । एत
 विस्तीर्णं कृत्वा ‘याहि’ त्वं रक्षांस्यमिमुखः । कथं च

‘अमीया’ रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा ‘किमिः” पापप्रदेशे नतः
परिणतः उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ शेते गर्भेदिसिता ।
‘तम् अग्निः’ ब्रह्मणा सह ‘निर् अनीनयात्’ नाशयतु । ‘कव्याद्’
मांसमक्षयितारम् ॥ एषमत्र ‘अमीया’—इत्यस्या “किमिः” अग्नि-
धेयः, त्रिम्पुपहते हि योनीं गर्भो न सम्भवतोऽप्युपपत्तिः ॥

“दुरितम् (४७)”--इति, अनवगतम् । “दुर्गतिगमनम्”—
इति मर्थप्रतीतिः । “वैश्वदेवीं स्नुतामारमभ्य शुद्धा भयतो
यज्ञियासः पायकाः अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा शनं हिमाः
सर्वयीरा मदेम” । वैश्वदेवीं वाचं ‘स्नुतां’ सत्याम् ‘मारमभ्यम्’
उपक्रमभ्यम् पतुम् । तथेयंलक्षणया वाचा ‘शुद्धाः’ इह भनमिरालाः
पूनाभ्यरलोके मयथ । ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादितः ।
किञ्च, ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वयम् । तस्या वाचो माहा-
मायेन । ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकाणि कर्माणि, ‘विश्वा’
विश्वानि । ‘शनं हिमाः’ शनं हेमन्तानां ‘सर्वयीराः’ अतयसज्जित-
पुत्रपौत्राः ‘मदेम’ दृष्येमेत्यर्थः ॥ एषमत्रातिक्रमणसम्बधान् “दुरि-
तम् = दुष्टम्”—इत्युपपत्तये, तस्य हि अतिक्रमणम भीष्टमिति ॥

“अप्या (४८)”--इति, अनवगतम् । भययपत्ति—इत्यवगतम् ।
रोगरुतानिर्वा भविष्या मयत्रातिर्वा, तथा हि “विदः भगवीयते”
अपवेष्टाने प्राप्ते । “अमीयां वितम् (३० सं० ८, ५, २३, ६)”
—इति उपरिष्टाच्छेदः ॥

“ममतिः (४९)”—इति, अनवगतम् । “ममापयी मजिः”
अमजिः । एषमपि न प्रतीयत इत्याह,—“आममयी” एव

स हि प्रकाशसक्त्य एव नान्यत् प्रकाशान्तरमपेक्ष
इत्युपपत्तिः ॥

“श्रुष्टो (५०)” —इति, अनवगतम्, “पुरन्धिः (५१)” —इति
च । श्रुष्टीत्यस्य ‘श्वशानम्’ —इत्यवगमः, पुरन्धिरित्यस्यापि पु
न्धिः —इत्यवगमः ॥ ३ (१२) ॥

तां अध्वर उ॒शतो य॑क्ष्यन्ते श्रु॒ष्टी भ॒गन्नास॑त्य
पुर॑न्धिम् । तान॑ध्वरे य॒ज्ञ उ॒शतः का॑मयमानान् य॒जान्ते
श्रु॒ष्टी भ॒गन्नास॑त्यौ चा॒श्विनौ स॒त्यावे॒व ना॒सत्या॒वित्यौर्ण
वा॒मः स॒त्यस्य॑ प्र॒णेता॒रावित्या॑ग्रायणो ना॒सिका॑प्रभवौ चभूव-
तुरि॒ति वा पुर॑न्धिर्वहु॒धीस्त॑त्कः पुर॑न्धिर्भगः पुर॑स्तात्तस्या-
न्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्मतमः पुरां च दारयि-
त॒तमो वरु॑ण इत्यपरं तं प्र॒ज्ञया स्तौ॑ति । इ॒माम् नु क॑वितमस्य
मा॒यामि॒त्यपि नि॒गमो भ॑वति । रु॒शदि॒ति वर्ण॑नाम रोच-
तेर्ज्वल॑तिकर्मणः ॥ समि॑द्धस्य रु॒शद॑दशिं पा॒त्र इत्य॑
नि॒गमो भ॑वति ॥ ४ (१३) ॥

ते हि य॒ज्ञेषु य॒ज्ञिया॑स ऊ॒माः स॒धस्य॑ विश्वे॒भ्यमि॑सर्
दे॒वाः । तां अध्व॑र ०—० पुर॑न्धिम् ॥” —इति (अ० सं० ॥
६, ४) । य॒ज्ञिष्ठ॑स्यार्चम् । वी॒श्वदे॒वी । त्रि॒ष्टुप् । ‘ते’ ये ‘वि॒श्वेदे॒वा
‘य॒ज्ञेषु’ ‘य॒ज्ञिया॑सः’ य॒ज्ञसम्पा॑दिनः, ‘ऊ॒माः’ अ॒घिता॑रो रक्षिता

पुरन्धिः, स चेन्द्रः । तस्मान् पुरन्धिः इन्द्रः—इत्युपपद्यते । अथ
 अन्येन पुरन्धित्वमिन्द्रस्य स्यात्,—“पुरां च दारयितुम
 मेघपुरो ह्यसावेव दारयति । “वरुणः” पुरन्धिराप्तेनोच्यते,
 “इत्यपरम्” मतम् । किङ्कारणम् ? “तं” हि अन्यत्रापि मन्त्रद्व
 “प्रज्ञया” बुद्ध्या “स्तौति” । अथवा,—“इमाम् नु कवितमस्य
 मायां मही देवस्य न किरा दधरे । एकं यदुद्रा न पूणन्त्येन
 रासिञ्जनीत्यनयः समुद्रम् ॥”—इति (ऋ० सं० ४, ४, ३१, १)
 अत्रैरार्यम् । वारुणी । त्रिष्टुप् । ‘इमां’ ‘मायां’ प्रज्ञां ‘कवितमस्य’
 मेधाचितमस्य चोत्तमानस्य ‘मही’ महती मायां ‘न किरा दधरे’
 न कश्चिदप्याधरेयितुं शक्नोति । कतमां मायाम् ? इति,—‘एकम्’
 एतं सन्त वरुणम् आदित्यम्, ‘यत्’ एता ‘उद्रा’ उदकेन रश्मिना
 नयः ‘पतीः’ गमनशोलाः सततमुदकमादाय आदित्यमण्डलं
 गच्छति । एवं नामाहर्निशमेता गच्छन्त्यः ‘अवनयः’ नय एव
 ‘समुद्र’ सिञ्जन्त्यः ‘न पूणन्ति’ न प्रीणयन्ति बुद्ध्या । तेषां
 रश्मीनाञ्च मायाम् एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य ‘आधरेयितुम्’
 अभिममयितुं विशातुं ॥ शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम् कथमप्यर्थं न
 सम्पूर्य्यत इति ॥ एवमत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च
 प्रज्ञानाम, सा यस्य पुर्यो बहो, स पुरन्धिः । वरुणश्च प्रज्ञया स्तूयं
 तस्मान् “वरुणः=पुरन्धिः”—इत्युपपद्यते ॥

“रथात् (५२)”—इति, अनवगतम् । “रोचतेर्ज्वलति
 कर्मणः”—इति निर्वचनम् । “रोचनम्”—इत्यवगमः । “अयोहि
 होता यज्ञपाप देवान्बुद्ध्यो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् । समिद्ध

1

2

साकमायादीति । एवं पितृविशेषणत्वेनेव योज्यमेतदपि प
द्वयम् ॥ एषमत्र शब्दसारूप्यात् 'सुविदत्र'शब्दः "कल्याणविद्य
घाचीत्युपपद्यते ॥

"आनुपक् (५६)"—इति, अनघगतम् । "अनुपक्"—
इत्यर्घ्यवचनम् । "नामानुपूर्वस्य"—इत्यर्घ्यवचनम् । "मा घा
अग्निमिन्धते स्तृणन्ति यर्हिः आनुपक् । वेयामिन्द्रो युषा सखा ॥
—इति '१० सं० ६, ३, ४२, १) । विशोपस्यार्यम् । बृहतीसहस्र
तृचाशातिषु विनियुक्ता । 'ये' एव नित्यमग्निम् 'मा' मामिमुष्ये
नाषस्थिताः 'इन्धते' यज्वानः, य एव यज्ञेषु 'यर्हिः' 'आनुपक्'
"अनुपक्" 'स्तृणन्ति' तेषामेव 'इन्द्रः' 'युषा' नित्यः 'सखा'
समानण्यानो याज्ञे कर्मणि भवति, मेतरेयामयज्वनाम् । यर्हिः
सम्यग्धात् 'आनुपक्'—इति "नाम" एतत् "मानुपूर्वस्य नाम"—
इत्युपपद्यते ॥

"तूर्वणिः (५७)"—इति, अनघगतम् । "तूर्वणिः"—
इत्यर्घ्यवचनम् । तूर्णं हि यः सम्मज्जते, स तूर्णवनिता सत् तूर्ण
वनिरित्युक्तः । "स तूर्वणिर्महा अरेणुर्षीस्ये गिरेर्भृष्टिर्न स्राजो
तुजा शवः । येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभूषु रामय
दामनि ॥"—इति अ० सं० १, ४, २१, ३) । इन्द्रस्य सस्यत्वम्
पन्नस्येयमार्यम् । जगती । ऐन्द्री । वैष्णवतेऽहनि निष्केषत्ये १४
शस्यते । स इन्द्रः तूर्वणिः तूर्णवनिता, इन्द्रो हि स्तोतारं न
सम्मज्जते । 'महान्' प्रभावतः । 'अरेणुर्षीस्ये' अन्तरिक्षे हि य
चलं भवति, तत्र ॥ रेणवः सन्ति, तस्मादरेणुर्षीस्यमित्युच्यते ।

त्साम ? इति, - 'शृद्धत्' तद्धि प्रियमिन्द्रस्य । एषमत्र "गिर्धनाः = देवः" उच्यते, शब्दसारूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५(१४) ॥

असू॒र्त्ते सू॒र्त्ते रज॑सि नि॒पत्ते॑ ये भू॒तानि॑ स॒म॒कृ॑ण्वन्नि॒-
मा॒नि ॥ असु॑समी॒रिताः॑ सु॒समी॑रिते वा॒तस॑मी॒रिता मा॒प्य-
म॒का दे॒वग॑णास्ते रसेन पृथि॒वीं तर्प॑यन्तो भू॒तानि॑ च॒कुर्य॑न्ति
त आ॒प्यज॑न्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् । अ॒भ्यक् सा त इन्द्र॑
श्र॒ष्टिः । अ॒मा॒क्तेति॑ वा॒भ्य॒क्तेति॑ वा या॒दृशि॑न् घा॒पि
तम॑प॒स्यया॑ विदत् । या॒दृशे॑ऽधा॒पि तम॑प॒स्यया॑विदत् । उ॒त्तः
पि॒तेव॑ जा॒रया॑पि य॒ज्ञैः । उ॒त्त इव॑ गो॒पिता॑जा॒पि य॒ज्ञैः
॥ ६ (१५) ॥

"असू॒र्त्ते सू॒र्त्ते (५६)" — इति, एते भनवगने । "असु॑समी॒-
रिताः" "सु॒समी॑रिते" — इत्यपगमः । "त मा॒प्यज॑न्तु द्रवि॒णं स॒मसा॑
क्षय॑यः पूर्वे ज॒रितारी॑ न भूमना । असू॒र्त्ते सू॒र्त्ते ० — ० नि॒मानि ॥"
— इति (अ० सं० ८, ३, १७, ४) । वि॒ध्यक॑र्म॒णो मी॑पनर्हं
मा॒र्यम् । ये॒व्यक॑र्म॒णीभ्यां जु॒होती॑ति ह्य॒कम॑ग्निप्रणयने, ।
वि॒नियोगः । 'असू॒र्त्ताः' असुः प्रा॒णः, प्रा॒णश्च॑ वा॒युः, "यो
वा॒युः प॑प॒त एष॑ प्रा॒णः" — इति ह्य॒कम्, तेन॑ स॒मन्तात् इति
"असु॑समी॒रिताः" वा॒तस॑मी॒रिताः इत्यर्थः । के पुनस्ते ! "मा
॥ दे॒वग॑णाः" मे॒घाः, इ॒तरे च॑ म॒रुदा॑दयः । ते वा॒तेन॑ स॒मीर्य॑
एष दि॒ तान्॑ ब॒हति॑ । क पुनरे॒तेऽव॑स्थिताः समी॒रिता

इति,—‘सूते’ “सुसमीरिते” विशिष्टे विस्तारणे इत्यर्थः । ‘रजसि’
 मन्तरिक्षलोके ‘निपत्ते’ निपत्ते इत्यर्थः । समीरिताः किं कुर्वन्ति ?
 इति,—‘ये भूतानि समरुण्यन्’ समस्तानि कृतवन्तः ‘इमानि’ ।
 तेषां किम् ? इति,—‘त आयजन्ते’ इति । “अतिक्रान्तं प्रति-
 षचनम्” प्रतिनिर्देशः प्रतिषचनमुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो
 यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो
 मन्त्रपाठक्रमेण,—तदेतत् माप्यकारेण प्रदर्शितमस्मिन् मन्त्रे
 “त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिषचनम्”—इति । त आयज-
 न्त इति अतिक्रान्तं प्रतिषचनम्—त आयजन्तेत्यस्य पादस्य
 समासेनैतद्वाप्यकारेण निर्धचनमुक्तम् । “ते रसेन पृथिवीं
 तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति” ते मेघाः, रसेन उदकेन,
 पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां
 कुर्वन्ति । ‘आयजन्त’ ‘प्रविणम्’ उदकम्, आभिमुख्येन ददति
 सर्वमुदकम् ‘समस्मि’ सर्वस्मिन् भूतजाते । एवं भूतान्युदकेन
 कुर्वन्ति भनुरुदन्ति च । अपुना दृष्टान्तमाह,—‘अययः पूर्वे’
 विभ्वसृजः, ‘जरितारः न’ ‘भूमता’ भूमा कर्मणा वार्षसहस्रिकेण
 सन्नेन, तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च । एवमत्र
 शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ‘असूते’-‘सूते’—इत्येतयोः “असुसमी-
 रिताः”-“सुसमीरिते”—इत्येते शब्दसमाप्ती उपपद्येते ॥

“अयय् (६०)—इति, अनघगतम् ! “अमाका इति वा,
 अभ्यक्ता इति वा” शब्दसमार्था । ‘अष्टिः’ अभिधेया’ तां हि
 संग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मामेवा प्रत्यञ्चिता दिता मामेवा

प्रत्यञ्चितेति । अथवा “अभ्यक्तेति वा” अभिगतैष नित्यकालं
 शत्रून् प्रति भवतीति अभ्यगित्युच्यते । “अभ्यक् सा त इन्द्र
 अष्टिरस्मे सनेभ्यम्बं मरुतो जुनन्ति । अग्निश्चिदि प्मातसे श
 शुकानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥”—इति (अ० सं० २, ४, ८,
 ३) । अगस्त्यस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्री । छन्दोमेषु द्वितीये-
 ऽहनि मरुत्पतीये शस्त्रे शस्यते । ‘अभ्यक् सा ते’ यदैवंलक्षणा
 रेषणा शक्तिः आभिमुख्येन मेघमञ्चिता स्थया क्षिता भयव्या-
 रमनस्ताव या म्भूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुष्टुप्सदैव दे
 इन्द्र ! ‘अस्मे’ अस्मदर्थं ‘सनेमि’ विरन्तनम् ‘अभ्यं’ यदु-
 दकमिह पातयितव्यमिति रषाभ्यायुधानि मेघविदारजाय
 ‘जुनन्ति’ गमयन्ति । किञ्च, सर्वैरामेयायुधानां मध्ये भाग्यैव
 शक्तिः ‘अग्निरिष’ ‘अतसे’ काष्ठे ‘शुशुकान्’ देदीप्यमान दनस्मिन्
 मेघे भास्ते । किञ्च, ‘आपो न द्वीपम्’ यथा ता द्वैव्या आपो
 द्वीपं परिषाड्यात्मानं धारयन्ति, एवमेतानि मेघ्यानि ‘प्रयांसि’
 उदकानि महस्वादु गृहेः तानि मञ्जयितुमशक्नुवन्ति द्वीपमिव
 परिषाड्यं धारयन्ति ॥ एवमत्राञ्जनेर्गत्यर्थस्य (मू० १०) ‘अभ्यक्-
 —इत्येतद् घृष्टिसम्बन्धादिभ्युपपत्तये ॥

“यादृग्मिन् (६१)” —इति, अनयगतम् । “यादृगे” — इत्य-
 गमः । “उपापानमभ्य यनुनाभ्य केनुना अग्निस्वरं भरति यानु
 नाम ने । यादृग्मिन् धादि तमपस्वधादिबुद्ध य उ स्वरं वहते सो
 अरं कात् ॥”—इति (अ० सं० ४, २, २४, ३) । अथवाभ्या-
 यमार्थम् । उगती । भाग्यैव । “तयुत्रया” —इत्येतस्मिन् मू० ।

वपइत्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते । 'ज्यायांसं' महत्तरम् ।
 'अस्य' यतुनस्य' कर्मणि षष्ठ्यो वा यतनशीलस्य भगवतः
 सूर्यस्य, 'केतुता' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः
 स्तूयते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, तस्यृषिस्वरम्, स्तुधन् 'चरति'
 प्रचरति । "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु, 'नाम' नमनं 'ते'
 तथ हे भगवत् अग्ने ! ॥ एषं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृशिनम्'
 "यादृशे" कामे, 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अप-
 स्वया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तथ प्रसादात् 'अविदत्'
 भलमतेत्यर्थः । किञ्च, 'य उ स्वयं घहने' तया प्रति आदरयान्
 प्रापयति स्तुतिः, 'सः' एव 'अरं करत्' पठ्यात्मात्मनोऽभिप्रेत-
 मर्थं करोति ॥ एवमत्र शब्दसाररूपात् 'यादृशिनम्'—इत्यस्य
 "यादृशे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते ॥

"जाययायि (६२)"—इति, अनघगतम् । "अजायि"—इत्य-
 वगमः । "सास्माके भिरैतरी न शूषैरन्तिष्टे दमे वा जातवेदाः ।
 हुमन्नी घन्वन्कृत्वा नार्घोऽन्नः पितेयं जाययायि यज्ञः ॥"—इति
 (स० सं० ४, ५, १४, ४) । भरद्वाजस्यार्वम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् ।
 प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । "सास्माकेभिः"—इति छान्दस-
 मादवम् । 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुषैः स्तोत्रैः 'स्तवे'
 स्तूयते । 'एतरी न' अतिधिरिव । 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'वा'
 आमिमुख्येनावाहितैः स्तूयने 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जात-
 धनो वा 'हुमन्' हुमान्नः 'घन्वन्कृत्वा' घननीयकर्मा घननीय-
 प्रहानो वा । 'अनार्घा' अनर्घा, अनार्घितः कञ्चिदन्यम् । 'उन्नः

पिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गयां पिता 'जारयायि'
 "भजायि" । यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं
 यज्ञेषु विहितमाणः अनेकधा जायतेऽग्निः ॥ एवमत्र 'जारजायि'
 —इत्यस्य "भजायि"—इत्यर्थप्रतीतिः ॥ ६ (१५) ॥

प्र योऽच्छा जुनुपाणातो अस्थुरभूत विश्वे अग्निपोत
 बाजाः ॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति
 वाग्रगरणेनेति वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्रमित्येतदनर्थ-
 कमुपबन्धमाददीत । अद्वीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो
 दधिष्व पचतोत सोमम् । अद्वीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि
 चनोदधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः । तं मे दस्तः
 प्रति पचताग्र भीष्टामित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च
 पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यत्र लोकेवचनार्थः प्रसि-
 तश्चवति । पुरोला अग्ने पचत इति यथा । गुरुध आपं
 भवन्ति शुचं सरुन्धन्ति । ऋतस्य हि गुरुधः सन्ति
 पूर्वोरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्य-
 म्यमितो वा । अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति ।
 जज्ञतीरापो भवन्ति शब्द कारिण्यः प्रदिवो जज्ञतीरि-
 चेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्क-

लितो वा । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यपि निगमो भवति ।
शाशदानः शाशद्यमानः । प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान
इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

इति पष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

“अग्निवा (६३)” — इति, अनघगतम् । “अग्रगमनेन” अग्निवाः ।
अग्रमेव अग्निवाः, अनर्थक एवाग्रशब्दे ‘वा’कार उपयन्ध उपात्तः
— “अपि वाप्रमित्येतदनर्थकमुपयन्धमाददीत” — इत्युक्तं भाष्य-
कारेण । “अयं यो यज्ञ अमयोऽकारि यमा मनुष्यत् प्रदिवो
दधिव्ये । प्रयोऽच्छा जुहुवाणासो अस्त्युर्मृत विश्वे अग्निघोत
वाजाः ॥” — इति (मृ० सं० ३, ७, ३, ३) । वामदेवस्यार्चम् ।
आर्भवे त्रिष्टुप् । व्यूहस्य वरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने
यैवदेवे शस्यते । हे ‘अमवः !’ सुप्ताकम् ‘अयं’ ‘यज्ञः’ ‘यम्’
अहमाकर्षम् । समागत्य ‘मनुष्यन्’ मनुष्ययन्, ‘प्रदिवः’ प्रकर्षेण
घोतमानाः सन्तः, ‘मादधिव्ये’ धारयन्त्ये । एतन् ‘यः’ प्रप्रपीमि ।
किञ्च, “प्रयोऽच्छा जुहुवाणासो अस्त्युः” प्रस्थितानि वान्येतानि
दृषीपि, तानि यूयं “जोषयमाणाः” देवैः सेव्यमाना वा आत्मना
‘अग्निवा’ ‘अमृत’ ‘अमवत’ । ‘उत वाजाः’ अपि य हे वाजाः !
यूयमप्येषमेव भवत । एषम् “अग्रगामिनः अग्रसम्पादिनो वा
अग्रमेव वा = अग्निवा” लपार्षोषपत्तेः शब्दसादृश्यात् ॥

“वनः (६४)” — इति, अग्रनाम् “वचता (६५)” — इति,
“वचतिः तामोभूतः” — इति भाष्यकारो घवीति । “मूर्धादिन्तु

प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोऽसौ सोमम् । प्रयस्यन्तः प्रति
 हव्यामसि त्वा सुत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥”—इति (सं०
 सं० ८, ६, २१, ३) । इयमग्नियुतस्य घाग्निपूषस्य वार्षम् । त्रिष्टुप् ।
 चेंद्री । 'अदि' मक्षय । हे 'इन्द्र !' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि" 'इमा'
 "इमानि" "हवींषि" 'चनः' अन्नम्, एतन् दधिर्लक्षणम् 'दधिष्व'
 प्रस्थिप अडरे । 'पचता' पकानि इमानि हवींषि, अतएव प्रयीमि
 दधिष्वेति । 'उत सोमम्' अपि य सोमं दधिष्व । 'प्रयस्यन्तः'
 अप्रयग्तो यस्य हवींषि कामयमानं 'त्वा' त्वा 'प्रति हव्यामसि'
 प्रतिहव्यामः, कामयामहे । "सुत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः"
 —इत्यभिप्रायेण । 'हवींषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचना'—इत्ये-
 तदन्नविषयं बहुपचनमुपपद्यते ॥ "पचतिर्नामाभूतः"—इति धातु-
 निर्देशः ॥

तिर्नाममुदाहरणं प्रयोति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति,—“तं
 मेदस्तः प्रति पचनाप्रमीष्टम्”—इति । 'तं' पशुं 'मेदस्तः' पतसास्य
 मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यप्रमीष्टम्' इन्द्राग्नी
 'पचना' परमित्यर्थः ॥ एवमेतदेकपचनं भवति ॥

"अपि वा" "मेदस्तश्च" वपासहयोगितः "पशोः" पशवसा-
 मस्य खामिषावकमेतन्, "सास्य" सास्यविषयं "द्विषचनं न्यात्" ।
 गान्नि होषंरुपाणि द्विषचनान्वयि । तद्यथा,—देव्या होवाता
 मिषत्रा

किं कारणमुच्यते "द्विषचनम्" एतन् "न्यात्"—इति !
 अतः,—यस्य "पशुं हि एकपचनार्थः प्रसिद्धम्" एव, मि सदेर-

मेव "तद् भवति,—'पुरोहा अग्ने पचतः'—इति यथा" । "पुरोहा अग्ने पचतस्तुभ्यं चा घा परिप्लुतः । तं जुषस्व यविष्य ॥"—इति (अ० सं० ३, १, ३१, २) । किंवा मित्रस्यार्थम् । गायत्री । आग्नेयी । भाविनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्निग्धं भवति, तस्येयं पुरोऽनुयाक्या भवति । 'पुरोहाः' पुरोडाशः 'पचतः' पक्व इत्यर्थः । 'तुभ्यं' त्वदर्थम् ! भगवन् 'अग्ने !' 'च'-'घ'—इति अनर्थको । न केवलं पक्वः, किन्तुहि ? 'परिप्लुतः' सुसंस्मृत इत्यर्थः । तं 'हुगस्य' सेवस्य द्वे 'यविष्य' युयुतम ! मधवा मिधयितम् ! ॥ एयमत्र 'परिप्लुतः'—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् 'पचतः'—इत्येकवचनमेव सिध्यति ॥

"शुग्धः (६६)"—इति, अनवगतम् । "आपो मयन्ति"—इति अभिषेयवचनम् । "शुचं संलभन्ति"—इति निर्व्ययनम् । "शुग्धः"—इति न्याय्यम् । "श्रुतस्य हि शुग्धः ॥"—इति (अ० सं० ३, ६, १०, ३) । दैवते दोषः ॥

"अमिनः (६७)"—इति, अनवगतम् । "अमितमात्रः"—इत्ययममः, ॥ यस्य मात्राणां मात्रमस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते । "अम्यमितो वा" अनमिर्दिसितो वा केनचिदसी अमिनः । "महान् इन्द्रो नृपदा चरणिप्रा उत द्विर्हो अमिनः सहोमिः । अस्मिन् वापृषे वाप्यापोरुः पृषुः सुहजः कसु मिमून् ॥"—इति (अ० सं० ४, ६, ७, १) । मरुदाकस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रो । दशरात्रस्या- एमेऽहनि मरुद्वर्ताये शस्त्रे शस्यने, माहेन्द्रश्च मरुदोऽनयेव एवमेव । 'महान्' प्रमायतः, 'नृपन्' मनुष्यवत्, 'वाचरणिप्राः' आपूरयिता

‘चर्यणीनाम्’ मनुष्याणां कामैः, यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्ट
कामैर्यशं भृत्यमापूरयति, एवमिन्द्रोऽपि स्तोतारम् । उक्तं
द्विषर्हाः’ अपि च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृद्धः ‘अमिनः’
अमितिमात्रः, अथवा अनमिहिंसितः केनचित् । केन पुनरमिनः
इति, उच्यते,—‘सहोमिः’ यल्लैरित्यर्थः, न ह्यिन्द्रस्य षडमात्रा
केनचिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनमिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिन्द्रः
‘अस्मन्’ अस्मदनुग्रहाय अस्मददर्शनाय ‘चायुधे’ वर्द्धते । ‘धीर्यार्थं’
धीरकर्मणे यथार्थम् ‘उदः’ महान् परिमाणतः, ‘पृथुश्च’ विस्तीर्णो
यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायामिप्रेतानामर्थानां ‘सुहृतः’
स्तुतिभिः एतैः ‘कर्त्तुमिः’ श्रुतिविग्निः ‘भूत’ भूयादित्यर्थः ॥
एवमत्र ‘अमिन’शब्देन “अमितमात्रः” अनमिहिंसितमात्रो वा—
इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेश्च ॥

“जम्भतीः (६८)” — इति, अतवगतम् । शब्दानुकरणात्
“आपः” — इति प्रतीयन्ते । “मा रुक्मैरायुधा नरः सुहृदाः सुहृदः
सुहृतः । अग्रेना अहं विद्युतो मरुतो जम्भतीरिव मानुरत्तमनः
दिवः ॥” — इति (अ० सं० ४, ३, १, ६) ! श्यावाश्वस्यार्थम्
मादती । पङ्क्तिः । ‘आ’ आभिमुख्येन ‘शत्रून्’ शातयितव्यान्
मेघान् प्रति ‘आयुधा’ एतान्यायुधानि ‘रुक्मैः’ विहृतानि, एताश्च
‘सुहृदः’ शक्तीः ‘असृक्षत’ असृजन्त हे ‘नरः’ मरुतः ! किञ्च
‘अन्येनान्’ प्रहारान् ‘विद्युतः’ ‘मानुः’ आदित्यः, ‘एव’ एतान्
आत्मना ‘दिवः’ चुलोकात् ‘अर्त्त’ अपगच्छन्तु । मेघेभ्यो हन्य-
मानेभ्यः तदन्वेष चापोऽपि ‘अर्त्त’ आगच्छन्तु । कथम् ? इति,—

अभर्त्ताः इयं “शब्दकारिण्यः” इयं श्रोतस्याः “भाषः” ‘सृष्ट्य’
भूता इत्यर्थः ॥ एवमत्र शब्दानुकरणान् “भाष = अभर्त्ताः”
त्युपपद्यते ॥

“अप्रतिष्कृतः (६६)” — इति, अनवगतम् । “अप्रतिष्कृतः,
प्रतिस्खलितः वा” — इति शब्दसमार्थी । “स मो वृषत्रमुं
रुं सप्रादावृषपावृषि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥” — इति (अ०
१० १, १, १४, १) । मधुच्छन्दसं चार्त्तम् । गावर्षी । ऐर्द्री ।
प्यामित्रवधोः प्रातः सवनिके आद्यापे विनियुक्ता ब्राह्मणा-
ः ईशितः शस्त्रे शस्यते । हे ‘वृषन्’ इन्द्र ! वर्णितः ! यः त्वम् अनु-
हीना ‘तः’ अस्माकम्, ‘सः’ त्वं शृणु यत् कुरुष्व । ‘अमुंवरम्’
सुमन्तरिक्षचरणशीलं मेघम् । हे सत्रादायन् सततवान ! ‘अपा-
धि’ अपावृणु, उदकदानार्थमस्मभ्यम् । ‘अप्रतिष्कृतः’ न हीन्द्रः
प्रतिष्कृतः” परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथवा
अप्रतिस्खलितः” संग्रामेषु ॥ एवमत्र ‘अप्रतिष्कृत’ शब्दः “अप्र-
तिष्कृत” वाची अथवा “अप्रतिस्खलित” वाची, तथाधा-
वरोधः ॥

“शाश्वतानः (७०)” — इति, अनवगतम् । “शाश्वतमानः”
— इत्यवगमः । “अमि सिध्मो अजिगादस्य शशून् वित्तिमेन
पमेणा पुरोऽमेत् । सं चज्जेणासृज्जु वृत्रमिन्द्रः प्रस्थां मतिमति-
च्छाशदानः ॥” — इति (अ० सं १, ३, २, ३) । हिरण्यस्तूपस्या-
म् । गोसवविषययोर्निष्केयत्वे शस्यते । ‘अमि अजिगात्’
अम्याच्छत् । ‘अस्य’ इन्द्रस्य स्वभूतः, ‘तिग्मः’ वत्साहवान्

यज्ञः 'शत्रून्' प्रति 'सिध्यः' साध्यविता शत्रूणाम् । 'चितिमे' सीद्ध्येन 'धृपमेण' वर्षप्रवर्त्तकेन । 'पुरः' मेघपुरः असुरपुरो 'भमेन्' । किञ्च, समसृजत् यज्ञेण धृत्रमिन्द्रः । स च मिमानः 'प्रातिरत् स्वां मति' "न दातव्यमुदकमेवाम्"—इत्येतां स स्वां 'प्रातिरन्' प्राजहादित्यर्थः । 'शाशदानः' पुनः पुनः "शाशयमानः" इन्द्रेण ॥ ययमत्र "शाशदानः = शाशयमानः"—इत्यप्ययने, शब्दमाकृष्यादयान्विनेधाच्चेति ॥ ७ (१६) ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (अष्टाध्यायस्य)

तृतीयः पादः ॥ ६, ३ ॥

चतुर्थः पादः ।

सृष्टः मर्पणादिदमशीतरत् सृष्टमेतस्मादेव सविर्मा तर्कवा । सृष्टकर्मसृष्टतय इत्यपि निगमो भवति । कर्मणा वा कर्मणा श्रयान्तारो मुनिप्रमेतेन व्याख्यातम् । वज्रमुनिप्रमोमतोन्यपि निगमो भवति शिष्टेदन्नामिके ॥ दनुर्दन्नेनामिका नमतेः । विष्यम् शिष्टे विष्टुज्जम् धेने इत्यपि निगमो भवति । धेना दधानेरमु रमणात् । म चित्रेण विष्टितेरमु मामेन्यपि निगमो भवति । द्विर्वा

द्वयोः स्थानयोः परिशृद्धो मध्यमे च स्थान उत्तमे च । उत
द्विर्वा अमिनः सहो भिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्र-
मणात् । अक्रो न घञिः समिथे महीनामित्यपि निगमो
भवत्युराण उरु कुर्वाणः । नृत् ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि
निगमो भवति ॥ १ ॥

“सुप्र (७१)” इति, अनवगतम् । ‘सर्पेः’—इत्यवगतम् ।
“सर्पेणात्”—इति निर्ध्वनम् । “इदम् अपि इतरत् सुप्रम्”
“एतस्मादेव” स्यात्, यदेतत् “सर्पिर्वा तैलं वा” तदपि हि
सर्पेति । “सुप्रकरस्नमतये”—इति (ऋ० सं ६, ३, २, ५) ॥
निगमः । धृवदुर्क्यं हवामहे”—इति व्याख्यातः शेषः ॥ “करध्वी
धाह, कर्मणां प्रप्रातारौ” निर्ध्वनयितारावित्यर्थः ॥

“सुशिप्रः (७२)” —इति, अनवगतम् । तत् पुनः “एतेन” एव
सुप्रशब्देन “व्याख्यातम्” सर्पतेरेवेतदपि, “शिप्रे = हनू, नासिके
षा” ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः । “षात्रे सुशिप् गोमति”—इति
(ऋ० सं० ६, २, २, ३) । निगमः “विप्रा सलित्वम्”—इति
व्याख्यातः । नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्षां शिप्रशब्दषाज्यत्ये
विशेषलिङ्गमस्तीति, अतः “शिप्रे हन नासिके षा”—इत्युक्त्या
विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं त्रयीति,—“विप्यस्व शिप्रे”—इति ।
“मादयस्व हरिमिषे त इन्द्र विप्यस्व शिप्रे विसृजस्व धेने । आ
स्या सुशिप्र हरयो घहन्तश्च हव्यानि प्रति नो जुषस्व ॥”—इति

(अ० सं० १, ७, १३, ४) । कुत्सस्येयमार्यम् । ऐन्द्री । जगती ।
 दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते । 'माद्यस्व'
 हर्षयस्य 'स्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र !' 'हरिमिः' अश्वैः, 'ते' तव
 स्वभूताः, तैः सह । कथं च पुनर्माद्यस्य ? इति,—'विष्यस्य'
 पिमुञ्चस्य 'शिमे' सृमे, दधि हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धा-
 घ्राणाय, एवं माद्यस्यात्मानमिति । 'विसृजस्य धेने' आघस्त्ये
 दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा'—इत्येके, तयोर्हि अन्नं धीयते ।
 किञ्च, 'आ त्वा घहन्तु हरयः' हृष्टाः सन्त आघहन्तु त्वां हरयः
 अस्मान् प्रति । हे 'सुशिप्र !' 'अशान्' कामयमानः 'हव्यानि'
 हवींषि यतानि अस्मत्प्रतानि । स्तुतिभिस्त्वाभिरासेषितः
 'प्रतिष्ठापस्य नः' प्रतिसंसेषस्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एषमत्र
 मेदनसम्यन्धात्, हविःसम्प्रदानसम्यन्धाच्च "शिमे = हनू नासिके
 वा"—इत्यु पपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—“शिमे इत्यु परिष्ठाद् व्याख्यास्याम”—इति,
 एतद् व्याख्यातम्,—“शिमे = हनू नासिके वा”—इति ॥

“हनूः, हन्तेः (अ० ५०)” धातोः । “नासिका, नसतेः”
 “नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा”—इति हि वक्ष्यति ॥

“रंसु (७३)”—इति, अनयगतम् । 'रमणीयेषु'—इत्ययगमः ।

“रमणात्”—इति निर्वचनम् । “आयन्मे अम्बं धनदुः पनन्तोशि-
 ग्म्यो नामिमीत धर्णम् । स चित्रेण चिकित्ते रंसु मासा जुहुर्वाद्
 यो मुहुरा युषाभूत् ॥”—इति (अ० सं० २, ५, २४, ५) । सोमादु-
 तैर्मार्गैरस्यायम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुषाकादिनयोः

शस्यते । 'आ पनन्त' आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत । 'मे' मम
समूतेकर्मणि । 'अम्बं' महान्तम् अग्निम्, 'वनदः' वननीयस्य
हविषो दातारः ऋत्विजः यं 'वर्णः' वरं वृष्यन्ति असदर्थम्, तेभ्यः
'उशिग्भ्यः' मेधाधिभ्यः । तमसौ वरणं प्रार्थनां न अभिमीत'
न दिनस्ति । किन्तर्हि ? यथाप्रार्थितमेव समर्सेयतीत्यर्थः । किञ्च,
'सः' अग्निः 'चित्रेण' चापनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु
स्थानेषु घुलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते' । किलक्षणः 'यः'
अग्निः ? इति,—'जुहुषान्' पुनः पुनः जरावान् अपि भूत्वा,
'मुहुरा युषा भून्, इष्यनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्य-
मानो मुहुर्मुहुः युषेव भवति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्था-
विरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उप-
पद्यते ॥

"द्विषर्द्दाः (७४)"—इति, अनवगतम् । 'द्विपरिवृद्धः'—इति
न्याय्यम् । मध्यमे च स्थाने घेयुतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना ।
"उत द्विषर्द्दाः"—इति (ऋ० सं० ४, ६, ७, १) । निगमः । "मुहो
इन्द्रः"—इति व्याख्यातः शेषः ॥

"अक्वः (७५)"—इति, अनवगतम् । 'आक्रमणः,—इति
न्याय्यम् । "आक्रमणात्"—इति निर्व्यञ्जनम् । प्राकारोऽभिधेयः ।
"अक्वो ॥ षष्ठिः समिधे महीना दिहृक्षे यः सुनये मासृजीकः ।
उदुश्रिया जनिता यो अनानापां गर्भो नृतमो यज्ञो अग्निः"—इति
(ऋ० सं० २, ८, १५, २) । विश्वामित्रस्यार्थम् । त्रिष्टुप् । आग्नेर्या
प्रातरनुषाकाश्चिनयोः शस्यते । 'अक्वो न' अक्व इव, प्राकार इव ।

‘यन्निः’ भर्ता, धारयिता छ ? ‘सन्निगे’ मंत्रामे । कम्प ? ‘महानां’ महर्तानां शत्रुमेनानाम् । एवंलक्षणो योऽग्निः । किञ्च, ‘दिदृशे यः’ दृश्यते यः । ‘सूत्रये’ सोमामिष्यकर्तुं यजमानाय नित्य-
 फाल्मेव । ‘घ्राशुजीकः’ प्रसिद्धमाः’ प्रभिद्वदीनिः’ नित्यो
 उच्चलित इत्यर्थः । किञ्च, सूर्यस्य लोकस्य ‘जनिता’ जनयिता ।
 ‘उन्निषा उज्जाजान’ उन्निषा मादुतिः आत्मनि प्रक्षिताः सती
 देवनातृप्तिस्मर्येन रूपेण ऊर्ध्वाः ‘यः’ जनयति । अथवा गाय
 एव घोत्रियाः स्युः, ता अपि ह्यसौ परुक्कामकर्मणि भङ्गुमाय
 गच्छन् जनयति । यश्च ‘अपां गर्भः’ यश्च ‘नृत्तमः’ मनुष्यतमः
 यश्च ‘यद्गः’ महान्, ‘यग्निः’ स इदं नामास्माकं करोत्यिति ॥ एष-
 मत्र शब्दसारूप्यादयोविरोधाच्च “अशः = प्राकारः”—इत्यु-
 पपद्यते, असौ हि आक्रम्यते जनेः ॥

“उराणः (७६)” —इति, अत्रयगतम् । “उरु कुर्याणः”—
 इत्यधगमः । “येरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुमे अन्ता रोदसी सञ्चि-
 कित्वान् । दूत ईयसे प्रदिय उराणो विदुएरो दिव आरोध-
 नानि ॥”—इति (ऋ० सं० ३, ५, ७, ३) । वामदेवस्यार्थम् ।
 चिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुयाकाश्चिनथोः शस्यते । हे मगध-
 घ्नाने ! ‘येः’ त्वं जानीषे । किम् ? ‘अध्वरस्य’ यज्ञस्य ‘दूत्यानि’
 दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि । किञ्च, ‘उमे अन्ता’ उभा-
 घप्यन्ती ‘रोदसी’ रोदस्योः ‘विद्वान्’ असि विजानिषे । किञ्च,
 समस्तमप्येतज्जगत् ‘चिकित्वान्’ असि, न हे विज्ञानप्रतीघातो-
 ऽस्ति हृत्स्नेऽपि जगति, विजानीषे सर्वाणि देवतास्थानानि ।

‘प्रदिवः’ एव असि ‘दूतः’ चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम् । यतो-
 जसामिस्त्यमेतस्मिन् कर्मणि ‘दूतः’ दूतत्वेन ‘ईयसे’ याच्यसे,
 स त्वम् ‘उराणः’ अल्पमपि हुतं हविः देवतातृप्तिसमर्थं बहु
 कुर्वाणः । ‘विदुष्टरः’ विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात् । ‘दिव
 भारोधनानि’ भारोदध्यानि देवतास्थानानि प्रति वह एतानि
 हवींषीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्धोपपत्तेः ‘उराणः’
 —इत्य “उठ कुर्वाणः”—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥ १ ॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात् । शृषा सिन्धूनां
 शृषम स्तियानामित्यपि निगमो भवति । स्तिषा स्तिया-
 पालन ऊपस्थितान् पालयतीति वा । स न स्तिषा उत
 भया तनूषा इत्यपि निगमो भवति ॥ जवारु जवमानरोहि
 जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा । अग्रे रूप आरुपितं
 जयार्चित्यपि निगमो भवति । जरुथं गरुथं शृणातेः जरुथं
 हृन्पक्षिराये पुरन्धमित्यपि निगमो भवति । कुलिश इति
 चञ्चनाम कूलशासनो भवति । स्कन्ध-सीव कुलिशेना
 विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः । स्कन्धो वृक्षस्य
 समास्कन्नो भवत्ययमपीतरस्कन्ध एतस्मादेवास्कन्नं काये-
 ऽहिः शयत उपपर्वनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्मणः
 ॥२ (१७) ॥

“स्तिपाः (७३)” — इति, अनवगतम् । ‘स्त्वायजाः’ - इति न्याय्यम् । “आपो भवन्ति” — इत्यभिधेयवचनम् । “स्त्वायनात्” संहननात् इत्यर्थः, आप एव हि पार्थिवानामवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति, अथवा हिमप्रभावेण च ता आत्मनैव संहता भवन्ति । “वृषासि दिवो वृषमः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषमः स्तिपानाम् । वृष्णे तु इन्दुर्वृषमः पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो घराय ॥” — इति (ऋ० सं० ४, ७, २०, १) । शंभोर्यार्हस्पत्येय-मार्गम् । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! ‘वृषा असि’ वर्षितासि ‘दिवः’ ‘पृथिव्याः’ च वर्षिता । ‘सिन्धूनां’ स्पन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता । ‘स्तिपातां’ संहन्त्रीणाम् अपाम्, अथवा संहतानामात्मनैव हिमप्रभावेण । यापन् किञ्चिन् सेचकर्म, तन् सद्यं स्ववर्धीनमित्यभिप्रायः । तस्मै ते पयंगुणयिशिष्टाय ‘वृष्णे’ वर्षित्रे ‘ते’ तुभ्यम् । पयः ‘इन्दुः’ सोमः, हे ‘वृषम’ वर्षितः ! ‘पीपाय’ पुनः पुनः आप्यायते, अपया पानाय संलुप्तः, ‘स्वादू रसः’ स्वादुरससंयुक्तः, मधुपेयः ‘मधुर-पेयः, ‘घराय’ तुभ्यं श्रेष्ठायैत्यर्थः ॥ पयमत्र ‘स्तिपांशश्चैनं संहन्त्यः, संहता वा आपः’ उच्यन्ते, शब्दसाररूपात् “स्त्वै शब्दसङ्घातयोः (भू० प०)” — इत्यस्य ॥

“स्तिपाः (७८)” — इति, अनवगतम् । “स्तिपापालनः” — इत्यवगतम् । ‘वृषः’ अभिधेयः, स हि “उपस्थितान्” पातुर-“पान्दयति” । “यं त्वा पूर्वमोदितो वृषयुध्वः समोचे माने ॥ इदं जुषस्य । स नः स्तिपा उत भया तनूपा द्वायं रक्षस्य यदिदं ते भाम्ने ॥” — इति (ऋ० मं० ८, २, ११, ४) । वायुयुध्वस्य सुमित्र-

आरुपितम् 'रिपः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'जयाह' मण्डलं यस्य । तं त्यमभ्यश्याः । तां धा आदित्य आसीत्, तमाभ्यां परिगृह्योपरिष्ठात् नासां प्रजानां न्यदधुरिति चिन्तायते ॥ एवमत्र "जयाह = आदित्यमण्डलम्" उच्यते, तद्धि जघमानं गच्छन् नभसो मध्यमारोहति, जायते । उदैतीत्यर्थः, जघमानमेव हि तत्र तत्रोदेति । "जरमाणरोहि" ष स्यात्, तद्धि जरमाणं सर्वभूतानि रोहति । "गरमाणरोहि षा" तद्धि गरमाणं रसानारोहति ॥

"जरुधम् (८०)"—इति, अनघगतम् । "गरुधम्"—इत्य-
घगमः । "गृणातेः (क्र्या० ५०)"—इति धातुनिर्देशः । "त्वामाने
समिधानो वसिष्ठो जरुधं हन् यश्चि राये पुरन्धिम् । पुरर्णाथा
जातवेदो जरस ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥"—इति (श्रु० सं०
५, २, १२, ६) । वसिष्ठस्यार्णम् । आग्नेयी । विष्टुप् । प्रातरनु-
वाकाश्विनयोः शम्यने । हे भगवन् 'आग्ने !' 'वसिष्ठः' 'रयां'
'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरुधं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति,
"हन्ति, मेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम् । 'यश्चि' यजति ।
'राये' धनप्राप्त्यर्थम् । 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्बन्धात्
यदुदात्तममिति स्यात् । यस्त्वं वसिष्ठेन एवमिष्यसे, तं त्वां
धयमपि यजाम एव । सत्यं 'पुरर्णाथा' यदुस्तुन ! 'जातवेदः'
अस्माभिरुपमानः 'जरस्य' जुगम्येतद्विः अस्मत्तमम् । किञ्च
'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत । एकस्यैव पूजनार्थं यदुपयतम् ।
'स्वस्तिभिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः' । 'नरा'

नित्यमेवेत्यर्थः । एवमत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थान्-
विरोधाच्च “जरुथम् = स्तोत्रम्” उपपद्यते ॥

“कुलिशम् (८१)” — इति, अनवगतम् । “वज्रनाम” — इत्य-
भिधेयवचनम् । “कुलशासनः” इति शब्दसमाधिः । “अहन-
वृथं वृथतरं व्यस्मिन्द्रो वज्रेण महता वजेन । स्कन्धांसीव ० — ०
पृथिव्याः ॥” — इति (अ० स० १, २, ३६, ५) । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।
हिरण्यस्नूपस्वार्यम् । अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते । ‘अहन’
इतवान्, हन्ति वा इन्द्रः ‘वृथं’ मेघम् । ‘वृथतरम्’ — इति तस्यैव
वा विशेषणम्, अन्यो वा वृथतरो यः तमपि हन्ति । कथं पुन-
र्हन्ति ? इति, — ‘व्यसम्’ चिच्छिन्नसन्धिवन्धनं कृत्वा । केन
पुनर्हन्ति ? इति, — ‘वज्रेण महता’ ग्रहारेण । किञ्च, स्कन्धांसि
इव वृक्षशाखा इव, कुलिशेन “कुलशासनेन वज्रेण” ‘विबृक्ष्णा’
विबृक्ष्णानि । स एवम् ‘अहिः’ अगमनो मेघः, छिद्यमानोऽस्याः
पृथिव्याः ‘उपवृक्’ “उपवर्चनः” सम्पर्कस्य कर्ता भूबोदकमायेन,
अस्यामेव पृथिव्याम् ‘अहिः’ ‘शस्यते’ अगमयत् । अवस्थानमात्रमेव
ष्टोऽभिमतः ॥ एवमत्र वधसम्यग्धान् “कुलिशः = वज्रः” —
इत्युपपद्यते ॥

“तुङ्गे (८२)” — इति, अनवगतम् । “तुङ्गजेः” दानार्थम्वेति
निर्घञम् । ‘तुङ्गजम्’ — इति स्यात् ॥ २ (१७) ॥

तुङ्गे तुङ्गे य उचरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न
त्रिन्ये अस्य सुष्टुतिम् ॥ दाने दाने य उचरे स्तोमा

इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्ति स्तुतेर्वर्हणा
परिवर्हणा । बृहच्छ्रवा असुरो वर्हणा कृत इत्यपि निगमो
भवति ॥ ३ (१८) ॥

“तुञ्जे तुञ्जे०—०सुष्टुतिम्”—इति (अ० सं० १, १, १४,
२) । मधुच्छन्दस आर्पम् । ऐन्द्रो । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्म-
णाच्छंसिनः आषाढे विनियुक्ता । ‘तुञ्जे तुञ्जे’ “दाने दाने”
‘ये’ ‘उत्तरे’ उत्तरोत्तरं दानपरितुष्टेन मया ‘स्तोमाः’ ‘इन्द्रस्य
वज्रिणः’ चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसीं योग्यः स्तोतुमिति । किं
तेषाम् ? ‘न’ ‘विन्धे’ न ‘अस्य’ सर्वैरपि “तैर्विन्दामि” “सुष्टुतिं”
समाप्तिं स्तुतेः” इत्यर्थः । यावत्तय एव स्तुतय उपादीयन्ते’ ताः
सर्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एवमत्र स्तोम-
सम्बन्धात् ‘तुञ्ज’ शब्दो दानपर्यायवचनः’ तुञ्जनेऽथ दानार्थस्य
दर्शनात् ॥

“वर्हणा (८३)”—इति अनवगतम् । “परिवर्हणा”—इत्युप-
साध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिवर्हणा=परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ।
“अद्यां दिवे बृहते शुष्यं १ धनः स्वर्गं यस्य धृष्टो वृन्मनः ।
बृहच्छ्रवा भगु नो वर्हणा कृतः पुरो हविष्या वृष्टमो रथो दि-
नः ॥”—इति (अ० सं० १, ४, १७, ३) । सध्यस्वमायत्रास्यान्वे-
न्द्रम्यार्पम् । अगनी । ऐन्द्रो । चतुर्थे पादे ‘रथः’ दि, सः—
इति पदानि । हे स्तोतः ! ‘अद्य’ प्रोक्षारय इन्द्राय ‘दिवे’ घात-
नपते ‘बृहते’ च महते, ‘शुष्यं’ घनसंयुक्तं बलवृत्तिमंयुक्तं वा

यवः । किलक्षणायेन्द्राय अर्चे ? इति,—‘स्वक्षत्रं यस्य’ स्वमेव क्षत्रं धनं धलं वा यस्यः, न कदाचिदपि यः परकीयमाकाङ्क्षतीत्यभि-
प्रायः । किञ्च, यस्य ‘धृपतः’ धर्षयतः’ शत्रून् ‘धृपत्’ एव धृष्टं
‘मनः’ भवति, तदयमर्चेति । किञ्च, येनेन्द्रण ‘वृहन्त्वाः’ वृह-
दुपोयः’ ‘असुरः’ मेघो वा । ‘वर्हणा’ परिवृद्ध्या परिवृद्धेन यज्ञेन
परिर्हिसया वा ‘पुरः’ अर्वाक् ‘हरिभ्यां’ प्राप्तेर्नैव तावदर्शा हरी
रथे युक्तौ तमसुरं प्राप्नुतः । अयेन्द्रेण शीघ्रास्त्रस्याद् दूरपाति-
त्वाच्च ‘धृपतः’ धपिता ‘हृतः’ । अथवा तावत् ‘रथोहि सः’
रंहणो हि शीघ्रः स मेघः । तथाहि,—येनेन्द्रण पुरैव हरिभ्यां
प्राप्तेः प्रहारेर्जर्जरीकृत्य धर्षिता हृतो मेघः, तमभ्यर्च ॥ एषमत्र
शब्दमारुप्यादसुरसम्बन्धाच्च “वर्हणा = परिवर्हणा”—इत्युपप-
द्यते ॥ ३ (१८) ॥

यो अस्मै प्र॑स॒ उ॒त वा॒ य ऊ॒र्ध॒नि सोमं॑ सु॒नो॑ति
भ॒वति॑ ध॒मा अ॒ह । अ॒पाप॑ श॒क्रस्त॑त॒नुष्टि॑ मृ॒दति॑ त॒नू-
श्रु॒भ्रं म॒धवा॑ यः क॒वा॒स॒खः ॥ प्र॑स॒ इत्य॑ह॒नाम॑ प्र॒स्पन्ते॑ऽ-
स्मिन्न॑सा गोरु॒ष उ॒द्धत॑तरं भवत्यु॒पोन्न॑दमिति ॥ स्नेहा
नु॒प्रदान॑सामान्याद्रात्रि॒रप्स्व॑ ध उ॒च्यते ॥ योऽस्मा॑ अ॒ह॒न्यपि॑
वा रा॒शौ सोमं॑ सु॒नोति॑ भवति भवति ह द्योत॑नवानपो-
ह॒त्यपो॑हति श॒क्रस्त॑त॒निषु॑ ध॒र्मस॑न्तानादपेतमलङ्क॒रिष्णु-
म॒प॒ज्या॒नं त॒नूश्रु॑भ्रं त॒नूशो॑मपितारं म॒धवा॑ यः क॒वा॒स॒खो

यस्य कपूयाः सखायः । न्याविध्यदिलीविशस्य दृढा
विशृङ्गिणमभिनच्छुण्णमिन्द्रः । निरविध्यदिलाविलशयस्य
दृढानि व्यभिनच्छृङ्गिणं शुण्णमिन्द्रः ॥ ४ (१६) ॥

“ततनुष्टिः (८४)” — इति, अनयगतम् । “तितनिपुः” — अयं
स्यात् । “यो अस्मै घंस० — कषासुखः” — इति (ऋ० सं० ४, २,
३, ३) । प्राजापत्यस्य संवरणस्वार्थम् । ऐन्द्री । जगती । ‘यः’
‘अस्मै’ इन्द्राय ‘घंसे’ “अहनि” ‘उत वा’ “अपि वा” ‘यः’ ऊधनि
“रात्रौ” ‘सोमं’ ‘सुनोति’ अभिपुणोति’ नित्यकालमेव यः सोमा-
भिपद्ये प्रयतते इत्यर्थः । तस्य किम् ? इति, — स एष निधयेन
‘य मान्’ “द्योतनवान्” ‘भयति’ । अथ पुनः इतो यो विपरीतो
भवति, पूर्वञ्च पूर्वतनैश्च “धर्मसन्तानात्” अनुष्ठितान् “भयेनम्”
तमलं कर्मभिरित्येवञ्चादिनम् “अलङ्कुरिष्णुम्” “अयश्मानम्”
अयजनशीलम्, आत्ममण्डनपरं वा, विषयापमोहपरतया स्वयित्तं
“तितनिपुम्” अनेकीः प्रकारैः यो वित्तानि तन्निभुमिच्छति, तम्,
अथ्रद्धानम् धर्मे । ‘शक्रः’ शक्रः इन्द्रः, “अप ऊहति — अप
ऊहति” — उपसर्गाभ्यासदर्शनान् ऊहतेरप्यभ्यास आदराय इतः
पुनः पुनरपोदति नाशयतीत्यर्थः । ‘तनूशुभ्रम्’ “शरीरशोभयि-
तारम्” ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम् । यश्च अन्योऽपि ‘कषासुखः’
कपूयसस्यो भयति, तमप्यपोदति । ‘मघवा’ घनस्वामी इन्द्रः
अघश्याम्माधी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः ॥ केचित्तु ‘कषा-

संज्ञं शब्दं 'तनूशुभ्रं' विशेषणमेव वर्णयन्ति ॥ इतरो विषय-
प्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्य-
साधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण ॥ एवमत्र 'ततनुष्टि'
शब्देन 'विषयोपमोगप्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्यु-
पपत्तिः ॥

“प्रंसः—इति अहर्नाम” “प्रस्यन्तेऽस्मिन् रसाः” सूर्येण ।
“गोः ऊधः” उद्धततरम्—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्वि-
अन्येभ्योऽङ्गेभ्य उद्धततरं “भवति” “उपोश्रद्धम्—इति वा”
तद्वि पित्रापत्ते केनचिदुपश्रिद्धं गोरुदरे नद्धमिति । “स्नेहा-
नुप्रदानसामान्यात् रामिरप्युध उच्यते” सावि ह्यवश्यायानो-
पधिपतस्पत्तिस्नेहकान् दधाति ॥

“इलीयिशस्य (८५)”—इति, एतदेकपरमनवगतम् । “इला-
यिलशयस्य”—इत्यवगमः । ‘मेषः’ अभिधेयः, स हि इलाहेतो-
रुदकस्य भातमीयानी निर्गमनविलानि संरुध्य शेते, तरयैव वा
यिलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीयिशः । “न्याविध्यः—
मिन्द्रः । यावत्तरो मघधन् यावदुजो धर्मेण शत्रु मघर्थाः
पूतन्युम् ॥”—इति (अ० सं० १, ३, ३, २) । हिरण्यस्तूपस्यार्णम् ।
केन्द्री । त्रिष्टुप् । गोसप्तविधघयोर्निष्केषल्ये शस्यते । ‘न्यावि-
ध्यत्’ “निरविध्यत्” निरताडयत्, इलोविशस्य’ “इलायिल-
शयस्य” मेषस्य ‘हृदा’ “हृदाणि” दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि
स्थानानि । न च केवलमेतावदेव, किन्तर्हि ? ‘विश्रुद्भिणम् अभि-
नत्’ श्रुद्भिणं शिसरवन्तं दीमिमन्नं वा विगुद्भिः, ‘शूष्णं’ पलपन्नं

मेघम्, 'इन्द्रः' एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षोभूतः । प्रत्यक्षरुतः उत्तरो-
ऽर्द्धर्चः । हे 'मघयन् ! 'यावत्तरः' यावद्वलमेतस्मिन् मेघेऽस्ति
तापदेनं जहि । 'यावत्' च तय व्ययनसमर्थम् 'ओजः' बलमस्ति,
या ते शक्तिः, तयेनं 'घञ्जेण' 'शत्रुं' शातयितव्यम् 'अवधीः'
जहीत्यर्थः । 'पृतन्युम्' पृतनामिच्छन्तम् ॥ एषमत्र "इली-
यिशः = मेघः" शब्दसारूप्यादर्थापिरोषाच्च ॥ ४ (११) ॥

अस्मा इदु प्रमरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः
कियेधाः । गोर्न पर्व विरदा तिरश्चेप्यन्नर्णास्यर्षा चरष्यै ॥
अस्मै प्रहर तूर्ण त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः
कियदा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद
मेघस्येप्यन्नर्णास्यर्षा चरणाय भूमिभ्राम्पतेः । भूमिरस्पृषि-
कुन्मर्षानामित्यपि निगमो भवति । विस्पितो विप्राप्तः ।
पारन्नो अस्य विष्यतस्य पर्पन्नित्यपि निगमो भवति
॥ ५ (२०) ॥

"कियेधाः (८६)" — इति, अनवगतम् । "कियदाः" "क्रम-
माणधा वा" — इत्यवगमः । कियदप्युदकमपरिमार्ण धारयतीति
कियदा मेघः । क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा
मेघ एव ॥ "अस्मा इदु प्रमरा — चरष्यै" — इति (अ०
सं० १, ४, २६, २) । नोधा नाम गौतमः, तस्येय-
मार्पम् । त्रिष्टुप । येन्नी । माहोनिकेष्वहःसु अहोनसूके विनि-

युञ्ज । हे इन्द्र ! एष वृत्रः, 'कियेधाः' "कियद्वाः" कियदप्यु-
 वक्रमपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति । 'अस्मै' त्वं
 'वृनुजानः' "त्वरमाणः" 'घञ्' 'प्रमर' । 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात्
 त्वमस्माकं तस्मादेवमुच्यते । किञ्च, प्रहृत्य घञ् घञ्प्रहारस-
 म्प्रहृत्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्वं' गोरिव पर्वाणि 'विरद्' विदारय,
 यथा गोरिवक्तां गोः पर्वाणि 'विरदेत्' विच्छिन्त्यात् । एवं
 त्वमप्येतं मेघमघयघशः 'विरद्' विच्छिन्धि । कथञ्च पुनर्विरद् ?
 इति,—'तिरश्वा' घञ्नेन तिर्यग्गामिना । केन पुनरप्येन विरद् ?
 इति—'इष्यन् अर्णोऽसि' उद्गमनीच्छन् । 'वरस्यै' "वरणाय"
 'मयाम्' प्रजाभ्यो दातुम् । एवमस्माद् द्विशकलीकृतादापो निश्च
 रिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद् ॥ एवमत्र "कियेधाः=मेघः" शब्द-
 स्तारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"कियेधाः=इन्द्रः"—इत्येवमेके मन्यन्ते, स हि यदपि न
 धायते कियत्परिमाणमेतद् बलमिति, तदपि धारयति, क्रममाणो
 वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः । एवं सति इयं योजना,—
 यस्मादीशानस्तर्ह्यं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर घञ्मिति ॥

"भूमिः (८९)—इति, भनवगतम् । 'भ्रमणम्' - इत्ययगमः ।
 "भ्राम्यतेः"—इति निर्व्यञ्जनम् । 'अग्निः'—अभिधेयः ॥ "इमामग्ने
 शरणिं श्रीमृषी न इममध्यान् यमगाम दूरात् । आपिः पिता
 प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्युच्छिन्नमर्त्यानाम् ॥"—इति (ऋ० सं०
 १, २, ३५, १) । हिरण्यस्तूपस्यार्थम् । प्रातःगुणाकाभिनयोः
 शस्यते । हे मगधन् ! 'अग्ने !' 'इमां शरणिं' मरणलक्षणां हिसाम्,

इमां संसृतिं वा 'भीमृयः नः' मार्जयस्व नाशयस्व नः ॥ कतमां
 शरणिम् ? 'इमम् अध्वानम्' 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'भगाम्'
 गतयन्तो ययम्, अमुष्माह्लोकादिमं लोकम् । अस्मासु एतां संसा-
 रहिमाम्, एतां वा संसारसृतिम्, एनम् आर्जयं जर्घ्यभयन्तमस्माकं
 मार्जय त्वम् । कस्मान् पुनरेवमुच्यसे ? इतः,—यस्मान् 'भाविः'
 त्वमस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयित्वा हृत्फलस्य जगतो मदित्वा ।
 'दिना' च रक्षित्वा, 'सोमयानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम् ।
 'प्रमतिः' च प्ररुणमतिः । 'भूमिः' च, त्वमेव संसारे भ्रामयित्वा
 पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण, त्वदर्धान एव संसारो मोक्षधः ।
 'भृगिरू' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदर्धानमेव दर्शितं 'मर्यातां'
 मनुष्याणाम् । सर्वपितृनामप्रकारोनानुष्ठानास्मान् मोक्षयन्त्यास्मान्
 संसारादित्यभिप्रायः । देवयानेनैव पथा गमय, मा विनूयानेनेति ॥
 ययमत्र "भूमिः = भग्निः" अर्धाविरोधान् विशेष्यते ॥

"विष्पितः (८८)"—इति, अनघगम् । "विष्पितः"—एव-
 घगमः । विस्तीर्णं इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्रातः, स विष्पितः ।
 "इमे दिवो मनिमिषा पृथिव्याश्चिक्त्वास्तौ यक्षेतमं नयन्ति ।
 प्रमात्रे चित्रया गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य परम् ॥"—
 इति (अ० सं० ५, १, २, १) । "यदुच्यं मूर्ध्नि यषोऽनघाः"—एव-
 तस्मिन् मूर्ध्नि, अस्य पुनः सूर्यस्य प्रथमा सौरीति प्रतिपदं
 शौनकः,—अनघाः मर्या मीमांसयन्त्य इति । 'इमे'—इति द्वयोरेव
 मिमांसयन्तयोः पूत्रार्थं बहुवचनम् । मर्त्यमा वा मर्त्याः स्यात्,
 यदापि हि यस्मिन् मूर्ध्नि भूयते । शौनकादिमांसयन्तेर्न सति

परोक्षः । 'इमे' मित्रावरुणावर्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः'
 प्रादर्यन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवील्लोकादित्यर्थः । 'चिकित्वांसः'
 सुकृतदुष्कृतानि कर्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतय-
 मानं प्राणिनं कर्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति' । यत एयमतस्तानहं
 प्रयामि.—'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले
 उपस्थिते, यदि 'नाथं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति
 न' अस्त्यस्माकम्, इतः 'अस्य' 'विप्पितस्य' "विप्राप्तस्य"
 संसाराध्यतो नद्या इव 'पारं पर्वतं' पारं यन्तित्यर्थः ॥ एवमत्र
 शब्दात्कारुण्यादर्थापिरोधाच्च "विप्पितः = विप्रातः" संसाराध्या—
 न्युपपद्यते ॥ ५ (२०) ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुवारं पुरुत्मना । त्वष्टा पोषाय
 विष्पतु राये नाभानो अस्मयुः ॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृत-
 मात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्पत्वित्यस्मपुरस्मान्
 कामयमानो रास्पिनो रास्वी स्पतेर्वा रसतेर्वा राप्तिन-
 स्पायोरित्यपि निगमो भवत्यञ्जतिः प्रसाधनकर्मा आ व
 ऋजसे ऊर्जा व्युष्टित्वित्यपि निगमो भवति श्रृजुरित्यप्यस्य
 भवति । ऋजुनीधी नो वरुण इत्यपि निगमो भवति ।
 प्रतद्वसु प्राप्तवसु । हरी इन्द्र प्रतद्वसु अभि स्वरेत्यपि निगमो
 भवति ॥ ६ (२१) ॥

“तुरीपम् (८६)” — इति, अनवगतम् । “तूर्णापि” — इति
 षगमः । ‘उदकम्’ — अमिधेयम्, तद्धि तूर्णमाप्नोति । “तन्तस्
 रीप ० — ० नामानो अस्मयुः ॥” — इति (अ० सं० २, २, १, ४)
 ४) । दीर्घतमस आर्षम् । रघाट्ठी । अनुष्टुप् । माप्ती सूक्ते
 ‘तत् नः तुरीपम्’ तदस्माकं तुरीपमुदकम् ‘अद्भुतं’ च “महत्
 इत्यर्थः । “अद्भुतः, बर्हिष्ठः” — इति महन्नामसु पठितम्
 ‘पुरुवारं’ च यदुद्देशान्तरमाष्टुणोत्पुदकम् पुरुत्मना यद्वात्मना
 यदेवंलक्षणमुदकम्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘नामा’ नामौ मध्ये ‘त्वष्टां
 ‘विष्यतु’ विमुञ्चतु पर्यभाषेन । ‘अस्मयु’ अस्मान् अनुगृह्णीतु
 “कामयमानः” ‘राये पोषाय’ “घनस्य पोषाय” इत्यर्थः, षर्षं हि
 सति पशवः पुष्यन्ति । अथवा ‘नामानः’ — इति त्वष्टुरेव विशेष-
 णं स्यात्, ‘नामानः’ न अदीप्यमानः, किन्तर्हि ? दीप्यमानं
 विष्यतु ॥ एषमत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति विष्यतिवत्यनेन स
 म्धात्, “तुरीपम् = उदकम्” — इत्युपपद्यते ॥

“रास्पिनः (६०)” — इति, अनवगतम् । ‘रापी’ — इति
 स्यात्, ‘राप्ती’ — इति वा. “रपतेः वा” शब्दार्थस्य, “रसतेः वा
 शब्दार्थस्यैव । रपणशीलो वा रसनशीलो यः, सः ‘राप्ती’ । “
 त त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुषधै । प्र
 नपातमपां कृणुध्वं प्रमातरा रास्पिनस्यायाः ॥” — इति (अ० सं
 २, १, १, ४) । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । वैश्वदेवे सूक्ते
 ‘उत् तयो’ अपि सौ, अश्विनौ । ‘मे’ मम ‘यशसा’ दक्षिलक्षणे
 घनेन तर्प्यमाणौ, ‘श्वेतनायै’ उपसः काले प्रातः ‘व्यन्ता पान्ता’

वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम् । यतो ब्रवीमि,—हे
 'अशिजः' मेधाचिन्तः ! अत्विजः ! 'द्रुषध्वै' आह्वयध्वं तावद्विषनी ।
 किञ्च, 'प्र' ब्रवीमि 'वः'—'हृणुध्वम्' 'अपां नपातम्' अपि, एत-
 स्मिन् कर्मणि भागिनम् । किञ्च, 'प्रमातरौ' चाचापृथिव्यावपि
 सर्वमूननिर्माश्वौ हृणुतेव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति एतच्च
 वो ब्रवीमि । कं च पुनरयं पुरस्कर्य एतत् कुतध्वम् ? इति,—
 'रास्विनस्य आयोः' रपणशीलस्य वा रसनशीलस्य वा शब्दका-
 रिणो वर्णमूतस्योदकस्य प्राप्तरथम्, अथवा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्तर-
 थम् । "आयवः"—इति मनुष्यनाम ॥ एवमत्र 'रास्विन'-शब्देन
 उदकं स्तोता वामिधीयते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च ॥

"अज्ञतिः(३१)" "प्रसाधनकर्मा" । "भात्रजीकः"—इत्यनेन
 गतार्थतामस्य अन्यमानो भाष्यकारी मिसमं नाधीते ॥

केचित्स्यत्र एतं शेषमधीयते । "दूतं वो विश्वये दसं ह-
 द्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥"—इति (ऋ० सं० ३,
 ५, ८, १) । घामदेवह्यार्चम् । गायत्री । भाग्येयी । प्रातरनुवा-
 कास्विनयोः शस्यते । 'वः'—इत्येतस्य 'त्यम्'—इति विपरि-
 णामः । हे यजमान ! त्वं 'दूतम्' विश्वयेदसम्' सर्वप्रधानम्,
 'हव्यवाहम्' हविषं वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजि-
 ष्ठम्' यजृतमम्, 'अञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः ॥ एव-
 मत्र "अज्ञतिः" प्रसाधनकर्मा दूतसाम्यन्धात् ॥

"अज्ञुः(३२)"—"इत्यपि" "अस्य" एव अज्ञतेः "मयति" ।
 "अज्ञुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्प्यमा देवैः

सुजोषाः ॥” — इति (ऋ० सं० १, ६, ६०, १) । गोतमस्यार्णम् ।
 वैश्वदेवसूक्ते । गायत्री । गद्यामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते
 मैत्रावरुणस्य शस्त्रे । ‘ऋजुनीती’ ऋजुनयनः, — ऋजुग्रहो वा
 ‘वरुणः’ ‘नः’ भस्मान् इतो लोकाद्भुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं
 ‘नयतु’ । ‘मित्रः’ च ‘विद्वान्’ नयतु । ‘अर्यमा’ क्षेत्रैः ‘सुजोषाः’
 सहप्रीयमाणः नयतु ॥ एवमत्र ‘ऋजु’-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्,
 प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते ॥

“प्रतद्वम् (६३)” — इति, अनघगतम् । “प्राप्तयम्” — इत्य-
 गमः । ‘भर्षा’ भूमिधेयी । “इह त्वा सधमाया युजानः सोम-
 पीतये । हरी इन्द्र प्रतद्वम् भूमिस्वर ॥” — इति (ऋ० सं० ६, १,
 १२, २) । नारदस्येयमार्गम् । उष्णिक् । महाप्रने मौष्णिही
 तृषाशीनिः, तस्यां शस्यते । हे ‘इन्द्र !’ ‘इह’ कर्मणि ‘त्वा’ इ
 तावर्षा ‘प्रतद्वम्’ “प्राप्तयम्” प्राप्तधनी, तयोर्हि ऋजुर्व धान
 घनम्, स हि ताम्बा यज्ञे मातः प्राप्तः । ‘सधमाया’ सदमम्
 ‘युजानः’ युतया रथे, ततः ‘सोमपीतये’ सोमपानार्थम् ‘भूमिम्’
 भस्मान् प्रपामच्छ ॥ एवमत्र “हरी”-रूपेणेन सावन् ।
 “प्रतद्वम् = प्राप्तयम्” भर्षा — इत्युपपद्यते ॥ ६ (२१) ॥

दिनोता नो अश्वरं देवयज्या दिनोतु मय्य मनं
 घनानाम् । ऋतस्य योगे विष्यच्चमूयः धृष्टीररीमन्ना
 र्मम्यमावः ॥ अदिणोत नोऽश्वरं देवयज्याये अदिणोत
 मय्य घनस्य मननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञं अय्य

इति वा शकटं शकृदितं भवति दानकैस्तकतीति वा शब्देन तकः
 तीति वा । श्रेष्ठो वरीर्भूतनास्मभ्यमापः । सुखवत्यो भवता-
 स्मभ्यमापः चोष्कृत्यमाण इन्द्र भूरि वामम् । दददिन्द्र बहु
 वननीयम् । एधमानद्वितुभयस्य राजा चोष्कृत्यते विश इन्द्रो
 मनुष्यान् ॥ व्युदस्यस्येधमानानसुन्वतः सुन्वतोऽभ्यादधात्यु-
 मयम्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कृत्यमाण इति
 चोष्कृत्यतेऽश्चर्करीतवृत्तं सुमत्स्वयमित्यर्थः । उप प्रागात्सु-
 मन्मेधायि मन्म । उपप्रेतु मां स्वयं यन्मेमनोऽध्यायि
 यज्ञं नेत्याश्वमेधिको मन्त्रो दिविष्टिषु दिव एषणेषु ॥ ७ ॥

“हिनीत (१४)” - इति, भगवतम् । “प्रदिणुत” - इत्यव-
 गमः “हिनीता नो०—भूतनास्मभ्य मापः ॥” - इति (अ० सं०
 सं ७, ७, २६, १) । कवचस्येयभार्गम् । अपोनर्त्तनीयास्तृशु
 शस्यते । “हे अद्विजः ! ‘हिनीत’ ‘प्रदिणुत’ प्रगमयत,
 प्रोत्सर्पयत । एनम् ‘अध्वरं’ यज्ञम् ‘देवयज्या’ देवयज्यायै”
 देवयजनार्थम् । किञ्च, प्रदिणुत ‘प्रज्ञा’ स्तुत्याण्यं यथाशान्द्रदृष्ट-
 कमेण । ‘सनये’ लभ्यते ‘नः’ अस्माकं धनानाम् । किञ्च, ‘प्रज्ञास्य’
 “यहस्व” ‘योगे’ संयोगे यदेतन् ‘ऊपः’ इष सोमपूर्णम् अधिव-
 यणधर्मं यत्संते, अथवा योगसम्बन्धाच्छकटं योगः, तदि तत्र
 युज्यते, तेनाधिवयणधर्मः ऊपसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्वमानो
 भाष्यकारो प्रचीति,—“यान्ने शकटे—इति वा” यदेतद् यज्ञशकट-

स्याधस्तादुपरि धाधिपवणचर्म, एतत् 'विष्यध्वम्' विमुञ्चध्वः
 ग्रहचमसः स्यात्यादिषु यो निपेकः सोमस्य, एतद् विमोचनः
 अधिपवणचर्मोघसः, तद्धि सोमउत्सिच्यमाने श्लर्धामवति
 यथेतरद्गोरुधो दुह्यमानायां गवि । एवमृत्विज उक्त्वा मधुन
 ता एव सोमसम्मिश्रा अपो ग्रवीति,—यूयमपि हे 'आपः !' एमि
 मृत्विग्भिः उत्सिच्यमानाः 'ध्रुष्टीषरीः' "सुखवत्यः" 'भूतन'
 "भवत" 'अस्मभ्यम्' ॥ एवमत्र 'प्र'शब्देनार्यस्य सुतरां प्रकटता
 भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'श्वेशोऽध्याहृतः, 'अध्यर्म्'—इत्यनेन
 सम्यन्धाद्विनोतेर्गत्यर्थत्वमुपपद्यते ॥

“प्रहिणुत”—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ।

“शकटम्” “शकृदितं भवति” । यदा भनइषान् युक्तः
 शकृत् मुञ्चति, तेनेतमिति । “शनकैस्तकतीति वा” तद्धि भाष्य-
 क्रान्तं शनकैर्गच्छति “शब्देन तकतीति वा” तद्धिशब्देन गच्छति ॥

“चोष्कूयमाणः (१५)” “चोष्कूयते (१६)” —इति, एते मन-
 यगते । धातुरेयायमप्रतीतः । एते सुयन्ततिङन्ते, तदनयोः
 पूर्वं 'सुयन्तम्' उत्तरं तिङन्तम् । दानार्थं यत्मानस्य “चोष्कूय-
 माण इन्द्रभूरि वामम्”—इति (ऋ० सं० १, ३, १, ३) । निगम-
 मुक्त्या “दददिन्द्र”—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥
 ध्युदसने पत्तमानस्योत्तरस्य “चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्”—
 इति (ऋ० सं० ४, ७, ३३, १) । निगममुक्त्या 'चोष्कूयते'
 —इत्यस्य शब्दस्य “ध्युदस्यति”—इति निर्वचनामाह भाष्य-
 ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयतिशब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

“शोणूयमान इमु भूति वामम्” — इत्यस्य शेषः — “नि गये-
मेव त्वुपीतम् नमस्त्वो वा भजति यस्य वहि । शोणूयमान
इमु भूति वामं वा वणिभूः समरति प्रवृष ॥” — इति (मं० मं०
१. १. १, २) । हिरण्यगुरुवर्णम् । तेजो । चित्तम् ।
इति हिरण्योक्तिरेवमेव । ‘मयमय’ मयमयान् ‘तुपीतम्’
तुपीतम् । ‘वृषे’ वृषयः, ‘मयमेव’ मयमेवम् इति । एवं तुजाय
मया वृषा, गोपातुमिच्छान् भूत्वा “नमस्त्वो वा भजति”
त्वुमिमेवायं हिरण्यं “मयं भजति” मयमयाः हिरण्यं ‘मा’ मयः,
‘मयः’ मयः इति । कर्म मयमयम् ” यस्य वहि । यस्य
राजो देवो वृद्धमित्रो वा शेषं कामयमे, शोणूयम्, नम्येव हिरण्यं,
वर्गं प्रवर्णं वन इत्यर्थः । एवं शोणूयमानः न इन्द्रः प्रत्यर्क्षीभूतः,
एतः प्रत्यर्क्षीभूत उल्लोकोऽर्थः । हे इन्द्र ! शोणूयमानस्यं इदम्
उत्तमं जनेभ्यः ‘भूति’ “वृष” “वामं” “वतनीयं” शान्त्यसम्पत्कामम्,
भूतुं यन् वृष्य । ‘मा वणिः भूः’ मा वणिश्शीलोऽस्मान् प्रति
मन्दोदकदाना इत्यर्थः भूः । किमर्थं ? प्रवृद्धोदकः उन्नतविस्तः,
अस्मान् प्रति वृद्धोदकदाना मयः । एवमत्र “मा वणिभूः वामम्” —
इत्येभिः वदे सप्तम्यान् ‘शोणूयमानः’ — इत्यस्य “इदम्” — इत्ये-
वमर्थ उपपत्तेः ॥

एवमत्र दानार्थः ‘शोणूयति’ “एवमानद्विलुपयस्य” —
इत्यत्र व्युदसनार्थः । अस्य शेषः — “भूष्ये धीर उग्रमम”
इत्यत्र उग्रममन्त्यमतिनेनीयमानः । एवमानद्विलुपयस्य राजा
शोणूयने विशा इन्द्रो मनुष्यान् ॥” — इति (मं० सं० ४, ७, १२,

१) । गगंस्य चार्हस्पत्यस्येयमार्यम् । त्रिष्टुप् । ऐन्द्रा । 'दमा-
यन्'—इत्येकं पदम् । 'शृण्वे वीरः' अश्रौषमहं वीरमिन्द्रम्, 'उग्रम्'
उद्गूर्णघञम् । आदराद्यो द्विरभ्यासः आदरं चार्थभूयस्त्वम्,
“अभ्यासे भूयांसमर्थं गग्यन्ते”—इति हि वक्ष्यति । अथवा
'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूर्णघञम् । 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम् ।
कथं पुनरश्रौषम् ? इति,—‘अन्यमन्यम्’ देवताविशेषम्, ‘अतिने-
नीयमानः’ अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूपया ‘अमुष्मात्
सुतात् कामान् प्राप्सथ’—इत्येवं पुनः पुनः नयमानः । किम्पुन-
र्लक्षणं वीरमश्रौषम् ? इति,—‘एधमानद्विद्’ “एधमानान्” दीप्य-
मानानपि “द्वेष्टि” “असुन्यतः” सोमाभिषयमकुर्वाणान् अयञ्चन
इत्यर्थः । अत एव घेपरीत्येन “सुन्यतोऽभ्यादधाति”—इत्यध्या-
जहार भाष्यकारः । क पुनरादधाति ? ‘सुहृतस्य लोके’—इति
सामर्थ्याद् गम्यते । ये हि सुन्यते, त एषा इन्द्रस्य, ये न सुन्यन्ति,
ते द्वेष्ट्याः, इत्यभिप्रायः । ‘उग्रस्य राजा’ “दिव्यस्य च” धनस्ये-
श्वरः “पार्थिवस्य च” मानुषस्य च । किञ्च, ‘चोष्कयते’ व्युद-
स्यति,—यो ‘विशः’ एधमानानसुन्यत इतरांश्च सुन्यतः ‘मनुष्यान्’
अभ्यादधाति सुहृतस्य लोके इति ॥ एवमत्र ‘एधमानद्विद्’—
इत्यनेन सम्बन्धात् “चोष्कयतिः, व्युदसनार्थः”—इति उप-
पद्यते ॥

“सुमत् (३७)”—इति, अनवगतम् । “स्वयम्”—इत्यवगमः ।
“उपप्रागात् सुमन्मे ऽधाधि मग्म देवानामाशा उप धीतशृष्टः
मग्यन् विप्रा ऋदपो मदन्ति देवानां पुष्टे चरमा सुवन्धुम् ॥”—

एति (ऋ० सं० २, ३, ८, २) । दीर्घतमस आर्यम् । त्रिष्टुप् ।
 अश्वदेवताका । अश्वमेधेऽश्वतोमीयेन षोडशाहुतयो ह्रियन्ते,
 तत्रेयं विनियुक्ता । 'उपप्रागात्' "उपप्रीतु" "मां" प्रकर्षेण एतु ।
 'सुमत्' "स्ययम्" एष । 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राश्रुयाम्
 "इति" । 'मे' मम 'मनः' अपि "अस्यायि" अनेकविधान् सङ्कल्प-
 विकल्पान् चकार, सत्तद्दहमेव, अह मनसा ध्यातवानित्यर्थः ।
 किमुनस्तत् ? 'मन्म' मननीयमर्थज्ञातम् । किञ्च, अयमपि
 'धीतवृष्टः' कान्तवृष्टोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु । 'देवानाम्'
 'आशाः' यम् यत् ययं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चतुम' हतवन्तः ।
 'सुशधुम्' शोभनयूपवधनम् । तमेतमुपगच्छतम् 'अनुमदन्ति'
 अनुमदयन्ताम् 'विप्राः प्रपयः' मेधाविनः ॥ एवमत्र शब्दसारूप्या-
 दर्थोपपत्तेर्य 'सुमत्'—इत्यस्य "स्ययम्"—इत्येष विपरिणाम-
 उपपत्ते ॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थमाह,
 मन्त्रार्थं निरूप्यता प्रकरणप्रप्युपेक्षितव्यमिति, एतदेनेन प्रदर्शितं
 भवति ॥

"दिविष्टिषु (६८)"—इति, अनयगतम् । "दिव एतेषु"
 — इत्यवगमः । याभिः क्रियाभिर्दिषमिच्छन्ति गन्तुं ता दिवि-
 ष्टयः ॥ ३ ॥

स्वरं राघः शताश्वं कुरुक्षेत्रे दिविष्टिषु । स्वरः
 समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांश्चमुपसर्गां

लुप्तनामकरणो यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगम-
नाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः कूरमित्यप्यस्य भवति
कुलं कुप्यातेर्विकुपितं भवति दूतो व्याख्यातो जिन्वतिः
प्रीतिकर्मा । भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्र्य-
इत्यपि निगमो भवति ॥ ८ (२२) ॥

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पदः ॥ ६, ४ ॥

“स्थूरं—० दिशिष्टिषु । राक्षस्त्रेपस्य सुभगस्य रातिषु
तुर्वशे ष्यमन्महि ॥”—इति (अ० सं० ५, ७, ३३, ४) । मेधाति-
थेराप्यम् । घृहती । दानमनया प्रशस्यते । ‘स्थूरं’ स्थूलं महत्,
‘राधः’ धनम्, ‘शताश्वं’ बह्वश्वसंयुक्तम् । ‘कुरुङ्गस्य’ ‘राक्षः’
‘त्रेपस्य’ महतः, ‘सुभगस्य’ शोभनस्य ‘दिशिष्टिषु’ क्रियासु
वक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि ‘तुर्वशेषु’ मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु
च, एतदेव स्थूलमित्येवं वयम् ‘अमन्महि’ मन्यामह इत्यर्थः ॥
एवमत्र ‘दिशिष्टि’ शब्देन ‘क्रिया’ उच्यते, तामिहि पुलोकमिष्यते
गन्तुम् ॥

“स्थूरः, समाधितमात्रो महान् भवति” समस्ता हि तत्र मात्रा
आधिता भवन्ति । स्थूलप्रसङ्गेनैव अणुशब्दो निरुच्यते,—
“स्थूर्वायांसमनु” यो वर्त्तते, सः “अणुः”—इत्युच्यते । अन्य-
स्यप्यम् “उपसर्गः” “लुप्तनामकरणः” येन प्रत्ययेन न्याय्यमेतन्नाम
स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न धूयत इत्यर्थः । कथं लुप्तः ? इति,—

“यथा सम्प्रति”—इति । अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः, साम्प्रतम्—इति हि न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येवमपि वर्तमान-
कालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः, एवमिहाप्यनुशब्दे । कुरुङ्गे नाम
राजा यभूय । “कुरुगमनाद्वा” कुरुङ्गः, स हि कुरुन् प्रति पुत्र-
त्वेन गतो जेतुं या । “कुरुगमनाद्वा” शत्रुकुलानि हि स नित्य-
मेव याति विजेतुम् । “कुरुः हन्ततेः” स हि शत्रून् हन्तति ।
“कूरम्”—“इति” एतत् “अपि” “अस्य” एव हन्ततेः “अपति” ।
“कुलं कुण्यातेः (क्या० ५०)” तद्धि “विकुप्तिम्” इव “अपति”
वेस्तीर्णत्वात् ॥

“दूतः (६१)”—इति, अनयगतम् । “जुतः”—इति न्याय्यम् ।
“अपतेर्षा प्रपतेर्षा”—इति व्याख्यातम् ॥

“जिग्यतिः (१००)” “प्रीतिकर्मा”—इति अर्थपञ्चनम्,
अप्रतीतिार्थत्वात् । “समानमेतत्”—इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्या-
स्यामौ द्वादशोऽध्याये ॥ ८ . २३ ॥

इति निरुक्तवृत्ती एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

चतुर्यः पादः ॥ ६, ४ ॥

पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा । महान्
अमत्रो घृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति । स्तवे वज्रपृची
पमः । स्तूयते वज्रपृचा समोऽनर्शरातिमनस्शीलदानमस्शीलं
पापकमश्चिमद्विपमम् । अनर्शरार्तिं वसुदामुपस्तुहीत्यपि
निगमो भवत्यनर्वाप्रत्युतोऽन्यस्मिन् । अनर्वाणं वृषभं
मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्द्धया नव्यमर्कः । अनर्गमन्यस्मिन्
वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं
वर्द्धय नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरसामि सामिप्रतिपिदं
सामि स्यतेः । असाभ्योजो विभृथा सुदानवः । असु-
समाप्तं बलं विभृत कल्याणदानाः ॥ १ (२३) ॥

“अमत्रः (१०१)” — इति, अनवगतम् । “अमात्रः” — इति
शब्दसमाधिः । “महान् भवति” — इत्यर्थवचनम्, यो हि महान्
भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽसाधमत्र इत्यु-
च्यते । “अभ्यमितो वा” स्यात्, अनमिर्हिसितः केनचित् ।
“महो अमत्रो घृजने विरप्ष्यु १ अं शवः पत्यते धृज्योतः ।
नाह विद्याच पृथिवी च नैनं यत् सोमासो हव्यं स्वममन्दम् ॥” —
इति (ऋ० सं० ३, २, ११, ४) । विश्वामित्रस्यार्थम् । ऋषिः ।

ऐन्द्री । पृष्ठमस्य चतुर्यपञ्चमयोरज्जहोर्माध्यन्दिने सधने अच्छाया-
कस्य शास्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम्, तत्रेयं विनियुक्ता । 'महान्'
प्रभावतः । 'अमात्रः' च अपरिमाणमात्रः 'इन्द्रः' 'वृजने' संप्राप्ते
'विरप्सी' विराचणशीलः 'उग्रम्' उदुगूर्णम् अभ्युद्यतम्, 'शयः'
शयबलम् 'पत्यने' पातयते । 'धृष्ट्योजः' धर्पयितु यस्य भोजः,
बलम्, तत् 'पत्यने' । किञ्च, 'नाह विभ्याच' 'नैन' व्याप्नोति
'पृथिषी' नापि सौः, उपमानस्येन । कदा पुनरैवं भवति ? 'यत्'
यदा 'सोमासः' सोमाः 'हृष्येयम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नि-
त्पयः ॥ एवमत्र 'शयः' 'पत्यते' 'वृजने'—इत्यनेन सम्यन्धाम्
"अमात्रः = महान्"—इत्युपपद्यते ॥

"शुचीपमः (१०२)"—इति, अनवगतम् । ईकारोऽज्ञान-
पातः । "शुचा समः"—इत्यवगतम् । "इह भूत इन्द्रो भस्मे
भूय स्तवे घञ् शुचीपमः । मित्रो न यो जनेष्या यशश्चक्रे
अस्माभ्या ॥"—इति (श्रु० सं० ७, ७, ६, २) । विमदस्वार्पम् ।
भास्वारपद्धतिः । ऐन्द्री । स पुनरेन्द्रो वा प्राजापत्यो वा यासु-
मास्य वा यसुहृतः । पृष्ठमस्य चतुर्येऽहनि निष्केवल्ये शस्यते ।
'धृतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतन्मिन् कर्मणि, 'भय'
'स्तवे' पिजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'घञी' । किलक्षणः ? 'शुचीपमः'
"शुचा समः" यावतेवार्धेन युक्तोच्चार्यते शब्दः स्तुत्यमिप्रायेण,
तापानेपासो भवत्यैश्वर्ययोगाम् । किञ्च, 'मित्रो न' मित्र इव,
यथा हि कश्चिदासौ मित्रो जनेषु यशः कुर्यात्, एवं य इन्द्रः
'यशः' 'आचक्रे' आमिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति । किलक्षण

पुनर्यशः करोति ? 'असामि' असमाप्तमनन्तमित्यर्थः । य एष
 हुणयुक्त इन्द्रः, सोऽसामिदिदं स्तूयते ॥ एवमत्र स्तुतिसम्बन्धात्
 शब्दसारूप्याच्च "अर्चीयमः = अर्चा समः" — इत्युपपद्यते ॥

"अनर्शरातिम् (१०३)" — इति, अनवगतम् । "अनर्शील-
 दानम्" — इत्यवगमः । विप्रद्वयसक्तस्यानर्शीलशब्दस्वार्थमाह,
 "अर्शीलं पापकम्" — इति । न यस्यानर्शीला रातिर्ज्ञानम्, सोऽन-
 र्शरातिः । शब्दसारूप्यप्रसक्तमाह, — "अर्शीलम् = अश्रिमदु विष-
 मम्" । तत्सारूप्योपपत्तितोऽर्शीलमित्युच्यते । "अनर्शरातिं
 वसुदामुपस्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः । सो अस्य कामं विधत्ते
 न रोपति मनो दानाय चोदयन् ॥" — इति (अ० सं० ६, ७, ३,
 ४) । "आयन्त इष सूर्यम्" — इत्यस्या अनन्तरैष । नेमस्या-
 र्षम् । ऐन्द्री । सतो बृहती । हे स्तोतः ! 'अनर्शरातिम्'
 अपापदानम्, एनम् इन्द्रम् 'वसुदां' वसुदाताम्, 'उप' उपगम्यो-
 पगम्य चेतसा 'स्तुहि' । किङ्कारणम् ? यस्मात् 'भद्राः' भद्र-
 नीयाः 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दत्तयः । किञ्च, 'सः' 'अस्य' 'कामम्'
 अभिप्रायं 'विधतः' दधतः, कामिनां कामान् 'न रोपति' न पीड-
 यति । 'मनः' च 'इन्द्रस्य' आत्मनः 'दानाय' 'चोदयन्' भवति, य
 एवं स्तुत्वा याचते ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थोविरोधान्च
 "अनर्शरातिम् = अनर्शीलदानम्" — इत्युपपद्यते ॥

"अनर्वा (१०४)" — इति, अनवगतम् । "अप्रतृप्तः" — इत्यव-
 गमः । यः "अन्यस्मिन्" न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव सः
 'अनर्वा' — इत्युच्यते । "अनर्वाणं वृषम् मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं

पर्यया नश्यमर्कैः । गाथान्यः सुख्यो यस्य देवा आशृण्वन्ति
नवमानस्य मर्ताः ॥—इति (अ० सं० २, ५, १२, १) । अगस्त्य-
स्वार्थम् । गार्हस्पत्या । त्रिष्टुप् । ८ स्तोतः ! 'अनर्वाणं'
स्तेन महिष्ठा युक्तम्, अप्रतिगतं कञ्चिदम्यं प्रत्यर्चीनत्वेन, 'यूपम्'
वर्षितारम्, 'मन्द्रजिह्वम्' "मन्दनजिह्वम्" हर्षकरो हि तस्य जनानां
स्तनपित्तु, घोषः, "जिह्वा, घोषः"—इति हि बाह्यामसु पठितम् ।
'बृहस्पति' 'घर्जय' । 'नश्य' स्तुत्यम्, 'अर्कैः' मन्त्रैः । किंलक्षणं
बृहस्पतिम् ? इति,—'गाथान्यः' स्तुतिप्रापणार्हाः 'देवाः' 'सुख्यः'
सुदीप्तिमन्तः, 'यस्य' शुष्मम् 'आ' आभिमुख्येन स्थित्वा 'शृण्वन्ति'
मादरेण, 'मर्ताः' ॥ । 'नवमानस्य' नवो हि मानः तस्य, अहन्य-
इति भनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति, तेनासी नवमानः, तस्य,
अथवा 'नवमानस्य' प्रमासतः इत्यर्थः । अथवायमन्यो मन्त्रार्थः
स्यात्, ऐतिहासिकपक्षेण,—'मन्द्रजिह्वः' हर्षकरो हि जिह्वा, तस्य
स्तुतिः । 'गाथानीः' ॥ एष पुरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति
प्रापयति देवान् प्रति । स एष च 'सुरोचनः' । तस्यैव च
'नवमानस्य' स्तुयतः 'देवा आशृण्वन्ति' 'मर्ताः' च । "बृहस्पतिर्वै
देवानां पुरोहितः"—इति ह विज्ञायते । तस्मादेयमप्युपपद्यते ।
एवं, मन्त्रार्थाविरोधात् "अनर्वा=अप्रत्युक्तः"—इत्युपपद्यते ॥

"असामि (१०५)"—इति, अनवगतम् । सामीति समाप्त-
मुच्यते, तस्य प्रतिषेधः असामि । "असाम्योजो विभृथा
सुदानवोऽसामिभूतयः शवः । ऋषिर्हि मे मरुतः परिमन्यय इयं न
वृजत द्विपम् ॥"—इति (अ० सं० १, ३, १६, ५) । कण्वस्या-

पम् । सतो बृहती । मासती । हे 'सुदानवः' "कल्याणदानाः"
 मरुतः ! यूयम् 'असामि' अपरिसमाप्तम् अनन्तम्, 'ओजः'
 "बलम्" 'शवः' अमिष्टद्विरूपञ्च बलम् 'विभृय' धारयथ । 'असा-
 मिभृतयः' असमाप्तगतयः । धवनं धूतिः, "धवति, धावति"
 —इति गतिकर्मन्तु पठितम् । एतत् कुरुष्वम् । य एषः 'ब्रुवि-
 द्वेष्टा' स्तोत्रद्वेष्टा, तस्मै हे मरुतः ! 'परिमन्थये' प्रहृष्टक्रोधाय
 'इषु' न' इषुम् इष, 'द्विष' सर्वलोकद्वेष्यतां 'सृजत' क्षिपत ॥ एष-
 मत्र "असामि = असुसमाप्तम्"—इत्युपपद्यते, अर्धापिरोधान् ॥
 १ (२३) ॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहङ्गिरा ।
 भृणि मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ मा
 चुक्रुधं त्वा सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्वा
 स्तुत्या भृणिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न
 याचिष्यत् इति गल्दा धमनयो भवन्ति गलनमागु
 धीयन्ते । आ त्वा विशन्तिवन्द्य आ गल्दा धमनीनाम् ।
 नानाविमर्त्तात्येने भवत आगलना धमनीनामित्यश्रार्थः
 ॥ २ (२४) ॥

"गल्दया (१०६)—इति, अनयगणम् । 'गलिनजानी स्यात्'
 गलितं हि तस्यां धीयन्ते । "धमनिर्मयनि"—इत्यभिधेयवगणम्,
 नार्हात्यर्थः । "मा त्वा सोमस्य—न याचिषत् ॥"—इति

(अ० सं० ५, ७, १३, ५) । मेधातिथेरार्यम् । ऐन्द्री । वृहती ।
महायते वृहतीसदस्ये विनियुक्ता । हे इन्द्र ! 'मा चुक्रुधं त्वा'
मा क्रोधयेयम् 'अहं' 'सोमस्य' 'गल्द्वा' "गालनेन" धमनेन,
पूणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकालमपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्वा
स्तुत्या न 'सयनेषु' यज्ञेषु । कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम् ? इति ।
'भूर्नि न' 'मृगम्' इय । स्रमणशीलो भूर्निः । कः पुनरसौ ?
यामो वा सिंहो वा, स हि स्रमणशीलो विभर्त्ति च भृगालादीन् ।
तेनेन्द्र उपमोयते । यथा भृगालादयो लाङ्गूललालनादिनो-
पयारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयत्येवमहं सोमसम्प्रदानपूर्विकया
स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्तमिति । अथ मतम्,—यदि
मम क्रोधात् विभेपि, मास्मान् याचेष्टा इति । "क ईशानं न
याचिषत्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशानर्माश्वरः ॥ "याचि-
ष्यते" ? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति ॥ एवमत्रेन्द्रस्य वा
'गलना' धमनिः, यथा सोम आगल्यते सः, तेनैव आगलनेन
उपलक्ष्यमाणा "गल्द्वा"—इत्युच्यते, न ह्येषमर्थविरोधोऽस्ति ।

"गल्द्वा धमनिर्भवति"—इत्यस्य भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे
नात्र धमनिलिङ्गं, विशिष्टमस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्गमन्यदुदाहरणं
भवति,—“आ त्वा विशन्तिवन्द्वः”—इति । हे इन्द्र ! 'आचि-
शन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्द्रघः' सोमाः । कथञ्च पुनरा-
विशन्तु त्वामिन्द्रघः ? 'आगल्द्वा. धमनीनाम्' याः "आग-
लताः" धमनयः, यामिन्नुप्रविष्टाः सन्तो नवं मदमुत्पादयन्ति,
अधोवाहिन्यो याः, तामिराविशन्तु । शेषो मृग्यः ॥ एवमिह

‘धमनी’शब्दसहयोगी ‘गल्दा’शब्द इति कृत्वा “आगल्दा=धमनिः”
—इति उपपद्यते ॥

“नानाधिभक्तीत्येते” पदे “भवतः”—‘गल्दया’ ‘गल्दा’—
इति, न तु नामार्थे । आह,—कोऽभिप्रायः ? इति, उच्यते,—पूर्व-
स्मिन् मन्त्रे यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे ‘गल्दा’-
शब्देन धमनिरेवोच्यते । तत्र “गल्दा धमनीनाम्”—इत्येतदेव
ह्यापकमित्यभिप्रायः । ‘गल्दया’—इति तृतीयान्तम्, ‘गल्दाः’—
इति प्रथमायद्वयचनान्तम् । एतद्वनयोर्नानाधिभक्तित्वम् ॥ २ (२४) ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः । न
पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु
ब्रह्मचर्यमध्ययनं तपो दानकर्मत्पुपिरबोचद् भकुरो भास्करो
भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २ (२५) ॥

“जल्हवः (१०७)”—इति, अनयगम् । “ज्वलनहीनाः”
—इत्ययगमः । “न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।
यदिन्निवृद्धं वृषणं सखा सुते सखायं कृण्वामहे ॥”—इति (श्रु-
तं० ६, ४, ३७, ६) । भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः, तस्येयमार्थम् ।
ऐन्द्री । वृहती । तस्यामेव तृचाशीत्यां विनियुक्ता । ‘न’ वर्य
‘पापासः’ “पापाः”इत्येवं ‘मनामहे’ “मन्यामहे” । किङ्कारणम् ?
अस्त्यस्मासुपापत्वे हेतुः,—‘ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः, दान-
कर्म’ च । अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप

एवेति ? तद्य न । किङ्कारणम् ? 'न अरायासः' न वयमधनाः ।
 मयापि स्याद्धनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन
 पापवत्त्वमिति ? तदपि न । किङ्कारणम् ? 'न जलह्वयः' न वयं
 "ज्वलनहीनाः" किन्तर्हि ? आहिताग्नयो वयम् । तदेतदध्यय-
 नापपापत्पहेतुभूतं सर्वमस्मास्ति । किञ्च, 'यदिनृग्विन्द्र' यस्माद्
 वयम् इन्द्रं 'वृषणं' वर्पितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं'
 सहभूतस्य सोमपानस्य कथापयितारम्, अमीभिः सह मया सोमः
 पीत इत्येव वक्तारं 'रुणधामहे' । तस्मात् न वयं पापाः, नापि
 वयमरायासः, नापि जलह्वयः,—इत्येवमात्मानं मन्यामहे, न हि
 पापानामधनानामनाहिताग्नीनां च इन्द्रः सखा भयतीत्यभिप्रायः ॥
 एवमत्र "जलह्वयः = ज्वलनहीनाः" शब्दसारूप्यादर्थापिरोधाच्च ॥

"वकुरः (१०८)"—इति, अनवगतम् । "भास्करः, भयङ्कुरः,
 भास्वद्वृषणो वा"—इति शब्दसमाधयः ॥ २ (२५) ॥

यत् वृकं णाश्विना वपन्तेर्ष दुहन्ता मनुष्याय दत्ता ।
 अभिदस्यं वकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रधुरार्याय ॥
 यद्यमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्ती वृको लाङ्गलं भवति
 विकर्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा लाङ्गूलं लगतेर्लाङ्ग-
 तेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्ती मनुष्याय दर्शनीयावभिधमन्तौ दस्यं
 वकुरेण ज्योतिषा बोदकेन वार्य्य ईश्वरपुत्रो वेकनाटाः सलु
 कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदापिनो वा

द्विगुणं कामयन्त इति वा । इन्द्रो विज्ञान् वेकनाटां अह-
दृश उत क्रत्वा पर्णीरभि । इन्द्रो यः सर्वान् वेकटनाटान्
हृदशः हृदशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति
वाभिभवति कर्मणा पर्णीश्च वज्रिजः ॥ ३ (२६) ॥

“यथ वृक्षेणाश्विना०—०राट्याय ॥”—इति (ऋ० सं० १,
८, १७, १) । कक्षीयत आर्यम् । आश्विनी । त्रिष्टुप् । प्रातरनु
वाकाश्विनयोः शस्यते । ‘यथ’ यथादि धान्यं ‘वृक्षेण’ लाङ्गुलेन ।
‘वपन्ता’ “वपन्तौ” युवाम् ‘अश्विना’ हे “अश्विनौ !” सत्कृतौ,
यत्कृते महानुग्रहे सति वर्षादी लाङ्गुलकर्मणः फलसम्पदं भवती-
त्यतः तावेषाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते । ‘इपम्’ “अन्नम्” ‘बुहन्ता’
“बुहन्तौ” प्रपूरयन्तौ ‘मनुपाय’ “मनुप्याय” । ‘वस्त्री’ शत्रूणां
दासयितारो वंसयितारो वा, कर्मणां कृष्यादीनां कारयितारो वा
वर्षाघनुग्रहेण, एतावेषंविधं कर्म कारयन्तौ कुर्वाणौ वा । ‘अभि-
वस्युम्’ दासयितारमनाकालं दुर्मिश्रं ‘धमन्ता’ धमन्तौ विनाश-
यन्तौ, हत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम् । केन पुनरभिधमन्तौ ?
इति,—‘चकुरेण’ जलसमूहेन उद्योतिःसमूहेन, च, मध्यस्थानो
द्युदकसमूहेन, द्युस्थानो उद्योतिषा, शस्यमनुगृह्णाति, सतो दुर्मिश्रं
धम्यने जगच्च पुष्यति । किञ्च, युवामेव ‘उद्युज्योतिःचक्रयुः’
विस्तीर्णमविकलं चक्षुः चक्रयुः । ‘आट्याय’ “ईश्वरपुत्राय”
अज्जाश्वाय, स हि युवाम्या’ मन्धोभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभि-

त्रायः ॥ एवमत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहश्च 'यकुर'शब्देनोच्यते,
शब्दार्थाविरोधात् । “ज्योतिषा षोदकेन वा”—इति
माध्यपादः ॥

“वेकनाटान् (१०३)”—इति, अनघगतम् । “द्विगुणकारिणो
वा” “द्विगुणदायिनो वा” “द्विगुणकामिनो वा”—इति शब्दसमा-
धयः । इन्द्रो विश्वान् वेकनाटान् । महर्द्दंश उ त कत्वा पर्णीरुमि ।
कद्रु महीरधु एा अस्य तविरीः कद्रु धृत्रप्रो भस्त् तम् ॥”—इति
(श्रु० सं० ६, ४, ४६, ५) । प्रागायः कलिर्नाम, तस्यायम् ।
पेन्द्री । पृहती । महायते वार्हस्पत्यां तृचार्शाः वा चिनिगुता ।
'इन्द्रः' 'विश्वान्' “सर्षान्” ‘वेकनाटान्’ “कुर्सीदिनः” वृद्धिजीव-
मान्, ‘महर्द्दंशः’ वैरिह्य ऊर्मनि सूर्यो इषो न पुनर्द्रव्यन्तीत्यर्थः ।
अथवा “वे इमानि” एष “महानि पश्यन्ति” विषयभोगप्रधानाः,
नास्तिकतया, “न” पारलौकिकेष्वदःसु,—अस्य दुर्युजस्य कर्मणः
कौडवि कलपरिणामो भविष्यतीत्येष भावि न पश्यन्ति, तान-
मिमयति । ‘मत्वा’ म्येन “कर्मणा” । ‘उत पर्णान्’ भावि
पर्णान् । “पणिर्वणिन् मयति” न दि विगुणेन कर्मणा व्यप-
हरन्ति । वाभिरेतन् कर्म करोति, वामिः पुनरेषमादीन दुर्युज-
कारिणो विमयति, ‘कन् उ महीः’ क ता महत्यः मेताः । ‘अस्य’
इन्द्रस्य ‘अभूटाः’ अनाधर्षितपूर्णाः परे, ‘तविरीः’ याश्च महत्यः ।
'कन् ऊ धृत्रप्रः’ क न धृत्रप्रः इन्द्रः । यस्य ‘अभ्युत्तम्’ अनुपदत्तं
यत्नम्, येनैतान् हन्तीति ॥ एवमत्र “वेकनाटाः = कुर्सीदिनः”
अर्थाविरोधादित्युपपत्तेः ॥ ३ (२६) ॥

जीवान्नो' अमिधे' तनादित्यासः पुरा हधात् । क. द.
 स्थ हवनश्रुतः ॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा इन-
 नात् क नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जालमापन्नाना-
 मेतदार्पं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्पन्दन्ते माघन्ते-
 ऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा
 जलेशयं चाद्दुरोऽहस्यानंहरणमित्यप्यस्य भवति । कृष्यन्नं
 हरणादुर्धित्यपि निगमो भवति । सप्त मर्यादाः कवय-
 स्ततश्चुस्तासामेकामिदम्यंहुरो गात् । सप्त मर्यादाः
 कवयश्चक्रुस्तासामेकामप्यधिगच्छन्नंहस्यान् भवति स्तेषां
 तल्पारोहणं मत्स्यहत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं दुष्कृतस्य कर्मणः
 पुनः पुनः सेवां पातके नृतोद्यमिति यत इति निपातः
 ऐदानुकम्पयोः ॥ ४ (२७) ॥

“अनिधेतन (११०)”—इति, जनपदगतम् । “अमिधावन”
 —इत्ययममः । “जीवात्रो ०—० हवनश्रुतः ॥”—इति (अ. शं.
 ६, ४, ५१, ५) । उक्तमात्रं भाष्यकारेण वात्रोपत्रदर्शनार्थम्, एवं
 सर्वत्र परिश्रेयमाणमिति । गायत्री । आदिनेधी । ‘आदित्याः’
 हे “आदित्याः !” ‘जीवान् नः’ ‘जीवतः’ अस्मान् ‘अनिधेतन’
 “अमिधावन” यूयम् ‘पुरा हधात्’ ‘पुरा इननात्’ भद्रान्
 धर्मान् सम्मापयनेत्यभिप्रायः । ‘कन् ह स्थ’ ‘क नु स्थ’ गूयम् ।

येन न शृणुत क्षितं नामिधावत हे 'हवनश्रुतः !' तं ह्यार्त्तानामा-
ह्वानं शृण्वन्ति ॥ एवमत्र 'पुरा हयात्'—इत्यनेन सम्यग्भात्
“अभिधेतन = अभिधावत” — इत्येष विपरिणाम उपपद्यते ॥

श्रुतेषां मत्स्यवधकारण्यमिभूतस्यैतदार्धम्, मत्स्यानां वा
केचिन्मन्यन्ते । “मत्स्याः, मर्घा उदके स्यन्दन्ते” मधु इत्युदक-
नाम, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति । “स्यन्दति, कसति”—इति
गतिफर्मसु पठितम् । “माद्यन्ते” हृष्यन्ति “अन्योर्म्यं भक्षणाय
—इति घा” मत्स्या हि इतरेतरभक्षार्थायिनः । “जालम्, जलचरं
भवति” तद्धि जले चरति । “जले भवं वा” जले वा भवति ।
“जलेशयं वा” जले वा शेते इति जालम् ॥

“अंदुरः (१११)” — इति, अनघगतम् । “अंहसान्” — इत्यय-
गमः । ते मत्स्यर्घे । “अंहरणम् — इत्यप्यस्य भवति” — इति
प्रासङ्गिकम्, एवमपि हि प्रयोगो भवतीति । “त्रितः कूपेऽपहितो
देवान् दधत ऊ तथे । तच्छुभ्राय बृहस्पतिः कृष्यन्नं हरेणापुन विस्रं
मे अस्य रो दसी ॥” इति (अ० सं० १, ७, २३, २) । “सप्त
मर्षादा” — इत्येते त्रितस्यैव कूपे पतितस्यार्घे । एतयोः पूर्वा
कुत्स्यस्य वा । वीश्वदेवी । पशुकिः । प्रातरनुषाकाशिनयो-
र्विनियुक्ता । ‘त्रितः’ ‘कूपे’ ‘अपहितः’ पतितः, ‘देवान्’ ‘दधते’
आह्वयते, ‘ऊतये’ रक्षणायात्मानः । तस्य आह्वानं ‘बृहस्पतिः
शुभ्राय’ । “विस्रं मे अस्य रो दसी” — इत्येतत् पुनः पुनरुच्यमानं
घाघापृथिव्यौ शशुषनुः । किमिमेतदसीं धाघयाज्यकार ? इति,
— ‘हृष्यन्’ ‘अंदुरणात्’ अंहस्यतः कृपात् आत्मनः । ‘उद’ विस्तीर्णे

प्राणं कुर्यन् ॥ एवमत्र “अन्धकूपः = अंधुरणः” — इत्युपपद्यते.
प्रकरणाविरोधात् ॥

“सप्त म॒र्यादाः०—०गात् । भायोर्हं स्क॒म्भ उ॒पमस्य॑
नी॒ष्टे प॒थां वि॒सर्गे ध॒रणे त॒स्यो ॥”—इति (शृ० सं० ७, ५, ३३,
६) । ‘सप्तमर्यादाः’ सप्त स्थितीः ‘कषयः’ मेधाविनः, हिरण्य-
गर्भमनुप्रभृतयः ‘ततधुः’ हृतवन्तः । निरया एष हि ताः, तैस्तु
तन्मर्यादकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिप्रेयजितः, एतदेव कर-
णमित्युपपद्यते । “तासामेकामिदम्यं दुरो गान्” । ‘इन्’—इत्य-
नर्थकः, भव्यर्थे वा । ‘तासां’ मर्यादानाम् ‘एकाम्’ “भमिग-
च्छन्” भमिशामन् “अहम्वान् भवति” । ‘गान्’—इत्येतन्, भवेः
समीपमाह्वय “एकामप्यमिगच्छन्”—इति । कनमाः पुनस्ता
मर्यादाः ? इति,—“स्तेयम्” “तज्जारोहणम्”—इत्येवमाद्याः ।
यः पुनरेतानमिगच्छति, तस्य किम् ? इति,—नः ‘भायोः’ भव-
नस्य मूर्यस्य ‘स्कम्भे’ स्वम्भने मण्डले ‘उपमस्य’ सर्वभूतोपनि-
मांनुगादित्यान्तरपुरुषस्य ‘नीष्टे’ निवृत्त्यने स्थाने, यानि धरणानि
धारयितुं स्थानानि ‘अप्रच्यंसीनि’ भामूनमंश्वरधात्रीनि, तेषु
‘तस्यो’ तिष्ठति । आह,—कस्मिन् काले इति ? उत्पत्त्यने,—‘पयो
विसर्गे’ विश्वानुग्रवेशमार्गमूलानामिन्द्रियाणां ‘विसर्गे’ विसर्जन-
काले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः ॥ मर्यादासम्बन्धान् स्पष्टता एव
निगम इत्यतो द्वितीय उपासः, स्मृतिममाद्यागन्धानेन प्रतिविगित
उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एषोपश्रुत्य मयं एव समायाः
‘नीष्टे’ स्मृतिकारिः सन्दृष्टो न स्यात् इति ॥

“यत्—इति निपातः, रोदानुकम्पयोः” । “यत् (११२)”
—इति, यनपगतम्, यनेकार्यञ्च । “निपातः”—इति पदजात्यप-
धारणम् । “नेदानुकम्पयोः”—इत्यर्थवचनम् ॥ ४ (२३) ॥

यतो यं तामि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम ।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्रजते लिपु जेव
वृक्षम् । यतो यलातीतो भवति दुर्बलो यतासि यम नैव
ते मनो हृदयञ्च विजनीमोऽन्या किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते-
कक्ष्येव युक्तं लिपुजेव वृक्षं लिबुजा व्रततिर्भवति लीयते
विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च शयनाच्च ततनाच्च वाताप्यमुदकं
भवति वात एतदाप्यापयति । पुनानो व्राताप्यं विश्वश्च
न्द्रमित्यपि निगमो भवति । वने न वायो न्य धायि
चाकन् । यन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामय-
मान इति वा वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं
त्वेवमाख्यातमभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्ध-
स्तत् प्रेष्य रथङ्कामयेत इति वा । एष देवो रथर्यतीत्यपि
निगमो भवति (२८) । घेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।
असंक्रमणीम् ॥ ५ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ६, ५ ॥

“यतो यतासि०—०शुभम्”—इति (अ० सं० ७, ६, ८, ३)
यमी, यमं ब्रवीति,—“दुर्बलः ‘यत’ दुर्बलहृदयः त्वम्, अधमं
भीरुमोहमयस्त्वम्। एषमसहन्मया प्रार्थ्यमानः सेदमुपयासि,—
नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा तनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः ।
अथवा ‘नैव’ ‘ते’ तथ ‘मनः’ सङ्कल्पम्, ‘हृदयं’ हृद्गतमध्यवसायम्
‘विजानीमः’ । अथवा लम्बस्ते मयामिप्रायः,—‘अन्या किल त्वां’
मत्तो विशिष्टतरा योषित्, ‘परिष्वजाते’ “परिष्वङ्क्ष्यते” ततः
‘किल’ त्वं मां तयापहतचेतस्त्यात् नेच्छसि परिष्वक्तुम् । कथञ्च
पुनरन्या (यां परिष्वङ्क्ष्यते ? ‘कक्ष्येव युक्तम्’ ‘लियुजेव वृक्षम्’ ।
‘कक्ष्या’ कक्षजाता ‘इव’ सुवृद्धा, ‘लियुजा’ बह्वी, यथा ‘युक्तम्’
आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिदेष्टेत्, एवं किल
त्वामन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति ॥ एषमत्र प्रकरणाविरोधात्
‘यत’—इत्येव निपातः सेदानुकम्पयोः ॥ अत्र ‘कक्ष्येव युक्तम्’—
‘लियुजेव वृक्षम्’—इत्येकः ‘इव’-शब्दोऽनर्पकः, अथ द्योपमानद्वय-
मेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लियुजेव च,—यथा कक्ष्या च लियुजा
च परिष्वजनीयी अश्वत्थवृक्षौ परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते
इति ॥

“घाताप्यम् (११३)”—इति, अनवगतम् । “उदकं भवति”
इत्यभिधेयवचनम् । “घातः” हि “घतत्” उदकम् “आप्या-
यपति” शीतं करोति । अथवा आप्यायतिर्बुद्ध्यर्थः स्यात्,
पुरो घातेन हि वृष्टिभूतमुदकं संबर्द्धते । “नू नो रुयिमुपमासु
नृवन्तं पुनानो घाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् । प्र वन्तिरुन्दि ताव्यायुः

शतमं धियावसुर्जगम्यान् ॥—इति (सू० सं० ७, ४, ३, ५) ।
 नोपमो गौतमस्यार्थम् । वायमानी सोमी । हे सोम ! 'नू नः'
 क्षियमस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिणुहि । 'नृघत्त'
 पुश्यात्रेः सहितम् । 'पुनानः' पूषमानः । 'धाताप्यम्' उदकं
 प्राप्य द्रयोभूतः । 'घन्त्रं' वायनीपमुदकम् । 'विश्यः' च सर्वः
 पूषमानः । किञ्च,—'प्रतारि' प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे 'इन्द्रो' सोम !
 'एन्द्रितुः' स्तोतुः 'मायुः' । किञ्च, तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः'
 नित्यमेष 'धियावसुः' कर्मवसुः । इन्द्रः त्वां वातुमस्माकम्
 'भाजगम्यान्' भागच्छेदित्वर्थः ॥ एवमत्र "धाताप्यम् = उदकम्"
 मथापिराधाच्छब्दोपपत्तेः ॥

"वाकन् (११४)"—इति भगवतम् । "वायन्"—इति,
 "कामयमानः"—इति शब्दसमाधी ॥ "घने न वायो न्यधायि
 चाकुरुषिषां" स्तोमो भुरण्यपजीगः । यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु
 होता नृणां नृण्यो नृतमः क्षपाधान् ॥—इति (सू० सं० ७, ७, २२,
 १) । पसुदस्येयमार्थम् । ऐन्द्रो । त्रिष्टुप् । 'घने न' "घने इव"
 वृक्षे इव । शकुनिः, स्ये गीडे वायमात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' निद-
 धाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम् । स यथा तत्र निहितः 'वाकन्'
 "वायन्" पश्यन्, मथाद्दिशो निरीक्षमाणः आसीत्, भवथा
 "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत् ॥ एवमयमस्मासु वृक्षस्य
 नीडभूतेषु शकुनिपुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः
 स्वभूतः, 'स्तोमः' । हे 'भुरण्यो' भर्तारी अश्विनो ! शीघ्रो वा,
 भुरण्युरिति क्षियनामेति । किञ्च, यस्य स्तोमस्य 'पुरुदिनेषु'

यदुप्यहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याहता भवति,—ममायं स्तोमः
स्यादिति । किलक्षणः पुनरिन्द्र आहता ? यः 'नृणां नृतमः'
मनुष्याणामपि मनुष्यतमः, शूराणामपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः
'नर्प्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'क्षपावान्' च रात्रिपर्यायेषु स्तोमः
भागो । एवमुप्युक्तं यः स्तोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्माकं
धर्तमानः, स युषां प्रति 'अर्जीगः' नित्यकालमेव गच्छतीत्यर्थः ॥

एवन्तावदेतामृचमाश्विनोमिति कृत्वा व्याचक्षते, तदसाधु
येन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेयमृग् भवति । तच्च पुनः पृच्छस्य पठेऽहनि
स्तोमे धर्तमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंशिनः शस्त्रे
चिनिषुज्यते । हे 'भुरर्ण्यो' भर्तारी, देवतानां पती ! य एव
स्तोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र
इय, 'घने' घनावयते वृक्षे, 'चाकन्' पश्यन्निव कामयमान
इय वा इन्द्रम् आस्ते यः स्तोमः, तस्य किम् ? इति,—यस्ये-
न्द्रः पुरुदिनेषु यदुप्यहःसु आहता अभूत्, अपि नाम मामनेन
स्तोमेन स्तुयुरिति । किलक्षणः पुनराहता यस्येन्द्रः ? इति,
—नृणां नृतमः नर्प्यश्च क्षपावाश्च । समानमेतत् पूर्वैर्गोवार्धेन ।
यमेवमिन्द्रः प्रार्थ्यते, स एव स्तोमः, तं शत्यर्जीगः, गच्छती-
त्यर्थः । अथवा स एव स्तोमोऽस्माभिर्द्विर्प्यमाणः, तस्येन्द्रस्य
गुणान् गृह्णातीति स्यात्, "जिगर्त्तिः०—०गृह्णातिकर्मा वा"—इति
ह्युक्तम् ॥ एवमत्र 'चाकन्'—इत्यस्य "चायन्"—इति, "कामय-
मानः—इति वा"—इत्येतां विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्या-
वर्धाविरोधाच्च ॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह माध्यकारः,—“वां—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः”—इति । शाकल्यः पदकारः । तदेतत् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्कारणम् ? “उदात्तं त्वेवमाख्यातमभिधीयत्” । ‘एवम्’ एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् ‘माख्यात’ न्यायायीति, एतत् ‘उदात्तम् अभिधीयत्’ यद्वृत्तात् परस्य नित्यमाख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते, न चेदमुदात्तम् तस्मात् ‘यः’—इति नेद यद्वृत्तम् । किन्तर्हि ? ‘घायः’—इति एकं पदम् । किञ्च, “असुसमाप्तधार्थः” अपुष्कलः, एवमेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्वार्थोऽसुसमाप्तो भवति । कथम् ? द्विपदस्य हि सति ‘घा’ शब्दस्वार्थेन केनचित् अभितथ्यम्, न चेद् विकल्पः समुद्ययो वा कश्चिदर्थोऽस्ति । तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थसम्भवाच्च द्विप-
दस्य, ‘घायः’—इत्येतदेकपदमेव, “शकुनिपुत्रः” एव वास्या-
भिधेयः उपपद्यते ॥

“रथर्ष्यति (११५)”—इति, अनपगतम् । ‘रथं हर्ष्यति’—इत्यपगमः, हर्ष्यतिशब्दो हि प्रेक्षायाम्, “रथं” हि यः “काम-
यते” स रथर्ष्यति । एव देवो रथर्ष्यति पवमानो दशस्यति ।
आधिष्ठ णोति यग्यनुम् ॥”—इति (अ० स० ६, ७, २०, ५) ।
शुनःशेषस्वार्थम् । पावमानी मीमी । गायत्री । घोषस्तुत
भाषाये । ‘एवः’ सोमः ‘देवः’ ‘रथर्ष्यति’ रंढणमात्मनो गमन-
मिच्छति । ‘पवमानः’ ‘दशस्यति’ दानमात्मन इच्छति, कथं
नाम मां देवेभ्यो दद्मुरिति । किञ्च, ‘आधिष्ठ णोति’ प्रकाशी-

करोति 'पापनुम्' घञो घननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति ॥ एवमत्र
 “रथप्यति=रथप्रेप्सुः” शब्दसारूप्यादेतदुपपद्यते ॥

“असकाम् (११६)” — इति, अनपगतम् । “असंकमणीम्”
 — इति शब्दसमाधिः । “पुरु हि धां पुष्मुजा द्वेष्णं धेनुं न इयं
 पिन्यतमसकाम् । स्तुतश्च धां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु
 रातिमग्मन् ॥” — इति (ऋ० स० ५, १, ४, ३) । मध्याह्नस्या-
 र्पम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते ।
 ‘पुरु’ बहु ‘द्वेष्णं’ दानं ‘धां’ युवाभ्यां यज्ञे यस्मात् हे ‘पुष्मुजा’
 बहुभोजिनौ ! अश्विनौ ! तस्मात् युवां ग्रामः, — ‘धेनुं नः’ तर्पयि-
 त्रीमसम्भ्यम् ‘इयम्’ भग्नलक्षणम् ‘पिन्यतम्’ प्रक्षारयन्तम् ‘अस-
 काम्’ असंकमणशीलाम् अनपायिनीम् असक्तः, अथवा असंक-
 मणशीलां धाम्, ‘इयम्’ इहदेतदकमस्मदर्थं प्रक्षारयतमिति
 स्यात् । किम्पुनः तद् युषयोर्बहुदानम् ? इति, — ‘स्तुतश्च’ स्तुत-
 शस्त्रयाश्च सौमो युषयोरन्नम् । हे ‘माध्वी’ मधुपौ ! ‘सुष्टुतिश्च’
 शोभनामिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः, ‘रसाश्च’ आज्यादयः, य एते
 ‘राति’ पुरोडाशस्यानुगच्छति, सर्व एते युषयोरेव । तस्माद्
 ब्रवीमि, — पिन्यतमिति ॥ एवमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च
 ‘असकाम्’ — इत्यस्य शब्दस्य “असंकमणीम्” — इत्येष विपरिणाम
 उपपद्यते । इहमिधेया, धीर्वा ॥ ५ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) .

पष्ठः पादः ॥

आध॑य आध॑यनात् । म॒तीनां च साध॑नं वि॒प्राणां
आध॑यमित्यपि निगमो भवत्यनवव्रजोऽनवशिष्टवचनः ।
वि॒ज्ञेय॑कदिन्द्र॒ इवानवव्रज इत्यपि निगमो भवति
॥ १ (२६) ॥

“आधयः (११७)”—इति, अनवगतम् । “आधयनात्”—
त्ययगमः, आकम्पनादित्यर्थः । “मं॒सीमहि॑ त्वा प॒यम॑स्माकं
पि पू॒यन् । म॒तीनां च साध॑नं वि॒प्राणां आध॑यम् ॥”—इति
सू० सं० ७, ७, १३, ४) । चेन्द्रस्य चिमदस्यार्थम् । अनुष्टुप् ।
तेषां । ‘मंसीमहि’ त्वा हे ‘पूयन्’ ! ‘देय’ ! ‘मतीनां’ च
जानामस्माकं साधयिताम्, आदित्येन हि प्राणिनां ब्रह्म अभि-
पश्यन्ते । किञ्च, ये चान्ये ‘विप्राः’ प्राप्तब्रह्मः मेधाविनः,
‘याम्’ ‘आधयम्’ आकम्पयितारं स्वयमेव । तथा स्वमात्मनो
प्रायसां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते ॥
यमत्र शब्दसारूप्यादर्थविरोधाच्च “आधयः=आकम्पयिता”
—इत्युपपद्यते ॥

“अनवव्रजः (११८)—इति, अनवगतम् । “अनवशिष्ट-
वचनः”—इति अवगमः । “वि॒ज्ञेय॑कदिन्द्र॒ इवानवव्रजोऽस्माकं
न्यो अधि॑पा भव । प्रियं ते नाम सहृदे गृणीमसि विद्या तमुत्सं
तु आ॒यभूय ॥”—इति (सू० सं० ८, ३, १६, ५) । मन्योरप्यर्थम् ।

त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्वेनादिषु निष्केवल्ये शस्यते । 'विज्ञे
 पट्टम्' विजयवृत् । 'इन्द्रः इष अनयव्रवः' इन्द्र इषानयक्षितयवन
 न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते घनः । हे 'मन्यो !' यस्त्वम् अनय
 क्षिप्तयवनः इन्द्र इष, स त्यमसाकम् 'अधिषाः' अधिष्ठाय पार्त
 'मय' । किञ्च, हे 'सद्गुरे' शत्रूणां सहनशील ! 'मियं ते' यत्
 'नाम' तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च
 'विघ्न' जानीमो ययम् 'तम्' 'उरसम्' उरस्यन्दनम्, 'यतः' त्यम्
 'आयभूय' ॥ एवमत्र शब्दसारूप्याश्रयाविरोधाच्च "अनयव्रवः =
 अनयक्षितयवनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२६) ॥

अ॒रा॒यि का॒णे वि॒कटे गि॒रिं गच्छ॑ स॒दान्ये । शि॒रि-
 म्बि॒ठम्य॑ म॒त्वभि॒स्तेभि॒ष्ट्वा चा॒तयाम॑सि ॥ अ॒दा॒यिनि
 का॒णे वि॒कटे का॒णोऽवि॒क्रान्त॑दर्शन॒ इत्यो॒पम॑न्यवः क॒णते॑रां
 स्याद॒णूमा॑वकर्मणः क॒णतिः॑ शु॒च्चाणू॑भावे भा॒ष्यते॑ऽनु॒कण-
 ती॑ति भा॒त्राणू॑मावात्क॒णो दर्श॑नाणू॒मावात्का॑णो रि॒कटो
 वि॒क्रान्त॑गति॒रित्यो॒पम॑न्यवः क॒णते॑रां स्याद् वि॒परीत॑म्य
 वि॒कृटि॑तो भवति गि॒रिं गच्छ॑ स॒दानो॑नुवे शु॒ब्द का॑मिके ।
 शि॒रिम्बि॒ठम्य॑ म॒त्वभिः॑ । शि॒रिम्बि॒टो मेघः॑ शी॒र्ष्यते
 वि॒टे वि॒टम॑न्नि॒ग्धं वि॒टं वी॑रि॒टेन॑ व्याख्या॒नं तस्य॑ गर्भ-
 र्द॒र्कगि॑ति॒र्यर्न॑ष्ट्या चा॒तयामो॑ऽपि वा शि॒रिम्बि॒टो मा-

शत्रुः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशपात्रकार तस्य सत्त्वं
 कर्मभिरिति स्यात्तृष्ट्वा चातयामथातयतिर्नाशने पराशरः
 पराशीर्णस्य ययिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतया-
 तुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते
 पा शतयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर
 इत्यपि निगमो भवति । क्रियिर्दती चिकर्त्तनदन्ती । यथा
 वां दिष्टुर्द्रदति क्रियिर्दतीत्यपि निगमो भवति । करुलती
 कृत्तदती अपि वा देवं कश्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्
 ॥ २ (३०) ॥

“सदान्वे (११६)” — इति, अमघगतम् । “सदान्वेनुवे” — इति
 शब्दसमाधिः । “अरावि काणे० — चातयामसि ॥” — इति
 (अ० सं० ८, ८, १३, १) । त्रिभिर्मिष्टस्य आरुह्यस्य आर्यम् ।
 अनुष्टुप् । दुर्मिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णा वा अलक्ष्मीः । हे
 ‘अरावि’ ‘अराविनि !’ दुर्मिक्षाधिदेवते ! अथवा हे अलक्ष्मि !
 दुर्मिक्षेण पीडितानां न दाने मतिः प्रमथति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूता-
 नाम् । ‘काणे’ दुर्मिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं यश्चुषोर्भवति,
 अत्राभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते,
 लोकेऽपि च या चिरुपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते । ‘चिकटे’
 दुर्मिक्षे दुर्बलदयात् चिकटेव प्राणिनां गतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि
 तद्रूपा । ‘गिरं गच्छ’ मात्रावसानं कार्षीः । ‘सदान्वे’ ‘सदा-

त्रिष्टुप् । मान्यवे सूक्ते । श्येनादिषु निष्कैवल्ये शास्यते । 'विजे
 पठन्' विजयशस्त्र, 'इन्द्रः इव अनयव्रचः' इन्द्र इवानयक्षितवचनः
 न हीन्द्रस्य केनचिदाक्षिप्यते घमः । हे 'मन्यो !' यस्त्वम् अनव
 क्षितवचनः इन्द्र इव, स त्वमस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्टाय पाते
 'भय' । किञ्च, हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील ! 'प्रियं ते' मत्
 'नाम' तेन त्वां 'गृणोमसि' नित्यमेव स्तुम इत्यर्थः । किञ्च
 'विष्णु' जानीमो ययम् 'तम्' 'उरसम्' उरस्यन्तम्, 'यतः' त्वम्
 'धावभूय' ॥ एषमत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनयव्रचः =
 अनवक्षितवचनः"—इत्युपपद्यते ॥ १ (२६) ॥

अ॒रा॒यि का॒णे वि॒कटे गि॒रिं गच्छ॑ स॒दान्वे । शि॒रि-
 भि॒ष्ठस्य॑ स॒त्वभि॒स्तेभि॑ष्ट्वा चा॒तयाम॑सि ॥ अ॒दायि॑नि
 का॒णे वि॒कटे का॒णोऽवि॑क्रान्तदर्शन॑ इत्यो॒पम॑न्यवः कण॑तेर्वा
 स्यादणू॒भाव॑कर्मणः कण॑तिः शब्दाणू॒भावे॑ भा॒ष्यतेऽनु॑कण-
 तीति॑ मा॒त्राणू॒भावा॑त्कणो दर्श॑नाणू॒भावा॑त्का॒णो वि॒कटो
 वि॒क्रान्त॑गतिरित्यो॒पम॑न्यवः कु॒टतेर्वा॑ स्याद् वि॒परीत॑स्य
 वि॒कुटि॑तो भवति गि॒रिं गच्छ॑ स॒दानो॒नुवे॑ शब्द॑ कारिके ।
 शि॒रिभि॑ष्ठस्य स॒त्वभिः॑ । शि॒रिभि॑ष्ठो मेघः शी॒र्ष्यते
 वि॒ठे वि॒ठम॑न्तगि॒धुं वि॒ठं धी॑रिटेन व्याख्यातं तस्य सत्त्वै-
 र्दकै॑रिति स्यत्तैष्ट्वा चा॒तयामो॑ऽपि वा शि॒रिभि॑ष्ठो भा॒र-

शत्रुः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्णाशपाञ्चकार तस्य सत्त्वं
 कर्मभिरिति स्पार्त्तप्ट्वा चातयामश्चातयतिर्नाशने पराशरः
 परार्शीर्णस्य यमिष्टस्य स्थविरस्य जज्ञे । पराशरः शतया-
 तुर्वसिष्ट इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते
 परा शतयिता यातूनाम् । इन्द्रो यातूनामभवत्पराशर
 इत्यपि निगमो भवति । किमिदंती विकर्त्तनदन्ती । यत्रा
 चो दिष्टुद्रदति किमिदंतीत्यपि निगमो भवति । कलुती
 कृच्छदती अपि या देयं कञ्चित् कृच्छदन्तं दृष्ट्वैवमवश्यत्
 ॥ २ (३०) ॥

“सदान्ये (११६)”—इति. अनपगतम् । “सदानोनुये”—इति
 शब्दसमाधिः । “अरायि काणे०—०चातयामसि ॥”—इति
 (अ० सं० ८, ८, १३, १) । शिरिम्यिडस्व भाट्टाजस्य भार्यम् ।
 अनुष्टुप् । दुर्मिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णा वा अलक्ष्मीः । हे
 ‘अरायि’ ‘अदायिनि !’ दुर्मिक्षाधिदेवते ! अथवा ॥ अलक्ष्मि !
 दुर्मिक्षेण पीडितानां ॥ दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूता-
 नाम् । ‘काणे’ दुर्मिक्षेण ह्यभिभूतानां मायं चक्षुषोर्भवति,
 अत्राभावात्, अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मीरिति प्रतीयते,
 लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते । ‘विकटे’
 दुर्मिक्षे दुर्वलत्वात् विकटेव प्राणिनां मतिर्भवति, अलक्ष्मीरपि
 तद्रूपा । ‘गिरं गच्छ’ मात्रावस्थानं कार्ष्णोः । ‘सदान्ये’ “सदा-

पिपत्सन् । यत्रा यो दिद्युद्भवति क्रिचिर्दती गिणाति पश्यः सुधितेय
 ग्रहणा ॥”—इति (ऋ० सं० २, ४, २, १) । अगस्त्यस्यार्थम्
 जगतां । हे 'मस्तः ! 'उग्राः' 'उदुगूर्णाः, 'अरिष्टग्रामाः' अनुप
 हसितसङ्घाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुता' शोभनेन प्रशानेत
 यतां 'सुमति' शोभनां मतिम् 'पिपत्सन्' पूरयत पाळयत वा । केन
 पुनः पूरयत ? कुतो वा पूरयत ? इति—“यत्रा यो दिद्युत्” ।
 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, तमेव मेघं
 'रदति' विलिखति, विदारयति धर्षार्थम् । किलक्षणं पुनर्दिद्युत्
 इति,—“क्रिचिर्दती” विकत्सन्समर्थः दन्तैः वा रदति । कथम्पुनर्या
 रदति ? “गिणाति पश्यः सुधितेय” इति । यथा 'पश्यः' पशोः
 अङ्गानि 'गिणाति' गृह्यक् करोति, 'सुधिता' स्वधित्या, 'ग्रहणा'
 परिवृद्धया हिंसया, एवमस्मिन् मेघे दिद्युतः ता रदति । ततः
 प्रपञ्चेनोदकेन सुमतिमस्माकं पिपत्सन् ॥ एवमत्रार्थापिरोधा-
 दायुधं 'क्रिचिर्दती' शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते ॥

“कल्लती (१२३)”—इति, अनयनसम् । “कल्लती”—
 इत्ययमगमः ॥ २ (३०) ॥

वामं वामं त आदुरे देवा ददात्वर्ग्यमा । वामं पूता
 वामं भगो वामं देवः कल्लती ॥ वामं वनतीपं
 . . . . . कल्लती भगः पुरस्तात्पदान्वा-
 . . . . . पूयेत्यपरं मोऽदन्तकोऽदन्तकः पूयेति च

ब्राह्मणम् । दनो विश्वे इन्द्र मृधवाचः दानमनसो नो
मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अवीरामिव मामयं शरा-
क रभिमन्यते । अवलामिव मामयं बालोऽभिमन्यते
संशः रिपुरिदं पुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते ।
वसुपुरिन्द्रो वसुमानि त्वप्रार्थः । अश्वपुर्गव्युर्गधपुर्वसुपुरि-
त्यपि निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

“यामं यामं स०—०देवः करुलती ॥”—इति (अ० सं ३, ६,
२३, ४) । यामदेवस्याग्नेम् । चेन्द्रे सृक्ते । अनुष्णम् । रात्रिपर्व्याये
प्रशस्तुः शस्त्रे विनियुक्ता । ‘यामं यामम्’—इति भूयस्त्वार्थोऽ-
भ्यासः, “अभ्यासः, “अभ्यासे भूयोऽसमर्थं मन्यन्ते”—इति हि
पश्यति । यद्यत् सुष्ठु “वननीयम्” इष्टम्, ‘ते’ तय घनम्,
तत्तत् हे ‘आदुरे’ आदरघन ! यजमान ! स हि यामं प्रति नित्यम्
आदुरो भवतीत्यत एव सस्योध्यते—हे आदुरे ! । ‘यामं ददात्य-
र्ष्यमा’ । यदर्थ्यमणो ‘यामं वननीयम्’ इष्टम्, आदमनो घनम्,
तन् भर्त्ता तुभ्यं ‘ददातु’ । किञ्च, ‘यामं पूषा’ ददातु । ‘यामं
मगः’ ददातु । ‘यामं देवः करुलती’ ददास्वित्येतदेवानुपसंते ।
‘करुलती’—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, “तन्” एतन्
विचार्यते—“कः करुलती ?”—इति । “मगः पुरस्तात्”
‘करुलती’ शब्दस्य । “तस्य” एवायम् “मन्यादेशः” सन्निधान-

सामर्थात् ।—“इत्येकम्” आचार्य्यमतम् । “पूरा—इति भव-
रम्” । किङ्कारणम् ? “सः” हि पूरा “अदन्तकः” । भाद,—
कुत एतन् इति, उच्यते,—“अदन्तकः पूरा—इति च ब्राह्मणम्” ।
प्राशिक्षमाणब्राह्मणे हि श्रूयते,—“तत् पूर्य्ये पर्याजहः, तन् पूरा
प्राधात्, तस्य दत्तो निर्जघान, तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूरा”—
इति । यत् पुनरेतदुक्तं सप्रिधिसामर्थात् भगः कल्लती
स्यादिति । अकारणमेतन्,—“यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरसमपि
तस्य तन् । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्ष्यमकारणम्”—इति
न्यायविदः पठन्ति ॥ तस्मात् पूर्वेण ‘कल्लती’—इत्युच्यते,
शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेर्भेति ॥

“दनः (१२४)—इति अनपगतम् । “दानमनसः—इत्यपगतम् ।
“दत्तो विश इन्द्र शुभवाचः सप्त यन् पुटः शर्म शारदीर्वत् । ऋणो-
रूपो अनपघाणां यूने वृत्रं पुटुत्साय रन्ध्रोः ॥”—इति (अ० सं०
२, ४, ६, २) । अगम्यमर्थम् । हे ‘इन्द्र !’ ‘दनः’ ‘दानमनसः’
एष एतान् भस्मन्व ‘विशः’ ‘मनुष्यान्’ ‘पुट’ ‘शुभवाचः’
‘शुद्रवाचः’ । कस्मान् पुनरेवमुच्यते ? इतः,—‘यन्’ यस्मान्
त्वम् ‘सप्त’ सप्ताः, ‘पुटः’ मेघपुटः, ‘शार्दोः’ शरदकालोत्थाः
संवत्सरोत्था वा, संवत्सरादपि हि शरदिष्युच्यते,—“स जीव
शरदः शतम्”—इति लिङ्गान् । ‘शर्म’ सुप्रमिच्छन् जनानां ‘दन्’ दार-
यसि । किञ्च, ‘अनपघाणाः’ अनपघादकाः, ताः पुटः ‘ऋणोः’ भग-
मित्रदाननि इमं श्लोकं प्रति ‘अपः’ । स्वभावे एवैव तस्य श्लोकतः
नुपरीनुमित्यभियायः । किञ्च, “यूने वृत्रम्” । यौनिः मनुष्यः ।

गोत्रे यत्तमानाय 'पुरबुन्साय' बहुभुतिकर्त्रे 'गृत्र' धर्त 'रार्थीः'
 आदिनवातमीत्यर्थः । यत्त पञ्चमुपकारे प्रयुक्तो भवान् स्तोत्रणा-
 राञ्च जनानाम्, तस्मान् वृषोऽस्माकमपि एतान् शृणुयाचः शुभ-
 बुष्यामिति ॥ एवमत्र 'दत्तः'—इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"
 इति एतान्पदशराण्यध्याहृतानि माप्यकारेण, 'न'कारश्चास्मदीये
 मायोदाहृतः, तथाचोपपत्तिदर्शनात् । "बुद्ध"—इत्येतद्यार्थपरि-
 शद्व्यर्थमध्याहृतम् । उत्तरान्वयः पादा हेतुमात्रेण, 'सप्त यत्
 पुरः'—इत्येतस्मान् सर्वनामसम्बन्धान् ॥

"शराहः (१२५)"—इति, अनपगतम् । "संशिरारिपुः"—
 इत्यपगतः । "अवीरामिषमामयं शराहमिमन्यते । उताह-
 मस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विभ्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥"—
 इति (ऋ० सं० ८, ४, २, ४) । पङ्क्तिः । चेन्द्री । इन्द्रपत्नी
 एव प्रसीति—'अवीरामिष' "अवन्तामिष" अपरिग्रहामिष । 'माम्
 अयं' 'शराहः' "बालः" मूलः "संशिरारिपुः" संशक्तुमिच्छन् शरीरं
 तित्थश्रुतिवर्थः । 'अमिमन्यते' अमिमविष्याम्येतामित्येष मन्यते,
 श्रुत्या बुद्ध्या । नद्वयोऽन्वो वा कश्चित्, "नद्वयेन हीन्द्राण्य-
 मिमवितुमारण्यासीत्"—इत्याख्यानं श्रूयते । "उताहमस्मि
 वीरिणी" अथ स तावदस्मि वीरिण्येष । केन च पुनर्वीरेण वीरिणी ।
 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी,—मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः' ? 'विभ्वस्मात्'
 सर्वस्माद् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' उद्यततरः प्रभावेण, स मे वीरः,
 तदयं बालो न मन्यते, तेन माममिमवितुमिच्छतीत्यभि प्रायः ॥
 एवमत्र "शराहः = संशिरारिपुः" शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेर्ध्व ॥

“इदंयुः (१२६)” — इति, अनवगतमनेकार्यञ्च । इदमिति यन् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तच्च कामयते, स इदंयुरित्युच्यते । ‘युः’ — इत्येषः शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगतमेतन्न स्यात् । “नानाधियो वसूयवः” — इत्यनेन गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न प्रयोति । वास्तविककारेणाप्युक्तम्, — “निगमवशादुत्कर्ष्यं भवति पदम्” तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

“अथापि” ‘युः’ — इत्येषः, “तद्वदर्थं भाष्यते” । आह, — किमुदाहरणम् ? “वसूयुरिन्द्रः” — इति, वसुमानित्यर्थः । “इन्द्रो भद्रायि सुधियो निरेके पञ्चेषु स्तोमो दुष्यो न यूपः । अश्वयुर्गव्यूरथयुर्षस्युरिन्द्र इन्द्रायः क्षपति प्रयन्ता ॥” — इति (ऋ० सं० १, ४, ११, ४) । सव्यत्वमापन्नस्येन्द्रस्येयमार्चम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्पतोये शस्यते । यः ‘इन्द्र’ ‘भद्रायि’ शृणाति, दिनस्तीत्यर्थः । ‘शुद्धः’ शुद्धविक्रमः, भजिष्णोर्धी, अथवा शोधयिता योधानां प्रहारेः, सुधीर्वा स्यात् । क पुनः शृणाति ? ‘निरेके’ संप्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति । ‘पञ्चेषु’ प्रार्जितायुधेष्वपि परेषु संप्रामेषु । किञ्च, ‘स्तोमो न’ स्तोम इव । यः प्रधानः त्रिवृन् स्तोमः, पञ्चदश इति हि व्यपदेशः, सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात् । किञ्च, यः इन्द्रः ‘दुष्यो न’ दुष्यं इव ‘यूपः’ यः प्रधानः । तस्य किम् ? इति, — स इन्द्रः ‘अश्वयुः’ अश्वैस्तद्वान् । ‘गव्युः’ गोभिः तद्वान् । ‘वसूयुः’ अन्नैर्धनुमिः तद्वान् । एवङ्गु-

नविशिष्टः 'यः इन्द्रः' सः 'रायेषु' धनेषु जनामां दातव्येषु 'क्षयति'
 ष्टे । 'प्रपन्ता' प्रकर्षेण दातव्येभ्यः ॥ एवमत्र 'वसुषुः'—इत्ययं
 पुनश्च "तद्वदर्थे" । किङ्कारणम् ? न हीन्द्रो वसु कामयते,
 सूर्यत्वात्, परिशेषात् अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते
 ॥ ३ (३१) ॥

किं ते कृष्यन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति
 धर्मम् । आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाख मधव-
 नून्धया नः । किं ते कुर्वन्ति कोकटेषु गावः कीकटा
 नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रिया-
 भिरिति प्रेप्ता वा नैव चाशिरं दुहे न तपन्त धर्मं
 हर्म्यमाहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माझदो
 मामागमिष्यतीति च ददादि तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्पन्तकुसी-
 दिकुलीनः प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति
 प्रेप्सुः पण्डको ॥ पण्डकः पण्डगः प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डा-
 याण्डावाणी इव व्रीडयति तस्तम्भे नैचाशाखं नीचाशाखो
 नीचैः शाखः शाखाः शक्रोतेराणिरणात्तन्नो मधवनून्धयेति
 रथ्यतिर्विशगमने वुन्द इपूर्भवति वुन्दो वा भिन्दो वा
 भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२) ॥

“कीकटेणु (१२७)”—इति, भनयगतम् । “किं हृताः”—
 इति शब्दसमाधिः, “किं क्रियामि—इति” “वा” । “किं ते
 हृत्पवन्ति०—० मध्वया नः ॥”—इति (अ० सं० ३, ३, २१, ४) ।
 विद्यामित्रस्यांम् । चेन्म्री । त्रिष्टुप् । इन्द्र ! वाः ‘कीकटेणु’
 भनाप्यंदेशनियामितु मनुष्येण ‘गायः’ ताः ‘ते’ तव ‘किम्’ कमुप-
 कारं कुर्वन्ति ? न कश्चिदर्पण्यमिप्रायः । “नाशिरं दुरे, न तपन्ति
 ‘धर्मम्’ नाप्याशिरार्थं दुराग्ने, नापि धर्मे तप्यमानेऽरुमायं
 गच्छन्ति, नाप्यग्निहोत्रादितु कर्मसु भन्याम्यपि त्रियास्तित्यमि-
 प्रायः । यत एषमतो धूमः,—“आ हर नः” ताः गाः, यवं ‘तप’
 तामिराशिरादिभिर्नियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यमिप्रायः । किञ्च,
 यदप्येतन् ‘प्रमगन्दस्य’ वृद्धिर्जीविनो धनम्, यतश्च तथा भस्मस्य-
 माह्व, तदपि ॥ क्रियासु “तन्मस्य” विनियुज्यते, यवं तदु विनि-
 योक्ष्याम इत्यमिप्रायः । “प्रमदको वा” निच्यप्रमुदितो विषय-
 परः प्रमगन्दः स्यात् । “वण्टको वा” नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात् ।
 तयोर्धा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसारूप्यञ्च प्रम-
 गन्दशब्दे उभयोरस्ति, तस्मात् तावप्युपपद्येते । “नैवाशास्त्रं
 मध्वनन्धया नः” । यदेतेषामन्यतमस्य नीचशास्त्राप्रसूतस्य नीच-
 यंशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तम् । हे ‘मध्वन् !’ शीघ्रं
 ‘रन्ध्रं’ संस्थाप्य असदृशं कुर्वित्थर्यः ॥

एषमत्र ‘कीकटः’ “किं हृताः” किं ते हृताः ? इत्येवमभि-
 व्याहारमर्हति, न तैः कश्चिदर्धोऽस्ति, ॥ ते देवपितृमनुष्याणामु-
 कुर्वन्तीत्यर्थः । अथ “वा” किं क्रियामि ?—“इति”

यः (पा० ५४०) • नैमर्ग काण्डम् •

त्वं "प्रेप्ताः" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः । एतस्मान्छब्द-
साख्यादर्शोपपत्तेः "कीकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः" — इत्यु-
पपत्तेः ॥

"मगन्दः = कुसीदी" — इत्युच्यते, स हि "माम्" — इयात्
मघतनोऽर्थः, अयञ्च "मानमिष्यति" — इत्येवमनुचिन्त्य, परेभ्यो
धनानि "ददाति" । "सदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुलीनः"
सदितार्थे प्रः, प्रमगन्दः, 'प्रस्कण्यस्य' — इति यथा । "प्रमदकः"
प्रमादशीलः, — "अयमेवैको लोकोऽस्ति, न परः" — "इति" एव
"प्रेप्ताः" नास्तिकः । "पण्डकः" । तृतीया प्रकृतिः, स हि
"पण्डगः" पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात् । "प्रादकः" — इति "वा"
स्यात्, "प्र" प्रकर्षणं हासौ "भद्वयति" भहानैः सह स्त्रीत्ये-
गच्छति "भाण्डी" कस्मात् तौ "भाण्डी" ? "भाणी इव मीड-
यति" नौ हासौ पण्डको मुखे पुनर्मधुने कर्मणि पदमानः "भा-
इव मीडयति" सम्प्रमतीत्यर्थः ॥

बुन्दः (१२८) — इति, अनवगतम् । "इधुर्भयति" — इत्य-
धेयवचनम् । "मिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति च"
— इति शब्दसमाधयः ॥ २ (३२) ॥

तुविश्वं ते मुकुतं सुमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्य-
उभाते बाहुरण्या मुसंस्कृतं ऋद्वे चिरदृष्टौ ॥ तुवि-
बहुविश्वेपं महाविश्वेपं वा ते मुकुतं सुमयं सुमुखं
साधयिता ते बुन्दो हिरण्य उभौ ते बाहू रण्यौ रम-

सांग्राम्यौ वदुपि अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ शब्दपातिनौ
दूरपातिनौ ॥ मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ
दूरवेधिनौ वा ॥ ५ (३३) ॥

“तुविशं ते० —०हृद्वृथा ॥”—इति (अ० सं० ५, ६, ३०, १) ।
“निराविध्य०—०स्वातन्त्र्यम् ॥”—इति (अ० सं० ६, ५, ३०, १) ।
च कुरुस्तुतेरार्थमेतद्गद्वयम् । ऐन्द्राः सतो बृहती पूर्वा, गाय-
त्र्युत्तरा । हे इन्द्र ! ‘तुविशं’ “यदुविशेषम्” बहूनां विशेषाणां
‘सुहृन्’ शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते तम्, अथवा शोभनं
कृतम्, ‘स्मयं’ च सुखकरं सुहृदाम् । किमुनस्तत् ? ‘धनुः’ ।
किञ्च, “साधुर्बुन्दो हिरण्ययः” ‘साधविता’ स्तोमानां शत्रुसङ्घा-
तानां वा ‘बुन्दः’ इषुः “हिरण्ययः” हिरण्ययिष्ठ इत्यर्थः । किञ्च,
‘उमा ते बाहू उमावपि ते बाहू, ‘रण्या’ “रमणीयां” स्वायती
पत्नी च, अथवा “सांग्राम्यां” रणयोग्या, ‘सुसंस्कृतां’ सम-
लङ्घ्यतां ‘अदुपि’ “अर्दनपातिनौ” अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेन तौ
शत्रून् पातयतः । ‘अदुवृथा’ अद्विती मर्मोच्यते, तत्र यौ विध्यते
तौ अदुवृथौ मर्मवेधिनावित्यर्थः । माध्यमत्र न सम्पत्तिषु लक्ष्यते,
तस्य सम्पत् पात्रोऽन्येष्यः, सतो योज्यम् । एवमत्र धनुःसम्बन्धान्
“बुन्द = इषुः” ॥ ५ (३३) ॥

निराविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पकमोदनम् । इन्द्रो बुन्द
स्वातन्त्र्यम् ॥ निरविध्यद्विरिभ्य आधारयत्पकमोदनमुदकदानं

३। इन्द्रो वृन्दं स्वातं वृन्दं वृन्देन व्याख्यातं वृन्दा-
नम् ॥ ६ (३४) ॥

“निरविध्यं—स्वाततम् ॥” इति (अ० सं० ६, ५, ३०,
‘एकम्’ पङ्क्तौ मेघानां मध्ये यः पङ्क्तौ मेघः, उद्गदाने समर्थः,
, ‘इन्द्रः’ ‘निरविध्यत्’ । विदुष्या च तावत् ‘आधारयत्’
रश्मिदकः संघर्ष इति । कथं निरविध्यत् ? इति,— वृन्दं
तनम्’ स्वाकृष्टमाकर्णोद्दिष्टा ॥ एवमत्राकर्षणसम्यग्धात्
पुः=वृन्दः—इत्युपपद्यते ॥

“वृन्दम् (१२६)” —इति, यतत् पदम् “वृन्देन” एव “व्याख्यातम्”
मस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो वा वृन्दशब्दे ॥

“वृन्दारकः” ‘वृन्देन’ एव “व्याख्यातः” । हस्ती वृन्दारकः
प्रकरणवशाद्वाच्यः कश्चित् ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्युहे यत्नमञ्जन्ति
देवाः । अहरहर्जायते मासि मास्यथा देवा दधिरे हव्य-
वाहम् ॥ अयं यो होता कर्ता स यमस्य कमप्यभ्रमभि-
वहति यत्समञ्जुयन्ति देवा अहरहर्जायते मासे मासेऽर्द्ध-
मासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाहमुल्वयूर्णोतेर्षुणो-
तेर्वा । महत्तदुल्वं स्यविरं तदासीदित्यपि निगमो भवत्यृ-

वीसमपगतभासमपहतभासमन्तर्हितभासं गतभासं वा ॥
(३५) ॥

“किः (१३०)” — इति, अनपगतम् । “कर्त्ता” — इत्यपगतम् :

“अयं यो होता० — ० हव्यवाहम् ॥” — इति (ऋ० सं० ८, १, १३)

३) । ऋचीकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम्, तत्रेयं विश्वेदे-

वानामार्यम् । आग्नेय्यौ । ‘यः अयम्’ अग्निः, ‘होता’ माह्वत-

देवानां पृथिवीस्थानः । किं तस्य ? इति — ‘किः उ सः’ ‘यमस्य’

मगधत आदित्यस्य, अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते ।

तदुक्तम्, — “एष प्रातः प्रसूयति, तस्मात् प्रातर्योपतिष्ठन्त इति ।

“यस्मिन् वृक्षे सु पलाशे (ऋ० सं० ८, ७, २३, १)” — इत्यस्या-

मृशि यमत्वमादित्यस्य घट्यति । किञ्च, ‘कम् अपि ऊहे’

“कमप्यन्नम् अभिवइति” । “कम्” — इत्यन्ननाम, अन्नमपि वाय-

मेवाभिवइति । कतमत् ? ‘यत्’ एतत् हविलक्षणं ‘समञ्जन्ति’

“समधुयन्ति” देवाः । अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः ।

किञ्च, अयमेव ‘अहरहः’ अहन्यदनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्बोध्य-

मानो महान् ‘जायते’ । ‘मासि मासि’ जायते पितृवशेषु, “अर्द्ध-

मासेऽर्द्धमासे” च दर्शपूर्णमासेषु च । यस्मादेवधुनविशिष्टोऽय-

मग्निः, ‘अथ’ एतस्मात् कारणात् एतमग्निं सर्वे ‘देवाः’ ‘दधिरे’ ।

“निदधिरे” ‘हव्यवाहम्’ हविषां षोडारमित्यर्थः । एषमत्र शब्द-

सारूप्यात् ‘यमस्य’ — इत्येतस्माच्च पृथीयोगात् ‘किः’ — इत्यस्य ;

“कर्त्ता” — इत्येव विपरिणाम उपपद्यते ॥

गोपाय उन्नियधुः ? इति,—‘स्वस्ति’ स्वस्त्ययनायास्य जगतः,
गोपध्यायमायेन हि सर्वमेव जगदमरुह्यत ॥ एवमत्र ‘अवीस’-
इदेन “पृथिवी”—इत्युच्यते ॥

“गणः, गणनात्” स हि गण्यते बहुसंयोगात् “गुणश्च”
गुणोऽपि गणनादेव, असावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुण
इति । निगमप्रसक्तमेतदुक्तम् ॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थमाह,—“यद्वृष्ट
गोपधयः उच्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् सद्भिनो रूपम्” सोऽभि-
नोरधिकारः, सद्भिनोर्माहाभाष्यम् । “तेन” माहाभाष्यलक्षणेन
रूपेण “एतौ” अभिनो मन्त्रदृक् “स्तौति” ॥८ (३६) ॥

इति निदक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (पञ्चाध्यायस्य)

वधुः पादः ॥ ६, ६ ॥

इति श्रीज्ञानमार्गाधमपातिनः आचार्य्यमगधदुर्गस्य वृत्तौ

धृग्यर्थायां निदक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (पञ्चोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

(त्यममेऽलावृणउद्वृहाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकारुरहम-

८ ९ १० ११ १२ १३ १४

स्मेतेथापन्तइवाभवंहिसोमानमिन्द्रासोमाकृणुचतांअच्वरेऽ-

१५ १६ १७ १८ १९ २० २१

स्तिहिवोऽधृत्तेप्रवोच्छासुप्रस्तुजेतुजेयोअस्माअस्माइदुवन्न-

२२ २३ २४ २५ २६ २७

स्तुरीपंदिनोतामत्रोमात्त्वानपापासोयवं वृक्षेणजीवान्

२८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५

धेनुं नोऽरायिकाणेवामं वामं किन्तेतु विक्षन्ते निराविध्यदः

३६

हिमेनाग्नि पट्त्रिंशन् ॥)

इति निरुक्ते पूर्वपट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

याचन्तो मन्त्राः सर्वशास्त्रास्तु, तेषु यानि, गुणपदानि ल
ईशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ॥

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

इति नैरुक्तपूर्वार्द्धः समाप्तः ॥

